

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

Г О Д И Ш Н И К

Научен форум

„ПЛОВДИВСКИ ПРИНОСИ 2009“

„РОД, СЕМЕЙСТВО, ОТЕЧЕСТВО“

Публикации

Официален отчет

Пловдив, 2009

В този Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив за 2009 година са публикувани

- доклади от НАУЧЕН ФОРУМ „ПЛОВДИВСКИ ПРИНОСИ 2009“ на тема „РОД, СЕМЕЙСТВО, ОТЕЧЕСТВО“ (Пловдивските фамилии в националната история на България), проведен на 7 и 8 октомври 2009 г. зала „Съединение“ и организиран от Институт за история при БАН, РИМ – Пловдив и Община Пловдив. Научен ръководител академик Георги Марков.
- изследвания за историята на Пловдив
- изследвания по музеология
- официален отдел „Дейността на Регионален исторически музей – Пловдив през периода 2009 година“.

In this Annual of Regional History Museum – Plovdiv for 2009 are published

- Reports of SCIENTIFIC FORUM „PLOVDIV CONTRIBUTION 2009“ on theme „GENUS, FAMILY, FATHERLAND“ (Plovdiv families in the national history of Bulgaria), held on 7 and 8 October, 2009 in Hall „Saedinenie“ and organized by Institute of History of the Bulgarian Academy of Sciences, Regional History Museum – Plovdiv and Municipality Plovdiv. Scientific advisor academician Georgi Markov.
- Researches on the history of Plovdiv
- Researches on Museology
- Official Department „Activities of the Regional History Museum – Plovdiv during the year 2009“.

Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив,
книга Шеста, 2009 година

Регионален исторически музей – Пловдив, пл. „Съединение“ № 1
Предпечатна подготовка и печат: Печатница „Зомбори“ Пловдив
Формат 70/100/16 коли 14

Annual of Regional History Museum – Plovdiv,
Book Sixth, 2009

Regional History Museum – Plovdiv, 1 „Saedinenie“ sq.
Prepress and printing: Printing House „Zombori“ Plovdiv
Format 70/100/16 sheets 14

ISSN – 1311 – 9133

СЪДЪРЖАНИЕ

НАУЧЕН ФОРУМ

„ПЛОВДИВСКИ ПРИНОСИ 2009“ НА ТЕМА „РОД, СЕМЕЙСТВО, ОТЕЧЕСТВО“
(ПЛОВДИВСКИТЕ ФАМИЛИИ И ДЕЙЦИ
В НАЦИОНАЛНАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ)

Встъпителни думи

академик Георги Марков – научен ръководител на форума.....9

Иван Евстратиев Гешов и Българска академия на науките

Дарина Илиева, Габриела Вапцарова11

Иван Евстратиев Гешов и развитието на финансовата система в България

ст.н.с. д-р Даниел Вачков18

Пловдивската фамилия Гешови и раждането на българската дипломация

Алека Стрезова.....23

Инженер Стефан Христов Гешов – страници от живота и дейността му (1864-1927 г.)

Атанас Примов28

Възрожденецът Георги Стоянов Чалъков

Мария Левкова31

Приносът на д-р Стоян Чомаков в областта на здравеопазването в Източна Румелия

проф. Никола Запрянов35

„Дражайшая ми, Марионке!...“ „Милий ми Бурмове!“ (Отошенията между съпрузите в едно българско семейство през 60-70-те години на XIX в.)

чл.-кор.д.и.н. Румяна Радкова40

Д-р Нешо Д. Чипев (Бележки за неговия възрожденски род и за личния му принос към опазване на общественото здраве в Пловдив)

ст.н.с. д-р Василка Танкова47

Моравеновият род, Константин Моравенов и раждането на неговия „Паметник“

Александър Пижев.....54

Д-р Константин Стоилов в Учредителното събрание на нова България

ст.н.с. II ст. д-р Йорданка Гешева57

Архиепископ Роберт Менини: Един живот за Пловдив и България

ст.н.с. I ст. д.и.н. Светлозар Елджеров66

Рада Герова-Теодорова (1875-1963) и превратностите на съдбата

ст.н.с. д.и.н. Веска Николова72

Георги Говедаров – политическа дейност

ст. н. с. д-р Румяна Първанова79

Лука Говедаров – един интелектуалец начело на Съюза на провинциалните журналисти

ст.н.с. д-р Сашка Миланова87

Генерал-лейтенант Константин Лукаш

н.с. д-р Владимир Златарски95

Родът Песви

Свобода Запрянова104

Семейство, род, родина в наследството на Михаил Ив. Маджаров

Анна Илиева108

Велегановият род

Соня Семерджиева122

Димитър Петров Кудоглу – живот и дело в контекста на епохата гл. ас. д-р Мая Лесинска.....	131
Фабрикантът Павел Калпакчиев и приносът на неговата фамилия за икономическото и общественото развитие на град Пловдив Елена Иванова	142
Една голяма пловдивска фамилия архитекти доц. арх. Матей Матеев	147
Печатни материали, дело на Христо Дановото издателство, съхранявани в Регионален исторически музей – Благоевград Елена Чалгънова	150
Найден Геров през погледа на Иван Вазов Цветанка Неделчева	165
Перущенци в Пловдив Креса Стоянова	170
Наставката -ов/-ев и хронологията на българската родовоименна система д-р Видин Сукарев	176

ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА ИСТОРИЯТА НА ПЛОВДИВ

Разоренията на българските земи от османската армия и османски военни съюзници като фактор за негативна промяна в българската народностна психика през XV-XVII в. д-р Видин Сукарев	183
Забравени дейци на тракийската организация в Пловдив Александър Пижев	189
Колекция снимки на български революционери от Македония от семейния албум на пловдивчанина Георги Йв. Ковачев н. с. Стефан Шивачев	193
Документи на дейци на национално освободителното движение в Македония и Одринско във фонда на Регионален исторически музей – Пловдив Свобода Запрянова	198

МУЗЕОЛОГИЯ

Колекцията от учебни стенни картини на Къща-музей „Христо Г. Данов“ – Регионален исторически музей – Пловдив Вера Кисьова	203
За музея, студентите и пътищата на взаимни влияния Мария Карадечева	209
Проект „Споделена история“ или някои възможности за виртуално сътрудничество между историческите музеи на Балканите Радка Банялиева	212

ОФИЦИАЛЕН ОТДЕЛ

Отчет за дейността на Регионален исторически музей – Пловдив през 2009 година н.с. Стефан Шивачев.....	219
--	-----

CONTENTS

SCIENTIFIC FORUM

„PLOVDIV CONTRIBUTION 2009“ ON THEME „GENUS, FAMILY, FATHERLAND“
(PLOVDIV FAMILIES AND FIGURES IN THE NATIONAL HISTORY OF BULGARIA)

Inaugural words

Academician Georgi Markov – scientific adviser of the Forums9

Ivan Evstratiev Geshov and the Bulgarian Academy of Sciences

Darina Ilieva, Gabriela Vaptsarova11

Ivan Evstratiev Geshov and the development of the financial system in Bulgaria

Research Scientist Dr. Daniel Vachkov18

Plovdiv family Geshovi and the rise of the Bulgarian diplomacy

Aleka Strezova23

Dipl. Engineer Stefan Christoff Geshov - pages of his life and activity (1864-1927)

Atanas Primov28

Georgi Stoyanov Chalakov writer of the Bulgarian National Revival

Maria Levkova31

The contribution of Dr. Stoyan Chomakov in health care in Eastern Rumelia

Professor Nikola Zapryanov35

„My darling Marionka!...“ „My dear Burmov!“ (The relations between spouses in a Bulgarian family in 60-70-ies of XIX century)

Assoc. Member of Bulgarian Academy of Sciences Dr. of historical sciences Rумыana Radkova40

Dr. Nesho D. Chipev (Notes on his genus of the Bulgarian National Revival and his personal contribution to protect public health in Plovdiv)

Research Scientist Dr. Vasilka Tankova47

The Moravenov genus. Konstantin Moravenov and the birth of his „Monument“

Aleksander Pizhev54

Dr. Konstantin Stoilov in the Constituent Assembly of new Bulgaria

Research Scientist II degree Dr. Yordanka Gesheva57

Archbishop Robert Menini: A Life devoted to Plovdiv and Bulgaria

Research Scientist I degree doctor of historical sciences Svetlozar Eldarov66

Rada Gerova-Teodorova (1875-1963) and the vicissitudes of fate

Research Scientist doctor of historical sciences Veska Nikolova72

Georgi Govedarov - Political activity

Research Scientist Dr. Rумыana Parvanova79

Luka Govedarov – an intellectual at the head of the Union of provincial journalists

Research Scientist Dr. Sashka Milanova87

Lieutenant-General Konstantin Lukash

Research Associate Dr. Vladimir Zlatarski95

The Peev genus

Svoboda Zapryanova104

Family, Genus, homeland to the inheritance of Mihail Iv. Madzharov

Anna Ilieva108

The Veleganov genus

Sonya Semerdzhieva122

Dimitar Petrov Kudoglu – Life and Work in the context of the age Asst. Prof. Maya Lesinska	131
The manufacturer Paul Kalpakchiev and the contribution of his family on the economic and social development of the town of Plovdiv Elena Ivanova	142
A large Plovdiv family of architects Assoc. Prof. Arch. Matey Mateev	147
Printed materials, work of Hristo Danov Publishing House, held in the Regional History Museum – Blagoevgrad Elena Chalganova	150
Nayden Gerov through the eyes of Ivan Vazov Tsvetanka Nedelcheva	165
Citizens of Perushtitsa in Plovdiv Kresa Stoyanova	170
Suffix -ov/-ev and chronology of the Bulgarian genus name system Dr. Vidin Sukarev	176

RESEARCHES ON THE HISTORY OF PLOVDIV

The ruins on the Bulgarian lands from the Ottoman army and the Ottoman military allies as a factor for negative change in the Bulgarian national psyche during the XV-XVII century Dr. Vidin Sukarev	183
Forgotten figures of the Thracian organization in Plovdiv Aleksander Pizhev	189
Photo collection of Bulgarian revolutionary from Macedonia from the family album of the citizen of Plovdiv Georgi Iv. Kovachev Research Associate Stefan Shivachev	193
Documents and leaders of the national liberation movement in Macedonia and Edirne in the fund of the Regional History Museum – Plovdiv Svoboda Zapryanova	198

MUSEOLOGY

The collection of educational wall paintings of house-museum „Hristo G. Danov“ – Regional History Museum – Plovdiv Vera Kisiova	203
About the museum, the students and the ways of mutual influences Maria Karadecheva	209
Project „Shared history“ or some options for virtual collaboration between the history museums on the Balkans Radka Banyalieva	212

OFFICIAL DEPARTMENT

Report of the activity of Regional History Museum – Plovdiv in 2009 Research Associate Stefan Shivachev	219
---	-----

НАУЧЕН ФОРУМ

„ПЛОВДИВСКИ ПРИНОСИ 2009“

НА ТЕМА:

„РОД, СЕМЕЙСТВО, ОТЕЧЕСТВО“

**(ПЛОВДИВСКИТЕ ФАМИЛИИ И ДЕЙЦИ
В НАЦИОНАЛНАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ)**

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

академик Георги Марков

Някогашното патриархално общество се е крепяло на силните семейни и родови връзки, които се утвърждават като незаличима черта в народопсихологията на българите. Днес в епохата на глобализацията много от следващите страници биха били неразбираеми за съвременния читател, ако не вникне в историческите обстоятелства и не усети духа на времето. Загубата на семейните ценности води до загуба на родовата памет и на народните традиции. В такъв смисъл публикуваните в този сборник доклади от конференцията на Националния научен форум „Пловдивски приноси 2009“ са колкото исторически, толкова и злободневни, защото един народ не се състои само от индивиди, а и от малки и устойчиви общности.

Семейното възпитание и родовата среда са от изключително значение за създаването на заслужили в българската история родови „династии“. Класическият пример е родът Вазови, от който освен патриархът на българската литература Иван Вазов, произхождат генералите Георги и Владимир Вазови, както и дипломатът Борис Вазов, всеки изявен в своята област – култура, военно дело, политика. Чалъковци от Копривщица, Гешови от Карлово, Найден Геров от Панагюрище и Христо Данов от Клисурса, образно казано „слизат от Балкана“ и завземат духовна територия в Пловдив, подложен на господстващо гръцко влияние, за да го превърнат в основен център на Българското Възраждане.

Опората в семейството и рода дава „начална скорост“ на родствено близките българи, за да служат в името на Отечеството. Семейната благоприятна среда е отхранила личности с национално значение. Колегите са успели не само да допълнят познати образи, но и да извадят от чуждата сянка други не по-малко изтъкнати българи и българки. Всички знаем за Иван Евстратиев Гешов като държавник, финансист и председател на Българската академия на науките, но малцина са запознати с делото на неговия първи братовчед Иван Стефанов Гешов, дал идеята за провъзгласяването на Независимостта през 1908 г. В историята освен истина трябва да има и справедливост, и всеки да заеме полагащото му се място в нейните страници.

Любознателният читател ще намери в този сборник и примери от една не толкова лицеприятна тема: зетъшуробаджанашината в следосвобожденска България. Авторите са подхождали обективно, посочвайки и плюсовете, и минусите на сродяването между известни и влиятелни семейства. Съвременното проявление на този обществено значим „порок“ е в друга историческа среда, но е полезно да се познават неговите дълбоки във времето корени. Човешката природа преодолява идеологиите и политикоикономическите системи, за да даде „естественото“ предимство на „нашето момче“ или „нашето момиче“.

Значителна част от докладите се основават на семейни архиви и лични фондове, запазени въпреки превратностите на историята. Това е един положителен пример за проява на чувство за историзъм, който би трябвало да бъде последван от съвременните поколения. „Правещите“ историята са длъжни да оставят и съхранят изворите на „текущата“ история. Вярно е, че днешните високи технологии не винаги позволяват

отбелязването на събитията, обаче и те могат по подходящ начин да помогнат на бъдещите историци. Изследователите знаят, че понякога от частната кореспонденция излизат откровения, които не могат да бъдат отразени в официалната преписка.

На пръсти се броят градовете като Пловдив, дарил България не с отделни личности, а, според днешната терминология, с цели „съзвездия“. Забележително е, че много от тези герои на своето време са се завърнали в родния край, за да подпомогнат неговия стопански и културен напредък. Надявам се, че и съвременната младеж или поне част от нея ще спази традицията на своите деди и ще се завърне след обучението в престижните чужди университети и ще положи усилия за благополучието на Отечеството. Глобализацията казва тежката си дума в икономиката, политиката и културата, обаче никой не се е появил сам на този свят. Семейните ценности и родовите традиции могат да се променят, но те няма да изчезнат докато съществува нашето Отечество България.

ИВАН ЕВСТРАТИЕВ ГЕШОВ И БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ...

*Габриела Вапцарова, Дарина Илиева
Научен архив, БАН*

„...Той беше публицист с европейска известност, той бе държавник с образцова толерантност, той бе общественик с обширни познания, той бе гражданин с отлични добродетели, той обичаше България с всичките ѝ недостатъци...“

М. Маджаров¹

160 годишнината от рождението на Иван Евстратиев Гешов е повод да си припомним за големия български държавник и европейски политик, оставил трайна следа в нашата и в световната история. Личността и делото му ни изпълват с възхищение. Възхищение будят изключителната му енергия и разностранните му способности да бъде едновременно активен общественик и banker – финансист, държавник, дипломат, публицист, преводач и учен. С цялата си дейност Гешов защитава всеотдайно националната кауза, с усърдие се стреми да насажда модерна политическа култура и високи морално-етични норми на поведение в българското общество. Няма събитие в икономическия, политическия и културен живот на нова България, чието начало да не е свързано с неговото име. Ив. Ев. Гешов е дългогодишен председател и щедър дарител на Българското книжовно дружество (БКД) и Българската академия на науките (БАН). Тази многопосочна дейност го нарежда сред представителите на първото поколение управленци, наречени „зидарите на българското обществено развитие“².

Темата Гешов е детайлно разработена от д.и.н. проф. Елена Стателова в едно научно аргументирано цялостно изследване за живота и делото на Ив. Ев. Гешов³. И все пак отново трябва да привлечем вниманието към огромната народополезна дейност на този достоен българин, за да се приобщим към идеалите, на които той е посветил живота си и да съхраним духовното му присъствие за поколенията.

Ив. Ев. Гешов е дълбоко проникнат от ценностите и добродетелите на възрожденската епоха. В този смисъл той е ярък продължител на българската възрожденска традиция. Неговата фамилия е активен участник в българското национално-освободително движение, с особени заслуги в просветното дело и борбата за църковно-национална независимост. Запознат отрано с възрожденските идеали той посвещава целия си съзнателен живот за благо на Отечеството. Гешов произхожда от богато търговско семейство с кантори в Пловдив, Цариград, Виена и Манчестър. Получава солидно образование във „Виктория юнивърсити“, специалност „Финанси и политически науки“ и стабилни познания за живота, нравите и обичаите в Англия.

С европейско образование и опит в търговско-банкерските дела през 1872 г. Гешов се връща в родния Пловдив, един от центровете на новобългарската култура. Избран е за председател на местното читалище и за член на настоятелството на гимназията, което слага началото на неговата обществена биография.

¹ Бобчев, Илия С., Живот, дейност и възгледи на Ив. Ев. Гешов., С., 1933 г., с. 63.

² Притурка на в. „Северна поща“, Плевен. 1929 г.

³ Стателова, Ел., Ив. Ев. Гешов или трънливият път на създанието. С., 1994 г., с. 288.

По време на Априлското въстание 1876 г. Гешов е сред първите българи, информирали Европа за страшните събития в България. По препоръка на Юджийн Скайлър, генерален консул на Американското посолство в Цариград и член на Анкетната комисия за зверствата при потушаване на въстанието, Гешов става кореспондент на в. „Таймс“. Изпраща седем дописки, чрез които запознава английското обществено мнение с истинското положение в българските земи и справедливите български искания. За тази си дейност той е осъден на смърт, но се спасява след застъпничество то на английското и американското консулство, и руската дипломация⁴. В Цариград го заварва вестта за Освобождението, но радостта е кратка. Според решенията на Берлинският конгрес се създава освен Княжество България и една автономна област, наречена Източна Румелия.

Именно в Пловдив след 1878 г. започва обществената и политическа кариера на Ив. Ев. Гешов. Избран е за председател на Окръжния съвет, успоредно е редактор на първия български следосвобожденски вестник „Марица“, – едно издание с европейски облик, сериозен характер и разнообразно съдържание.

През живота си Гешов участва в четири дипломатически мисии – през 1879, 1885-1886, 1913 и 1918 г. По време на първата, съвместно с д-р Г. Янкулов, изработват мемоар и посещават Париж, Лондон, Берлин, Рим и Петербург и се ангажират с отстояване на българския характер на автономната област. Двамата успяват да спечелят за каузата европейското обществено мнение и се връщат удовлетворени⁵.

В Пловдив се включва в обществените борби и до края на 1883 г. заема отговорни постове – председател на Областното събрание, на Постоянния комитет, Директор на финансите. Натрупал управленски и финансов опит Гешов приема поканата да заеме поста директор на Българска народна банка (БНБ) в София и в продължение на две години работи за нейното финансово стабилизиране⁶. Макар и благ по характер, по въпроса за бъдещето на финансовата институция, Гешов е неотстъпчив – тя се нуждае от основно преобразуване. С негова помощ е изготвен и приет Закон за БНБ, с който тя се утвърждава като държавна и има монополно право да издава банкноти и ипотечни облигации. През същата 1885 г. е гласуван и Законът за създаването на Пощенски спестовни каси.

Следват събития, в които Гешов е активен участник в реализиране на идеала за национално единение. След провъзгласяване на Съединението той изпълнява важна дипломатическа мисия в Европа със задачата да търси подкрепа за българската кауза⁷. Като български делегат на Букурещката конференция от 1886 г. слага подписа си под мирния договор между България и Сърбия. „Аз мисля, че всичко това е достатъчно да постави Ив. Ев. Гешов между редовете на нашите най-добри патриоти, в редовете на нашите най-заслужили народни дейци.“⁸

В следващите години Ив. Ев. Гешов прави блестяща държавна кариера. За кратко е министър в правителствата на Петко Каравелов и Васил Радославов (1886-1887 г.), председател на открития на 25 септември 1892 г. Първи земеделско-промишлен събор, а

⁴ ЦДА, ф. 568К, оп. 1, а.е. 23а.

⁵ ЦДА, ф. 568К, оп. 1, а.е. 39, 553, 547.

⁶ ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 207.

⁷ ЦДА, ф. 568К, оп. 1, а.е. 553 и 554; БИА-НБКМ, ф., а.е. 38.

⁸ Бобчев, Илия С., „Кой е Ив. Ев. Гешов?“, реч, произнесена на тържествено събрание в Пловдив по повод дарението, което Гешов прави на БКД през 1908 г.

след падането на Стефан Стамболов е финансов и търговски министър в правителствата на Константин Стоилов (1894-1897 г.). С цялата си дейност през този период Гешов се проявява като изключителен държавник. Само за три години той и екипът му подготвят много закони, най-важните сред които са за насърчаване на местната индустрия, за търговско-индустриалните камари, за земеделските каси, за данъка върху занаятите, за акцизите, за поземления данък и данъка върху сградите⁹. По същото време Гешов инициира конкретни идеи за подпомагане на българския пазар и прилага възгледите си за модерно европейско производство, както и за укрепване на селското стопанство с активна държавна подкрепа.

През всичките тези години той е народен представител, като два пъти е председател на Народното събрание (НС). По негова идея през 1901 г. НС приема най-добрия Правилник за работата на българския парламент дотогава. Същата година, след смъртта на К. Стоилов, Гешов оглавява Народната партия – най-голяма и стабилна в България. Той е неизменен неин лидер до 1920 г., когато става водач на обединената Народно-прогресивна партия¹⁰.

Между 1911-1913 г. Ив. Ев. Гешов е премиер и външен министър на България. Като такъв той сключва съюзните Сръбско-български и Гръцко-български договори през 1912 г., както и устното споразумение с Черна гора. Така се формира основата на Балканския съюз. Гешов силно вярва в съдбата си да реализира напълно националния ни идеал в относително благоприятна обстановка – вътрешна и европейска. Затова необяснимо е как един такъв доказан патриот и родолюбец се съгласява на дележ на Македония, без предварителна клауза за разпределение на завоюваните територии. Това е пропуск на дипломата Гешов, който той сам признава в своите спомени¹¹. Неговото творение – Балканският съюз претърпява крах. „Неуспехът на българския стремеж за справедливо решение на националния въпрос на Балканите бележи с провал дългогодишната му държавническа кариера. И все пак, въпреки претърпяната първа национална катастрофа, България увеличава своята територия с 24 хил. кв. километра.“¹²

Казват, че когато човек заема високи постове бързо забравя реалния свят. При Гешов нещата не стоят така. Онова, което не може да направи като държавник, той го прави като общественик и благодетел, защото Гешов е един от малкото значими меценати в историята на съвременна България. От свои лични средства отпуска стипендии за бедни, но трудолюбиви младежи. Построява санаториуми и сиропиталища. С негово значително финансово дарение е построен мавзолеят в Плевен в памет на загиналите в Освободителната война руски и румънски войници. Подпомага материално около 50 обществени организации, със собствени средства довършва Цариградската българска болница на името на Евлоги Георгиев. В продължение на четвърт век Гешов е председател на Българския червен кръст като го превръща в образцова хуманитарна организация¹³.

⁹ Ив. Ев. Гешов, Възгледи и дейност. С., 1926 г., с. 109-123.

¹⁰ ЦДА, ф. 568К, а.е. 654, 664.

¹¹ Гърдев, Борислав, Ив. Ев. Гешов – българският Фауст. Литернет, 26.02.2009 г.

¹² Стателова, Елена, 150 години от рождението на Ив. Ев. Гешов. Доклад пред тържествено събрание на БАН, С., 1999 г.

¹³ НА БАН, ф. 11к, оп. 5, а.е. 384; ф. 17к, а.е. 97; ф. 41к, оп. 1, а.е. 128, 131; ЦДА, ф. 568К, оп. 1, а.е. 99, 484, 509,

Гешов е сред малкото общественици у нас, които осъществяват такава многостранна дейност. „Струва си да се подчертае, че във всички служби той внесе онова умение и строителство, които го въздигнаха и доказаха, че на тяхно чело е застанал достойният човек за достойното място.“¹⁴ Животът му е един дълъг низ от дела, посветени на българското национално, обществено, стопанско и културно израстване.

Едно от най-забележителните дела на Гешов е грижата за Българската академия на науките, с която трайно свързва живота си още през 1881 г. Тогава е избран за член на БКД, веднага след възобновяване дейността му в София на 5 септември. По това време Ив. Ев. Гешов е един от създателите и член на Научно-книжовното дружество в Пловдив, където започват изявите му като публицист и преводач.

В последното заседание на Главното годишно събрание на БКД от 7/19 август 1884 г. Ив. Ев. Гешов, като виден икономист, е избран за редовен член на Дружеството¹⁵. В дневника си К. Иречек пише: „Прочете се разпределението на редовните и дописни членове по клонове. Изборите бяха приети с акламация, Дринов за председател по предложение на Моллова, Стоянов за подпредседател с бурно „ръкопляскане“ по предложение на Дринов... Гешов за ковчезник по предложение на Стоянова... Гешов прочете отчета, отчасти дори поетичен, от името на проверителната комисия за положението на касата... Свърши се много добре на 7 часа вечерта...“¹⁶

С новия Устав от 1884 г. БКД си поставя цел много по-близка с тази на едно учено дружество: „всестранно изучаване на България, развиване на българската книжнина, разработване и разпространение на науките изобщо“. То се разделя на три клона и така с дейността си, „обърната в чисто научна насока“, Дружеството възприема характера на една академия¹⁷.

На 25 октомври 1898 г. Ив. Ев. Гешов е избран за председател на БКД и на този пост остава в продължение на 26 години. От тази дата Дружеството започва напълно редовна дейност като постепенно трайно преодолява кризата и навлиза в период на подем. Под негово ръководство е сложен ред в документацията и финансите на БКД, издействана е отново държавна субсидия от правителството на П. Каравелов, уредени са библиотеката и архива, започва по-регулярното издаване на „Периодическо списание“ на БКД. С участието на новия председател са направени промени в Устава на Дружеството от 1899 г. С тази реформа в организацията и насоката на дейността му БКД напълно се доближава до научно-книжовните академии в Европа. Благодарение на популярността на Гешов в чужбина укрепват международните връзки по линия на научното сътрудничество. Към „Периодическо списание“ проявяват интерес различни международни научни организации, слависти и византолози. Сам Гешов редовно сътрудничи на списанието, където помества значими статии и рецензии.

Стремежът на членовете и на самия Гешов е БКД да се превърне в истинско академично учреждение, което да съдейства за развитието на науката в България. На 14 януари 1907 г. по предложение на Антон Каблешков, член на Философско-обществения клон, Годишното събрание на БКД взима решение УС да обмисли „не

452, 483, 414.

¹⁴ Бобчев, С. С., Ив. Ев. Гешов. Летопис на БАН, кн. VII, 1926 г., с. 58.

¹⁵ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 27, л. 105-106.

¹⁶ Иречек, Константин, Български дневник, т. 2 (1881 – 1884), с. 536.

¹⁷ Бобчев, С. С., Чуждите академии и Книжовното ни дружество. Бълг. Сбирка, кн. 1, 1908 г., с. 10.

е ли време Дружеството да се обърне на академия¹⁸ и при какви условия. Избраната за целта комисия на следващата година в Общото събрание на Дружеството докладва: „Без да искаме да се хвалим, ние смело можем да заявим, че разполагаме с достатъчно сили, които би могли да вършат академическа работа в еднакъв размер с размера, в който работят поне академиите на нашите съседни. Обаче за процъфтяването на една академия необходимо е освен лица, достойни и готови да работят, да има средства материални, с които те да разполагат.“¹⁹

В третото заседание на Общото събрание от 20 януари 1908 г. се прочита следното писмо от председателя Гешов:

*София, 19 януари 1908 г.
До Управителния съвет
на Българското книжовно дружество
тук.*

Господине председателю,

От доклада на г. деловодителя, прочетен в годишното ни събрание на 13 того, се констатира, че комисията, която се избра в изпълнение на ланшното решение на дружеството ни, за да изучи въпроса за преименуването му в академия, реши да не става това преименуване, додето не се образува известен фонд. Тъй като тоя въпрос ще се разисква утре във второто заседание на годишното събрание, за да улесня задачата на дружеството и да туря начало на тоя фонд, който да направи от нашето дружество самостоятелно учреждение с достатъчни средства, та да може да функционира като същинска свободна академия, чест имам да Ви явя, че се задължавам да изплатя целия ипотечен дълг около 120 000 лева на Българското книжовно дружество към банката, с условие, че догодина, когато се изпълват четиридесет години от основаването му, то ще се прогласи за академия.

Моля да считате още отсега наема от ипотекираното дружествено здание за свободен от всякакво задължение приход и да приемете уверение в отличното ми към Вас почитание.

Ив. Ев. Гешов²⁰

Пак по предложение на А. Каблешков Общото събрание решава да приеме този дар на Ив. Ев. Гешов, за да се усвои мисълта за преименуване на Дружеството в Академия. По инициатива на М. Д. Балабанов събранието решава първата академична премия, която ще се основе след преименуване на дружеството, да носи името на Ив. Ев. Гешов – щедрият дарител.

Провъзгласяването на независимостта на България забавя изпълнението на тази задача. И все пак през 1910 г. на Общо събрание на Дружеството се изработва Устав на Българската академия на науките и на 6 март 1911 г. става нейното конституиране на тържествено събрание в „Славянска беседа“²¹.

С доклад на Министерство на народното просвещение от 22 ноември 1911 г. в XV обикновено народно събрание се внася за разглеждане и гласуване законопроект

¹⁸ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 740.

¹⁹ Пак там.

²⁰ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 740.

²¹ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 293.

за БАН, с който нормативен акт Академията става „самостоятелно и независимо научно учреждение“. Правителството осигурява от бюджета субсидия за издръжка, имотите на БАН се освобождават от всякакви данъци и такси.

Обстоятелството, че по това време Ив. Ев. Гешов е премиер и министър на външните работи, както и че по-голяма част от кабинета са членове на БКД (С. С. Бобчев, Т. Теодоров, П. Абрашев, А. Франгя и др.) улеснява това държавническо решение. Самият Гешов винаги е отчитал необходимостта от държавна намеса и помощ за научната институция. Връзките на БАН с държавата се поддържат чрез министъра на народното просвещение, както е и сега. За разлика от днешните политици обаче Гешов още тогава проявява прозорливост и далновидност, вярвайки в бъдещото просъществуване и разцвет на единствената национална научна институция. Затова актуално звучат думите му:

8 дек. 1899

*До господина министър
на народното просвещение
В града*

Господине Министре,

Откак е съществувала в ново време българска държава, тя винаги е оказвала своята поддръжка и покровителство на научния и специално книжовен труд в страната. И не можеше тя да не постъпва така, защото и в други, много по-напреднали от България страни и много по-богати от нея с парични средства и учено-книжовна публика, тоя труд вирее главно с поддръжка и покровителство, било държавни или пък на многобройни и щедри меценати и благодетели. Така и в България, дето частната пожертвеност тепърва се развива и ще се засили, правителството е предвиждало досега всяка година в бюджета си особни суми било за откупуване на книжовни и научни трудове на български език, било за предизвикване или извършване на такива предприятия в страната. А това е правило то от убеждение, че за успоредно развитие на всички сили и способности на народа и държавата е необходимо да се харчи не само за материални, но и за духовни средства и помагала.

В българската държава съществува засега едно-едничко заведение, което си е поставило за цел да изучава всестранно българите и българските земи, да обработва българския език, да развива българската книжнина и изобицо да разработва и разпространява науките и изкуствата. То е Българското книжовно дружество, основано от наши родолюбци и благодетели през 1869 година в Браила и от освобождението на България пренесено в нейната столица. През всичките години, колкото повече работи това дружество в България, то е било поддържано главно от държавата било чрез вписвани в годишните ѝ бюджетни суми, било чрез откупуване от неговите издания за по-значителни суми...

...Между туй и за новата си 1899/1900 година Българското книжовно дружество се вижда сякаш пак забравено от страна на държавата, която е съкратила или унищожила в проекта за бюджет на Министерството на просвещението всички ония кредити, от които би изтичала за него поне каква-годе надежда за известна поддръжка. Бива ли така да се подбие у дружествените членове проявената вече ревност към книжовно-научния труд и бива ли по тоя начин да се възбужда още еднъж в обществото кривото мнение, че Българското книжовно дружество не е способно да работи? Бива ли да се нанася така изобицо удар на книжовно-научната продукция в България?

Като Ви излагаме всичко това, господине Министре, ние пристъпяме към Вас с убедителна молба да не оставяте това едничко наше заведение, дето може да намира покровителство книжовно-научния труд на по-голям брой домашни сили и което явно помага да се развѣждат у нас такива способности, да не го оставяте да да замъртвее, да даде повод за неоснователни обвинения и да загине.

Ние сме убедени, че при Вашата добра воля да поддържате по заслуга Българското книжовно дружество, вие ще сполучите да отредите по бюджета на повереното Вам министерство една годишна помощ и за това дружество. Ако в тоя бюджет има предвидени например 50 000 лева за поддръжка на турските училища в страната и 24 000 лева за издаване един том от „Сборника“ на Министерството на просвещението, нема не ще бѣде справедливо да се предвиди край тия суми или напокон да се отдели от тях една сума от 12 000 и за Българското книжовно дружество, което за една година не ще принесе по-малка полза за страната, отколкото турските училища, па ще издаде и сигурно повече научно-книжовен материал, отколкото „Сборник“, без да бѣде тоя материал по-долен по достойнството си.

В надежда, че ще благоволите да намерите средство да удовлетворите справедливата ни молба в името на Българското книжовно дружество сме, господине Министре, с пристоиния към Вас почит и уважение.

*Председател: Ив. Ев. Гешов
Деловодител: Ал. Теодоров²²*

Ив. Ев. Гешов не забравя Академията и когато пише своето завещание: той ѝ остава къщата си на улица „Сердика“ № 4. Волята на дарителя е с парите от продажбата на къщата да се довърши строежът на академичната сграда и най-късно до две години след смъртта му БАН да издаде книжовен труд за неговия живот и дейност. На всеки две години Академията „да издава чрез премии или другоаче:

1. на моите студии и статии;
2. на трудове, посветени на идеите и идеалите, които са ме ръководили през живота ми;
3. на книги по историята на България през годините, през които и аз съм работил като общественик и публицист за нея.“²³

По-късно големият му син Евстрати Гешов подарява на БАН богатата библиотека на баща си, а също така пренася от Румъния и подарява на Академията и ценния архив на братя Евлоги и Христо Георгиеви.

С това свое благодеение Ив. Ев. Гешов вече взема място и между редките наши меценати, от които българската наука има още много да чака подкрепа и насърчение...“²⁴

Благодарение на този изключителен родолюбец в първите десетилетия на ХХ век БАН вече се нарежда сред модерните европейски научни институции със сериозни постижения, с широки международни контакти, с впечатляваща програма за подкрепа израстването на българските учени.

²² НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 170

²³ Ив. Ев. Гешов, Възгледи и дейност., БАН, С., 1926 г.

²⁴ Бобчев, Илия С., „Кой е Ив. Ев. Гешов?“, реч, произнесена на тържествено събрание в Пловдив по повод дарението, което Гешов прави на БКД през 1908 г.

ИВАН ЕВСТРАТИЕВ ГЕШОВ И РАЗВИТИЕТО НА ФИНАНСОВАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ

ст.н.с. д-р Даниел Вачков

Институт по история, БАН

България възстановява своята държавност през последната четвърт на XIX в., когато в повечето европейски държави процесите на политическа, икономическа и културна модернизация са в изключително напреднала фаза. В тази връзка пред българското общество стоят редица важни и сложни за решаване проблеми, свързани най-вече с възприемането и ускореното изграждане в България на съвременен държавен модел, който да позволи на страната бързо да навакса огромното изоставане, натрупало се през вековете на османското господство. Отговорността за осъществяването на тази историческа задача в най-голяма степен се пада върху малобройната след Освобождението обществена прослойка от образовани и издигнали се в културно и икономическо отношение българи, които познават водещите примери от европейската и световната практика и имат волята да ги приложат на българска почва. Един от тези хора, които активно участват в изграждането на модерната българска държава е Иван Евстратиев Гешов. Видният пловдивчанин влиза в българската история, като държавник, политик, учен, партиен водач, дарител, а приносите му за развитието на българските институции са многобройни и разнообразни. В представеното изложение ще се разгледат онези аспекти от дългогодишната дейност на Ив. Гешов, които са свързани с изграждането на модерната финансова система в България¹.

Несъмнено организирането и ефективното функциониране на обществените финанси са сред най-значимите и същевременно най-трудни страни на държавното управление. Обикновено от провеждането на успешна финансова политика в огромна степен зависи цялостното икономическо и социално развитие на държавата и същевременно именно във финансовата област най-ярко се проявяват и рефлектират негативите на погрешните държавнически решения и действия.

Както в повечето останали сфери на обществения живот и тук наследството от османския период е крайно неблагоприятно. В освободената държава почти изцяло липсва функциониращ банков сектор, в резултат на което не съществува система за модерно кредитиране (създадените през 60-те години Земеделски каси са напълно декапитализирани и след Руско-турската освободителна война на практика не осъществяват никакви операции)². Държавните финанси се градят на архаична данъчна организация, все по-драстично разминаваща се с изискванията на извършващите се в Европа, а и в

¹ В задълбоченото биографично изследване на проф. Елена Стателова, посветено на Иван Евстратиев Гешов са отбелязани всички важни моменти от дейността му като управител на БНБ и финансов министър – вж. Стателова, Е., Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на създанието. Академично издателство, С., 1994. В случая обаче ще се обърне специално внимание на някои от най-значимите му финансови инициативи и реформи на големия държавник, и също така ще се коментират неговите идеи и виждания за ролята и мястото на държавните финанси в икономическото и социалното развитие на България.

² Темата за недостига на капитали в българската икономика след Освобождението е подробно развита от Румен Аврамов – вж. Аврамов, Р., Комуналният капитализъм, т. I, С., 2007, 73-128.

България стопански и обществени промени. Така че за постигането на общите цели на модернизацията в България от първостепенно значение е изработването на адекватна за времето си финансова система.

Ив. Гешов ще се окаже напълно на висотата на историческия момент и благодарение на своите познания, професионален опит и не на последно място лични морални качества, ще се включи активно и ще има водеща роля в изграждането и развитието на модерната организация на българските държавни финанси.

В средата на XIX век едва ли има по-подходящо място за усвояване на икономически и финансови науки от Великобритания. От една страна силата на научната традиция, поставена от класическата школа на Адам Смит и Дейвид Рикардо и от друга, примерът на най-могъщата в света по това време икономика, откриват възможности за натрупването на ценни теоретични и практически познания. Младият Гешов учи в Оуенс колидж в Манчестър, където политическа икономия му преподава един от авторитетните за времето си учени – проф. Стенли Джевънс, но както сам признава в спомените си Ив. Гешов, най-силно въздействие върху оформянето на научния му мироглед оказват трудовете и парламентарните речи на световноизвестния икономист и философ Джон Стюарт Мил³. Главно от него бъдещият български държавник ще възприеме подхода икономическите и финансовите решения винаги да се разглеждат в контекста на социалните проблеми и да са насочени предимно за тяхното преодоляване⁴. Така Ив. Гешов ще се завърне от Великобритания не само с богат арсенал от конкретни знания в областта на стопанските науки, но и с изградена цялостна концепция за огромната роля на модерната икономика и финанси за цялостното развитие на обществото. Скоро съдбоносните събития, довели до Освобождението на България, неочаквано откриват пред Гешов перспективата да приложи на дело своите познания и опит.

Приносител на Ив. Гешов за развитието на българската финансова система могат да се разглеждат в два основни аспекта – първият е свързан с поставяне основите на банковия сектор в България, а вторият – с провеждането на данъчни реформи и с укрепване на държавния бюджет.

След като бързо си спечелва реномето на компетентен по финансовите и икономическите въпроси специалист, в края на 1883 г. Ив. Гешов е назначен за управител на основаната четири години по-рано Българска народна банка. Назначаването му става в много важен момент от нейното развитие. В ход са сериозни преобразования, отнасящи се до статута и дейността на Централната банка. В приетия няколко месеца по-рано от Народното събрание устав на БНБ е заложен принципът банката да се трансформира в акционерно дружество, като една трета от основния ѝ капитал се внесе от държавата, а останалите 2/3 от частни акционери⁵. Тази идея обаче има сериозни противници, които настояват БНБ да остане изцяло държавна соб-

³ Гешов, И., Споменни изгодина на борби и победи. ИК Синева, С., 2008, 35-36.

⁴ Икономическите трактати на Дж. Ст. Мил от средата на XIX век се характеризират с дълбок и искрен хуманизъм, като изведената в тях основната мисъл е, че икономическото развитие трябва да служи за цялостното издигане на жизненото равнище на населението. Вж. Шумпетер, Й. А., История на икономическия анализ. Втори том: от 1790 до 1870 г. изд. Прозорец, С., б.г. 229-238.

⁵ Българска народна банка. Сборник документи. Том първи 1879-1900 г. Съст. Р. Аврамов, С. Бояджиев, Х. Яновски, С., 1998, 117-133.

ственост. След края на Режима на пълномощията общественият дебат по въпроса се засилва. До голяма степен позицията на новия управител на банката определя и изхода на възникналия спор. След като проучва устройството и функциите на някои европейски банки Ив. Гешов препоръчва през 1885 г. на правителството на Петко Каравелов да се запази държания характер на банката⁶. Мотивите за това решение са, че в България наличният частен капитал е твърде ограничен и има опасност чрез подставени лица банката да стане собственост на чужденци. Освен това според Ив. Гешов само в качеството си на държавна институция БНБ би могла да изпълни важната роля да подпомогне модернизацията на България и да издигне равнището на българската икономика. На обвиненията, че държавният статут ще доведе до лошо управление на банката, Гешов възразява, че всяко отговорно правителство трябва да зачита и спазва независимостта на БНБ, като по този начин гарантира успешното ѝ развитие. Следващите десетилетия напълно оправдават тезите на Гешов. Като цяло общественото доверие в банката е високо и почти единодушно се споделя мнението, че тя развива много полезна за общия възход на страната дейност. Така 30 години по-късно, когато през 1928 г. от Финансовия комитет на Обществото на народите настояват да се промени държавния характер на БНБ в страната, няма да се намери никой сериозен политик и икономист, който открито да подкрепи тази идея⁷.

Освен за изграждането и утвърждаването на Централната банка Ив. Гешов полага големи усилия за развитието на модерна кредитна система в България. Изхождайки от тревожния факт, че поради липсата на достатъчно банкови институции основната част от задълженията на селското население са към частни лица (т.е. лихвари и кръжмари), предприема законодателни инициативи, целящи да осигурят достъп на широки кръгове от българския народ до по-облекчено кредитиране⁸. В тази връзка в началото на 1885 г. е гласуван в Народното събрание Закон за Пощенските спестовни каси, а през 1894 г. и Закон за земеделските каси. Като министър на финансите през 1896 г. съдейства за сключването на специален външен заем от 30 млн. зл. фр., предвиден за развитието на земеделския кредит в страната⁹. Категорично може да се заяви, че с активното и вещо участие на Ив. Гешов през 80-те и 90-те години на XIX век са създадени условия за изграждането на банковото дело в България и за навлизането на модерните кредитни отношения в националното стопанство.

Другият много съществен принос на Ив. Гешов за развитието на българските финанси са действията му по усъвършенстването на бюджетната и данъчната политика на възстановената българска държава. В тази сфера той има възможност да натрупа полезен опит още в Източна Румелия, където от януари 1882 до декември 1883 е директор на финансите. През този начален период от политическата му кариера Гешов се проявява като изключително отговорен и сериозен ковчезник, който внася ред във финансите на областта и ги поставя на стабилна и здрава основа¹⁰. Успехите му стават причина към него да проявят интерес и от Княжество България,

⁶ Гешов, Ив., Думи и дела. С., 1899, 19-40.

⁷ Вачков, Д., Българският стабилизационен заем от 1928 г. – Исторически преглед, 1994-1995, кн. 4, 42.

⁸ Гешов, И., Думи и дела... 41-47.

⁹ Иванов, М., Цв. Тодорова, Д. Вачков, История на външния държавен дълг на България 1878-1990. Първа част, С., Българска народна банка, 2009, 56-58.

¹⁰ Стателова, Е., Цит., съч., 44-46.

където е поканен да оглави ръководството на БНБ, а по-късно, след преврата от 9 август 1886 за няколко месеца и министерство на финансите. Макар и извън властта при управлението на Ст. Стамболов Гешов следи внимателно бюджетната политика на правителството и подлага на основателна критика, от една страна, твърде високите данъци, които се събират от населението, и от друга, големите правителствени разходи. Той се обявява за сериозно облекчаване на данъчното бреме, тежаско най-вече върху селяните и за съкращаване на неоправдано големите административни разходи¹¹. След падането на Стамболов от власт Гешов получава възможността да приложи на действие своите идеи за развитието на държавния бюджет и фиска. В дейността си на финансов министър той ще се отличи като твърде рядък пример в българската история, когато един политик, дошъл на власт, започва съвестно да осъществява намеренията си, които е заявил, докато е бил в опозиция.

Първата задача, с която се заема още през 1894 г. е значително да се намалят данъците, които се събират от селяните¹². Гешов обръща внимание на факта, че съществуващата до този момент данъчна система е неравномерна и социално несправедлива. Данъчното облагане на едно селско домакинство е почти два пъти по-голямо отколкото това на едно градско. За него, да се набират значителни суми от едно общо взето бедно население, е не само икономически неоправдано, но и неморално. В тази връзка са предприети важни данъчни промени – отменен е натуралният десятък, въведен по-рано от правителството на Стамболов и е заменен с далеч по-лекия поземлен данък. Премахнати са и някои от по-малките налози или са обединени с други. В резултат на тази политика се стига до безпрецедентно намаление на преките данъци със средно над 30%¹³. За да се компенсира част от сериозния спад в бюджетните приходи, са увеличени косвените данъци под формата на акцизи и митнически такси. Облагането на редица вносни и местни стоки цели да прехвърли част от данъчната тежест върху градското население, което е и основният консуматор на този тип продукти¹⁴. В България обаче, все още делът на косвените данъци остава далеч по-малък от този на преките, така че за да се постигне уравнивяване на бюджета се налага съществено да се намали и разходната му част. За тази цел е предприета болезнена, но оздравителна политика на съкращаване на чиновническия апарат, оптимизиране на работата му и реализиране на значими икономии в бюджета. Самият Гешов дава водещ пример, като намалява наполовина работещите в поверените му министерства на финансите и на търговията и земеделието. Тезата му е, че събраните от бедния български народ пари трябва да се харчат разумно и целенасочено. До края на живота си той остава верен на този принцип и винаги се обявява срещу прекомерното разрастване на бюрокрацията и на безотговорното харчене на държавни средства. В последните си научни статии, излезли в списание

¹¹ Гешов, Ив., Думи и дела... 191-198.

¹² В инструкциите, които отправя до данъчните служители в страната Ив. Гешов ги призовава, разпределянето на преките данъци по околии да стане така, че да се отбележи значително намаление на таксите, в резултат на което българските селяните наистина да почувстват, че има облекчение. Освен това категорично се заявява недвижимите имоти да не се оценяват по-високо от продажната им стойност. – вж. Гешов, Ив., Лична кореспонденция. Съст. Р. Попов, В. Танкова, Академично издателство, С., 1994, с. 123

¹³ Гешов, Ив., Спомени и студии, С., 1928, 386-387.

¹⁴ Пак там, 390-391.

Юридически преглед от 1924 г., Ив. Гешов разглежда проблема с натрупалите се огромни дефицити в българския бюджет в годините след Първата световна война и отново призовава управляващите да провеждат много по-строга политика на икономии и да ограничат ненужно разрасналата се административна машина, като дава за пример, че държави като Чехословакия, в сравнение с България, се управляват с три пъти по-малко чиновници на глава от населението¹⁵.

Във всичките си действия, свързани с изграждането на модерна и ефективна финансова система в България Ив. Гешов се ръководи от твърдото убеждение, че за просперитета на едно общество и икономика са нужни стабилни държавни финанси, гарантирани от балансирани бюджети и строг обществен контрол върху правителствените разходи. В духа на класическата икономическа мисъл от XIX век той се обявява за ниско данъчно облагане, което не само ще облекчи положението на бедните слоеве от населението, но и ще стимулира инвестиционните процеси в българската икономика. Същевременно обаче, отчитайки българските особености (изостанала структура на стопанството, неразвити пазарни отношения, ограничен национален капитал), Ив. Гешов отдава голямо значение на държавата за осъществяването на модернизационните задачи в икономическата област. Според него, посредством държавната централна банка и сключването на външни държавни заеми, предназначени единствено за производствени цели, може да се преодолее огромното стопанско изоставане на България.

Ив. Гешов е сред първостроителите на съвременната банкова и финансова система в България. Заложените от него принципи в тази област до голяма степен ще съдействат за постигнатия впечатляващ напредък на страната, отбелязан през първите тридесет години от Освобождението, като дори и през трудния междувоенен период ще продължават да бъдат важен ориентир за следващото поколение политици и икономисти.

¹⁵ Гешов, Ив., Нашият разходен бюджет – В: Юридически преглед, 1924, кн. 1, 13-16.

ПЛОВДИВСКАТА ФАМИЛИЯ ГЕШОВИ И РАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

докт. Алека Стрезова
Институт по история, БАН

След 1878 г. започва изграждането на Третото българско царство. Пет века под османска власт българската държава е лишена от своята аристокрация и естествени водачи. Липсата на държавностроителни традиции налага пред българите да трупат в движение своя политически и обществен опит още от времето на Възраждането, когато те за пръв път се сблъскват с формите на държавно общуване. Българските следосвобожденски дейци в най-обща степен са започнали обществената си дейност още преди Освобождението, а по-младите от тях са наследници на възрожденски представители с опит, откъдето черпят своето вдъхновение. От 1879 г. започва изграждането на държавния механизъм. Пред управляващите стои задачата да бъде обърнато внимание на външнополитическите аспекти на държавното развитие във връзка с предстоящите борби за национално обединение и държавно признание.

Целта на настоящото изложение е да представи ролята на голямата Гешова фамилия в раждането и развитието на младата българска дипломация. Защото модерната българска дипломация се прави от хора, които често остават в сянката на външнополитическите процеси. Всъщност те имат своето значение, носят политически и обществен опит, създават начин на общуване по време на своите мисии. Текстът ще опита да изясни значението на социалния произход и полученото образование при номинирането на политическите и обществени представители. Защо именно Гешови се оказват в челните редици на пред- и следосвобожденските ни общественици? Доколко действията на старите и младите представители на клана влияят върху формирането на специфична българска школа? И не на последно място стои въпросът за рожденото място и времето, когато се раждат неговите представители, защото родният край и историческата действителност са от особена важност за касаещия ни проблем¹.

За да отговорим на всички въпроси, предлагам да се върнем в първата половина на XIX в. в гр. Пловдив. По това време градът е един от първите търговски центрове. Благоприятното му географско положение, многовековната му история, стопанският му просперитет го превръщат в притегателно място за по-предприемчивите от околното население. Танзиматските реформи подпомагат превръщането на града в първостепенен икономически център, заедно с Цариград, Солун и Одрин². През 20-те и 30-те години на XIX в. се наблюдава забележителен подем в търговския износ – в резултат на това към 40-те години Пловдив става най-големият износител от вътрешните градове на Европейска Турция³.

¹ В изграждането на модела на изследване на Гешовата фамилия съм се позовала на изследването на Парушева, Д., *Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век. Социална история*. С., Институт по балканистика, БАН, 2008.

² Генчев, Н., *Възрожденският Пловдив. Принос в българското духовно Възраждане*. С., изд. „Изток-Запад“, 2007, с. 49.

³ Пак там, с. 62-63.

Някъде по това време, може би в края на 20-те – началото на 30-те в Пловдив се заселват четирима братя – Христо, Евстрати, Димитър и Стефан Гешови, родом от Карлово. Съблазнени от големите възможности на ориенталския град, четиримата младежи се устоновяват тук и се заемат с търговия⁴. Търговската къща „братя Гешови“ развива дейността си в най-динамичния период на българското Възраждане. С течение на времето, благодарение на търговския им нюх и изявените способности, дейността им се разраства и те откриват клонове и в чужди държави. Хронологически, кантори на фирмата израстват във Виена, Цариград и дори Манчестър. Както Иван Евстратиев Гешов пише: „четиримата братя Гешови играха почти половин столетие (1830-1880) известна роля в българския търговски свят и в Българското възраждане“⁵. През 1838 г. Евстрати Гешов се завръща от Виена, където три години ръководел тамошната кантора, и се жени за Харитина Нешова, дъщеря на копривщенския търговец Нешо Чалъков⁶. С този брак младият Евстрати се сродява с едни от най-видните възрожденски родове – на Чалъковци, Чомаковци, Каравеловци. Обвързването с такива авторитетни фамилии създава предпоставки за превръщането на проспериращите карловски търговци в едни от водачите на раждащата се в Пловдив българска общност. Защото стопанският просперитет на Пловдив създава условия за бавно и постепенно пробуждане на българското национално съзнание в големия град. „Така през 20-те – 30-те години на XIX в., когато и Пловдив започва да усеща свежия полъх на възрожденските процеси..., в душите на Чалъковци и техните последователи се пробужда неукротима енергия за обществена изява.“⁷ Основните цели на българските водачи са присъединяване към започналото църковно движение и издигането на идеята за българско училище в града. След дълга борба българската община в Пловдив се създава фактически през 1850 г. когато българските първенци откриват училището „Св. св. Кирил и Методий“ и поемат неговата издръжка и ръководство. Окончателното ѝ конституиране става през 1861 г., когато пловдивските българи отхвърлят властта на Патриаршията и създават Българско черковно настоятелство⁸. Братя Гешови участват активно в просветното и църковно движение, членове са на училищното настоятелство през 1858-1859 г., няколко години по-късно държат касата на училището⁹. След обявяването на Хатихумаюна (февруари 1856 г.) пловдивските водачи, сред които и братя Гешови, се затвърждават на арената на обществените борби като представители на българското население и са постепенно признати както от турската власт, така и от гръцката митрополия¹⁰.

Дългите години на стълкновения с официалните власти създават опит за българските представители. Българите се научават да загърбят личния интерес в името на

⁴ Гешов, Ив. Ев., Спомени из години на борби и победи. С., ИК „Синева“, 2008, с. 17 – Иван Евстратиев Гешов разказва, че двамата по-големи братя Димитър и Евстрати, след като завършили началното си образование, но все още непълнолетни, се преместили в Пловдив и се заели с търговия като първоначално изнасяли за Румъния; впоследствие третият брат Димитър също се присъединил към тях, а през 1834 г. и най-малкият Стефан се озовал в Пловдив.

⁵ Гешов, Ив. Ев., Спомени..., с. 15.

⁶ Пак там, с. 17.

⁷ Генчев, Н., Цит.съч., с. 142.

⁸ Пак там, с. 133.

⁹ Стателова, Е., Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на създанието. С., Академично издателство „М. Дринов“, 1994, с. 9.

¹⁰ Генчев, Н., Цит.съч., с. 354.

обществения, навлизат в политиката, добиват умения да общуват с чуждите представители. Този знаменателен период полага основите на една неформална дипломация, в която българските предосвобожденски първенци защитават националните интереси на своя народ. В църковно-националните борби се раждат първите „партии“ сред водачите на движението; оттогава датират и първите официозни контакти на българите с чуждите представители. Непрестанните контакти с акредитираните агенти са една практическа школа за оформянето на политическо и дипломатическо поведение на първите български лидери.

Активни участници в обществения живот и пионери в неформалното общуване на официално ниво (с чуждите представители), видните търговци отдавна са прозрели нуждата от добро образование за своите наследници. Следващото поколение Гешови – младите Ивановци завършват Пловдивското класно училище „Св. св. Кирил и Методий“ (без сина на Димитър Гешов) под вещото ръководство на Йоаким Груев. Те получават добро образование в първото българско училище в града. Моралният авторитет на учителя респектира младежите и посява в душите им кълновете на националното осъзнаване.

Следващият етап от образованието си Иван Евстратиев и Иван Стефанов Гешов завършват в „Оуенс колидж“ в Манчестър, където е открит клон на търговската къща „Братя Гешови“. Престоят в Англия има определящо значение за оформянето на политическите и морални им възгледи, особено за Иван Ев. Гешов.

През Късновикторианската епоха в Англия витае дух на подчертан либерализъм, чиито най-представителни мъже не са нито аристократите, нито търговците, а хората с университетско образование. Манчестърският университет е свободен по рождение, изоставил задълбоченото религиозно образование за сметка на напредващите научни и исторически дисциплини. Англичаните се радват на социални придобивки като право на глас за повече категории хора, първоначално образование за всички, професионална и социална еманципация на жените¹¹. В такава среда се оформя младия Иван Евстратиев Гешов. Благодарение на своя кумир либералния мислител Джон Стюарт Мил, Гешов трайно се ориентира към политическите науки. Английският парламентаризъм го впечатлява и вдъхновява, оставя трайна следа у него до края на живота му. Гешов е единственият български политик, получил цялостното си висше образование във Великобритания. През целия период на неговата политическа и обществена дейност, като истински английски възпитаник, той остава встрани от често разгарящите се партизански страсти в България; затова и остава неразбран и недооценен от съвременниците си. Английският период в живота на Гешов създава един модел за младежа, който той прилага години по-късно в своята държавническа и обществена дейност.

Още в Манчестър, младият Гешов е обществено активен; завръщането му в България през 1872 г. засилва тази тенденция първоначално в просветната сфера. След пристигането си в Пловдив, Иван Ев. Гешов става председател на местното читалище, а също и член на настоятелството на Пловдивската семинария. С младежки плам, той се опитва да приложи английски опит на българска почва – през зимата на 1873 г. основава разисквателно дружество при семинарията¹².

¹¹ Trevelyan, G. M., English Social History. A Survey Of Six Centuries. Chaucer to Queen Victoria. Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England, 1986, pp. 564-565.

¹² Гешов, Ив. Ев., Спомени..., с. 39 – дружеството има кратък живот – около година, по решение на създателите му то

Избухването на Априлското въстание прекъсва мирното развитие на населението, което е подложено на безобразни унижения и зверства. И в този случай младият Гешов не остава равнодушен. Пряко се ангажира с привличане на чуждото внимание върху съдбата на българския народ след въстанието. Използва мисията на Балабанов и Цанков и подробно ги информира за турските изстъпления, за да може историите да достигнат до европейските правителства¹³. Поставя се в услуга на чуждестранните анкетьори Скайлър, Макгахан и Шнайдер и ги осведомява за турските зверства. Освен тези сведения, Скайлър поисква от Гешов рапорт на английски върху търговията на Южна България. Благодарение на този рапорт, изпратен във Вашингтон, Гешов е поканен да заеме поста на почетен вицеконсул на САЩ в Пловдив¹⁴. Американското предложение е голяма чест за българския младеж. Чрез тези покани (защото му предлагат два пъти, но и двата пъти той отказва) една Велика сила, все още далече от европейските дела, засвидетелства своето доверие и уважение към Гешов; владенето на английски език (което за времето е рядкост сред българите) улеснява избора на американското правителство.

Иван Евстратиев Гешов приема в дома си лейди Странгфорд и ѝ помага в мисията да помогне на пострадалия народ. По това време той създава първите си контакти с официални представители на Великите сили. Активността му, подпомагана от братовчед му Иван Стефанов Гешов, не остава незабелязана от официалните власти – през август 1877 г. двамата Гешови са арестувани и прекарват няколко месеца в Пловдивския затвор в очакване на изпълнението на смъртната им присъда. Единствено застъпничеството на чуждите дипломатически представители спасяват двамата от бесилката¹⁵. Наказанието им е сменено с изгнание за фамилията в Цариград – и старите и младите стават опасни за властта, която не закъснява да се освободи от тях.

Първите дипломатически постъпки на братовчедите категорично определят пътя им на политически мъже и общественици след Освобождението.

След своето завръщане от османската столица, фамилията Гешови се завръща на своите ръководни позиции. Участват във всички сфери на управлението. Както обобщава Симеон Радев: „Пловдив господстваше над провинцията, а голямото Гешовско семейство господстваше над Пловдив“¹⁶.

Но сега вече има нова българска държава, която ще има нужда от добре обучени дейни млади хора. Благодарение на своя социален произход и заможност семейство, но и на доброто си образование, младите Гешови се нареждат естествено в редиците на новите български управляващи. Натрупали обществен, но и дипломатически опит още преди Освобождението, имената на двамата Ивановци най-често са спрегнати при бъдещите дипломатически инициативи на Княжеството и на Източна Румелия.

Настоящият текст няма за цел да изброява дипломатическите мисии, в които участват двамата Гешови; те отдавна са подробно известни на читателя. Факт е, че

е закрито, след като революционерът Александър Узунов взема участие в едно негово заседание.

¹³ Стателова, Е., Иван Евстратиев Гешов..., с. 19-20.

¹⁴ Гешов, Ив. Ев., Спомени..., с. 57-58.

¹⁵ Турският вестник „Вакът“ в тази връзка публикува следното съобщение: „По ходатайството на английския и американския посланици, изпълнението на смъртната присъда, издадена против българите Гешови, засега се отложи“, вж. Гешов, Ив. Спомени..., с. 55

¹⁶ Радев, С., Строителите на съвременна България. Т. 1. С., „Български писател“, 1990, с. 461.

Иван Ев. и Иван Ст. са в челните редици на българските политици и общественици и оказват голямо влияние върху строителството на младата българска държава.

Примерите с участието на Гешевци в дипломатическите акции им отреждат основополагащо място в раждането на новата българска дипломация. Но нейното неформално създаване се корени още в десетилетията преди Освобождението, когато българските дейци отстояват пред чуждите власти правата си. Старите Гешови имат късмета да развият своята обществена дейност в град Пловдив – проспериращ, пъстър град, с изключително динамично развитие за периода от първата половина на XIX в. Затова и братята, заминали отрано там с цел да търгуват, постепенно натрупват състояние, което определя и обществения им ангажимент към неволите на своите събратя. С течение на времето те стават едни от най-уважаваните обществени водачи. Техните наследници са родени и отрастват в Пловдив по време на изострянето на църковно-националните борби; отрано са ангажирани в конфликтите, което оформя характера им и засилва желанието им за национално обособяване. Младежите завършват българско училище, където се засилва българското им самосъзнание. Социалният им произход и ръководната роля на техните родители определя и тяхната същност на обществено ангажирани представители. Те продължават по стъпките на рода си, но значително по-доброто им образование, както и следосвобожденската действителност разкрива неподозирани пътища пред младежите. Защо именно Гешови, защо точно те? Защото фамилията създава своето влияние още преди Освобождението, тя се обвързва династично и с останалите влиятелни български фамилии в Пловдив и създава една широка мрежа от представители, които живеят с мисията за обществен дълг. Доста заможни, те се смятат за призвани да поемат водачеството в трудните дни на национално еманципиране. Техните първи крачки, началните стъпки на неформалната българска дипломация са несигурни и плахи, но постепенно е натрупан обществен опит в общуването с представители на чуждата власт. Обществените придобивки засилват самочувствието на старите Гешови, които все по-уверено крачат по пътя на обществените си ангажименти. Техните наследници стъпват на обществената сцена със съзнанието за своя произход и за мисията, която им е отредена. Със значително по-доброто образование от това на бащите им, те твърде скоро надскачат летвата на своите родители и смело се впускат в междудържавното общуване. Още преди заминаването си за Манчестър, Иван Евстратиев Гешов е създавал познанство с чуждите консули в Пловдив и често ходи на техните вечеринки¹⁷. Още тогава той изгражда едно определено поведение спрямо тях. Следосвобожденската действителност създава нови перспективи пред младото Гешово поколение. До Балканските войни те присъстват на всяко едно от по-важните поръчения, свързани с бъдещето на младата българска държава. Пионери в политиката, те създават един своеобразен стил в дипломатическото общуване, който е следван и от следващите поколения дипломати. Еманация на техните усилия е превръщането на Ив. Ст. Гешов в дипломат от кариерата, какъвто остава до края на живота си.

¹⁷ Гешов, Ив. Ев., Спомени..., с. 30.

ИНЖЕНЕР СТЕФАН ХРИСТОВ ГЕШОВ – СТРАНИЦИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА МУ (1864-1927 г.)

Атанас Примов
Регионален исторически музей – Пловдив

Във фондовете на Регионален исторически музей – Пловдив в обособения архив на търговско-банкерската къща на братя Гешови от Пловдив се съхраняват и някои документи отнасящи се за живота и дейността на Стефан Христов Гешов, един от наследниците на известната фамилия. Той е участвал, като участъков инженер, при строителството на железопътната линия Ямбол-Бургас през 1889-1890 г. и също така е ръковолил като правителствен инженер строителството на павилионите и някои технически дейности по време на Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г.

След Освобождението в България имало само две останали от турското владичество железопътни линии – линията Русе-Варна и тази от турската граница до Белово с разклонение до Нова Загора и Ямбол. Последната принадлежала на създадената от барон Хирш и от няколко големи европейски банкови монополи „Компания за източните железници“, която поддържала твърде високи тарифи за превозите на българска територия и със своята тарифна политика се стремяла да насочи външния стокообмен на Южна България не към пристанище Бургас, а към Цариград и Дедеагач¹.

В тази връзка през 1890 г. била построена железопътната линия Ямбол-Бургас, която донякъде ограничила вредното влияние на Компанията за източните железници върху търговията на Южна България. В нейното строителство взема участие и Стефан Христов Гешов, завършил техническия университет в Лозана.

Той е роден на 28 януари 1864 г. в Пловдив в семейството на Христо Иванов Гешов и Мария Христова². Учи в Епархийското училище „Св. Кирил и Методий“ в Пловдив. От 1878 г. до 1883 г. е ученик в Областната реална гимназия в Пловдив, където завършва пълния гимназиален курс³.

През юни 1884 г. е назначен за учител в същата гимназия⁴. След като учителствал една година, на следната 1885 г. Стефан Гешов се записва като редовен студент в техническия факултет на университета в град Лозана, Швейцария⁵. Получил солидна подготовка по време на следването си в реномирания университет на 19 декември 1888 г. той получава диплом за ин-

инж. Стефан Хр. Гешов

¹ История на България 1878-1903 г., т. 7, 1991 г., с. 220.

² Регионален исторически музей – Пловдив, Ф. 07, Инв. № 7307.

³ Пак там, Ф. 07, Инв. № 7317.

⁴ Пак там, Ф. 07, Инв. № 7318.

⁵ Пак там, Ф. 07, Инв. № 7348.

женер-конструктор⁶. Завръща се в България и през 1889 г. постъпва на работа в Хасково, като второкласен окръжен инженер. Все по това време на 21 януари 1889 г. влязъл в сила и „Закон за направата на железопътната линия Ямбол-Бургас“⁷. Във връзка с това инженер Гешов бил командирован в Бургаската секция по постройката на железопътната линия Ямбол-Бургас.

На 1 май 1889 г. била направена първата копка за строителството на линията Ямбол-Бургас (110 км). Това станало на организираното от министъра на финансите тържествено осветяване на направата на железопътната линия⁸.

Отначало Гешов работи в Бургаската секция на линията като помощник на секционния инженер. По-късно, през октомври 1889 г. е преместен като участъков инженер в с. Урум Еникьой (Българово) Бургаско, където ръководи работата на работниците и предприемачите по постройката на мостове над реките и деретата, отговарял е за качеството и сигурността на строителството, което личи от съставяните от него актове⁹. Работил е известно време като участъков инженер и на станцията в с. Каяли (Камено), Бургаско. Като строителен материал по онова време се използвал портоландски цимент съхраняван в бурета, а зидарията е правена с варов разтвор марка „Мортел“ и „Малта“. На обекта се работело изключително интензивно. В помощ на работниците и предприемачите били включени пионерните войски и населението от близките села, които са извършвали главно землени работи като насипи, изкопи, пренасяли са траверси и др. Например от с. Каяли (Камено), Бургаско 45 души са пренасяли траверси за Каялийската станция¹⁰. Постройката на железопътната линия била извършена сравнително бързо. В началото на месец май 1890 г. линията била открита за експлоатация. Тя била построена за една година. Тържественото осветяване станало на 14 май 1890 г. в Бургас. Специалният влак с официалните лица тръгнал от Пловдив. От Пловдив до Бургас всички станции били пълни с хора, които с възторг посрещали и изпращали специалния влак¹¹.

На определеното за осветяването място при Бургаската гара се извършва тържествения молебен от Негово преосвещенство Сливенския митрополит Серафим с духовенството му в присъствието на княз Фердинанд, княгиня Клементина, министрите, председателя на народното събрание, висши чиновници, офицери и др.¹² При откриването на железопътната линия, княгиня Клементина, майката на княз Фердинанд купува и подарява първия локомотив за тази линия¹³. А за заслуги по строителството на железопътната линия Ямбол-Бургас със заповед на министъра на финансите от 29 септември 1890 г. Стефан Гешов е повишен във първокласен окръжен инженер¹⁴.

През 1892 г. в Пловдив се провежда Първото българско земеделско-промишлено изложение. В помощ на организаторите на изложението е повикан и инженер Гешов. Вестник „Нашето първо изложение“, в броя си от 22 февруари 1892 г. пише: „Пристигна в градът ни и командирований от Хасково окръжен инженер г-н С. Гешов, който остава да ръководи някои технически работи в Изложението“¹⁵. Междувременно, през януари 1892 г., Упра-

⁶ Пак там, Ф. 07, Инв. № 7319.

⁷ Доросиев, Ив., „История на железниците“, София, 1935 г.

⁸ Регионален исторически музей – Пловдив, Ф. 07, Инв. № 8393.

⁹ Пак там, Ф. 07, Инв. № 6514.

¹⁰ Пак там, Ф. 07, Инв. № 6487.

¹¹ Вестник „Пловдив“, бр. 37 от 17 май 1890 г.

¹² Регионален исторически музей – Пловдив, Ф. 07, Инв. № 6488.

¹³ Димитров, Пашанко, „Баба Клементина“, София, 1994 г., с. 92.

¹⁴ Регионален исторически музей – Пловдив, Ф. 07, Инв. № 7528.

¹⁵ Вестник „Нашето първо изложение“, бр. 12 от 22 февруари 1892 г.

вителната комисия на изложението обявява провеждането на търг с тайна конкуренция за изграждането на главния павилион, павилиона за опитване на вина, павилиона за минералните материали, павилиона за суровите животински произведения, за temporерно (кратковременно) изложение, за музика, за излагането на тютюн и др. В търга участвали предприемачи от София и Пловдив. Той бива спечелен от софийския предприемач С. Г. Ноев.

На 20 февруари 1892 г. било извършено осветяването на мястото на строителството на главния павилион от Пловдивския митрополит Натанаил. Пристигналият от Хасково Стефан Гешов бързо се включва в работите по строителството на павилионите и вече е назначен за правителствен инженер. В края на февруари са назначени и архитект М. Фелдхендлер и дърводелският майстор Исиф Славек, и двамата бивши правителствени техници по строителството на железопътната линия Ямбол-Бургас¹⁶. Заедно със своите колеги от железопътната линия, Стефан Гешов започва усилена техническа работа за изграждането на изложбеното градче. В края на месец февруари започва изграждането на основите на главния павилион. В заявлението си предприемачът Ст. Г. Ноев ни известява за появилия се спор между правителствения инженер Стефан Гешов и неговия архитект Фелдхендлер за основите на главния павилион, като моли Управителната комисия да изпрати на място правителствения архитект Хенрих Майер да разреши възникналия спор¹⁷.

Във връзка с нарасналата работа по уреждане на парковете и градините в изложението по искане на правителствения градинар в Пловдив Люсиен Шевалас и със съгласието на инженер Гешов е назначен второстепенният инженер Грам, като пряк изпълнителя и ръководител на градинарските и землените работи при изложението¹⁸.

Така в най-кратки срокове и изключително интензивна работа на инженер Стефан Гешов и неговите колеги, следвайки строителния план, изработен с участието и на изтъкнати чуждестранни архитекти и паркостроители били изработени не само павилионите и много други обекти, но били направени тревни полета и цветни алеи, фонтани, изкуствено езеро и пр.

Тези документи и материали, съхранявани във фондовете на Регионален исторически музей – Пловдив ни открояват само началните стъпки от дейността на инженер Стефан Христов Гешов в стопанските обекти на нова България.

След приключване на работата по изложението, по-късно работи като софийски окръжен инженер (1894 г.), директор на техническата служба в Софийската община (до 1899 г.), инженер-инспектор при Отделението за мостове и шосета в Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията, главен директор и главен секретар на министерството. Член е на експертни комисии по изграждането и приемането на електрическото осветление на София (края на XIX – началото на XX в.).

Инженер Стефан Гешов е член-основател и на Българското инженерно-архитектно дружество от февруари 1893 г. Председател на дружеството през 1898 и 1899 г. Той е един от най-активните сътрудници в редактирането и издаването на списанието на дружеството от 1900-1907 г. В изданията му той публикува над 100 свои оригинални самостоятелни статии с разнообразна тематика¹⁹.

Умира в София на 18 януари 1927 г.

¹⁶ Пак там, бр. 23 от 16 май 1892 г., с. 4.

¹⁷ Пак там, бр. 24 от 30 май 1892 г., с. 7.

¹⁸ Пак там, бр. 29 от 4 юли 1892 г., с. 7.

¹⁹ Цонев, Младен, Дейци на Българското инженерно-архитектно дружество 1893-1949 г., София, 2001 г., с. 61.

ВЪЗРОЖДЕНЕЦЪТ ГЕОРГИ СТОЯНОВ ЧАЛЪКОВ

докт. Мария Левкова

Институт по история, БАН

В историята на българското Възраждане Пловдив е дал много бележити дейци и фамилии. Едни от най-значимите пловдивски общественици през XIX век произлизат от рода Чалъковци – предприемчиви и заможни джелепи и бегликчии, щедри дарители за просвета и духовност, ръководители на пловдивското население в борбата за български църкви и училища.

Техен потомък е и Георги Чалъков, известен като челеби Георгаки, Георгаки ефенди, Георгаки бей Чалоглу, син на чорбаджи Стоян Тодоров Чалъков (Големи Стоян) – заможен бегликчия и благодетел за пловдивските училища.

Роден е в град Пловдив през 1815 г.¹ Добро образование, получено в местното елинско училище и в гръцкото търговско училище на о. Халки², му позволява през годините да придобие и умножи значително богатството в традиционните за Чалъковци стопански дейности – джелепчийството и бегликчийството. През

1846 г. той се включва заедно с баща си, брат си Тодор и сродниците си Салчо Чомаков и Димитрика Мицура в семейното съдружие по откупуването на десятъка върху овцете в крилото Бахар (обхващащо казите от цяла Тракия) и крилата Враца и Добруджа⁴. Общият приход на съдружниците от събирането на беглика само от крилата Бахар и Враца възлиза според документите на 5 183 877 гроша и 15 пари⁵. С част от реализирания капитал те откупуват също събирането на десятъка от житата в Пловдивски окръг⁶, закупуват и управляват съдружнически „Сарай чифлик“ в Пловдив⁷. Но през следващите години след смъртта на чорбаджи Стоян (1850 г.) съдружието

Георги Чалъков³

¹ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 1, л. 7; Вж също НА-БАН. Сб. IV, оп. 35. Кепов, Ив. Живот и дейност на Чалъковци и тяхното потомство (ръкопис), с. 131.

² Кепов, Ив., Цит. рък., с. 131.

³ НБКМ-БИА, РДС С V 976.

⁴ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 6, л. 1-12, 20-23, 51, 54-55; Дорев, П. Българи – стопански дейци. Неделю Чалъкоглу от прочутото семейство Чалъковци, Копривщица – Пловдив, главен комисар за продоволствуването на Цариград с месо, износ на овце и пр. (Из турските държавни архиви). – В. Зора. Год. XII, бр. 3443, 22 декември 1930 г.; Стайнова, М., А. Велков. Турски документи за стопанската дейност на Чалъковци. – Известия на НБКМ. Т. IX (XV). С., 1969, с. 149-169.

⁵ Стайнова, М., А. Велков. Пос. съч., с. 152.

⁶ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 6, л. 20-23

⁷ Пак там.

реализира значителни недобори⁸, което става причина Георги Чалъков да се заеме с друга потомствена фамилна дейност – железчиството⁹, като управлява умело и наследените родови имоти в Пловдив и околните села¹⁰.

През 50-те – 60-те години на XIX в. Георги Чалъков се включва активно в усилията на пловдивската общественост за изграждането на първите български просветни и духовни учреждения в града. Редом със своите сродници д-р Стоян Чомаков, Павел Куртович, Константин Нешович, Никола Вълкович Чалики той участва в ръководството на формираната в средата на века българска община, поела грижите за поддържането и управлението на обществените просветни и духовни учреждения в града. В продължение на дълги години е попечител и касиер в училищното настоятелство на епархиалното училище „Св. Св. Кирил и Методий“¹¹. В продължителната борба на пловдивските българи против владиката Хрисант той се оформя като един от обществените водачи, извоювали отстраняването на гръцкия митрополит и отхвърлянето на духовната власт на Патриаршията в Пловдив (1861)¹².

Ролята му на ръководител в борбата за българска църква в Пловдив го отвежда като представител на целия Одринския вилает в състава на народния патриаршески събор през 1858 г. в Цариград, заедно с още трима български представители – княз Стефан Богориди, хаджи Николи Минчоуглу от Търново (за Дунавския вилает) и Илия х. Петров от Видин (за Нишкия вилает)¹³. В заседанията на събора, в разговори и писма Г. Чалъков отстоява българските искания: „Училищата ни да се не безпокоят, свободно и без никаква спънка да се извършва и в църквите ни по славянски божествената литургия, и в българските епархии архиереите да бъдат наши еднородци, но ако не може да бъде това, да знаят български език, и ако го не знаят, да не бъдат приети.“¹⁴ Закритият през 1860 г. събор не удовлетворява българските искания.

Многократно през следващите години Г. Чалъков като един от ръководителите на пловдивската общественост отстоява в разговори, писма, прошения и постъпки пред официалните власти исканията за български храмове и богослужение на роден език, протестира пред пловдивския мютесариф по повод заточението на митрополит Паисий (1861 г.), обсъжда в писма с пловдивския представител в Цариград д-р Ст. Чомаков положението на черковния въпрос, необходимостта от обединени действия на всички български общини и състоянието на преговорите с Патриаршията¹⁵.

⁸ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 6, л. 20-23. Препис от издължително между съдружниците Димитрика Кириаку и Георги Стоянович относно недоборите от Одринските, Врачанските и Самоковските десетъци от овце. 24 февруари 1859 г., Цариград.

⁹ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 3, л. 7-8; Кепов, Ив. Цит. рък., с. 132.

¹⁰ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 79, л. 1-2; а. е. 82, 83, 84; Кепов, Ив. Цит. рък., с. 132-133.

¹¹ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 74, л. 2-5, 7-8, 10-11 и др.; а. е. 82, л. 25-26; а. е. 99, л. 1-55; Груев, Й. Спомени за Чалъковци. – Български преглед. Г. III, кн. 3, 1896, с. 130-131; Кесяков, Хр. Пловдивските първенци Чалъковци. Дарения и заслуги. Пловдив, 1932, с. 16-17; Генчев, Н. Възрожденският Пловдив (Принос в българското духовно възраждане). Пловдив, 1981, с. 122-123, 345-350.

¹² Дорев, П. Народно-църковните ни борби. Страници от хубавото ни минало. Българските първенци в Пловдив (Из гурските държавни архиви). – В. Зора. Год. XII, бр. 3265, 25 май 1930 г.; Кепов, Ив. Цит. рък., с. 133, 136-137.

¹³ Шопов, Ат. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. – Сборник на БАН. Кн. XII. С., 1919, с. 31-32.

¹⁴ Български книжици, II, 12, Съвременен летопис, с. 227, юни 1859; Шопов, Ат. Пос. съч., с. 567-568; Кепов, Ив. Цит. рък., с. 137-138.

¹⁵ Дорев, П. Народно-църковните ни борби...; Шопов, Ат. Пос. съч., с. 212-213, 135-136.

Придобил опит в ръководството на пловдивската община и църковните борби, през 1858 г. Г. Чалъков е избран за член на пловдивския управителен съвет¹⁶, през 1860 г. – за български представител в градския меджлис (събрание)¹⁷, а в 1867 г. е определен за член на вилаетския меджлис в Одрин¹⁸. В качеството си на „български народен пълномощник“ той представлява и защитава интересите на своите сънародници в конфликти с гърците и пред официалните власти¹⁹. За дейността си в пловдивския меджлис през 1864 г. е награден от турското правителство с титлата „капуджи-баши“²⁰, а през 1866 г. – с медал „Меджидие“ IV степен²¹.

През 1868 г. Георги Чалъков е назначен за член на новоучредения Шурай девлет (Държавен съвет) в османската столица²². Съветът, в който за пръв път са включени представители и на немюсюлманските общности в империята, има основно законодателни функции в областта на вътрешните работи, финансите, правосъдието, икономиката и образованието²³. Етапи в по-нататъшната кариера на Георгаки бей са назначаването му за член на търговската камара на Изпълнителния съвет в Истанбул (1875), създаден за прилагане на реформите в Османската империя²⁴, избирането му за член на Сената (1877)²⁵, удостояването му с правителствени награди²⁶ и титлата „бей“ (княз)²⁷.

Правомощията на Георги Чалъков като член на Държавния съвет, Изпълнителния съвет и Сената включват обсъждането на законопроекти и мерки за задълбочаването на реформите в империята, за функционирането на съдопроизводството, търговията и финансите, участието в правителствени комисии и комитети. Като български представител той се стреми да защитава интересите на своите сънародници. Така например той е включен в правителствената комисия за разследване на злоупотребите при потушаването на Старозагорското въстание през 1875 г., която освобождава около 600 души от задържаните и изисква уволнението на одринския валия и пловдивския мютесариф²⁸.

¹⁶ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 93, л. 1-27; а. е. 94, л. 1-175; Шопов, Ат. Пос. съч., с. 31, 216.

¹⁷ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 6, л. 30; а. е. 95, л. 1-5; България, II, 67, с. 229, 29 юни 1860.

¹⁸ Кепов, Ив. Цит. рък., с. 140.

¹⁹ Българска пчела, I, 2, 7 юни 1863; НА-БАН. Сб. IV, оп. 35. Кепов, Ив. Цит. рък., с. 138-139.

²⁰ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 3. Ключок берет за даване на титлата „капуджи башъ“ на Йоргаки, член на пловдивския меджлис, представител на българската народност. Цариград, 4 септември 1864 г.; Кепов, Ив. Цит. рък., с. 138-139.

²¹ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 91, л. 2; а. е. 94, л. 152; Македония, I, 12, с. 4, 18 февруари 1867.

²² НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 91, л. 1-62; Македония, II, бр. 25, 18 май 1868 г.; Народност, I, 33, 34, 28 юни и 7 юли 1868; Македония, II, 25, 18 май 1868; Тодев, Ил., Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потнци. Част първа: Изследване. С., 2003, с. 289.

²³ История на Османската империя. Под ред. на Р. Мантран. С., 1999, с. 488; Davison, R. Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923. The Impact of the West. Texas Press, 1990, p. 104-105; Pakalun, M. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 1954. С. III, s. 360-361.

²⁴ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 84, л. 335; Напредък, X, 72, 13 декември 1875; Стамболски, Хр. Автобиография. Дневници, спомени. 1852-1879. Откъси. С., 1972, с. 563.

²⁵ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 1, л. 7, 84, л. 223, 303, 306 и др.; а. е. 91, л. 37, 62; Напредък, XI, 122, 11 март 1877.

²⁶ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 91, л. 10, 11; Турция, V, 13, 17 май 1869.

²⁷ Кепов, Ив., Цит. рък., с. 140.

²⁸ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 91, л. 20; Век, II, 42, 52, 18 октомври и 27 декември 1875; Стамболски, Хр., Пос.

Пребиваването на Георги Чалъков в османската столица от края на 60-те и през 70-те години на XIX в. като член на Държавния съвет му позволява да се включи активно и в борбите на цариградската българска общност за решаване на църковния въпрос. Той е сред българските дейци, подписали окръжното до българския народ от 1868 г., в което българските общини се наставляват за поведението спрямо султана и правителството²⁹. През 1869 г. заедно с члена на върховното съдилище Г. Кръстевич и Ив. х. Пенчович, също член на Държавния съвет, Г. Чалъков е определен от великия везир Али паша за участник в нова смесена комисия, изготвила поредния проект за решаването на църковния въпрос, който е отхвърлен от гръцкия патриарх³⁰.

Съществен е и приносът на Георгаки Стоянович в изграждането на Българската екзархия. След издаването на султанския ферман за учредяването на екзархията (1870), той е включен като представител в смесения временен съвет, който „званично да управлява църковните и граждански права на народа“³¹. На следващата година взема участие в общобългарския народен събор, изработил проектоустав за Българската екзархия и е избран в смесения екзархийски съвет, в който остава до свалянето на екзарх Антим I през 1877 г.³²

За оставката на първия български екзарх немалка роля изиграва и самият Георги Чалъков заедно с други представители на кръга от цариградски българи на държавна служба – д-р Ст. Чомаков, Н. Михайловски и др. Същите дейци са автори и на известния благодарствен адрес към турския султан, съставен под натиска на турското правителство в условията на международна криза в опит на българските представители да защитят своя народ и неговата първа национално-духовна институция³³.

Житейският път на един от най-успелите представители на рода Чалъковци приключва няколко години след Освобождението. „Сенаторът Георги Чалоглу – съобщава некрологът, съставен от близките му – почина на 67-годишна възраст на остров Принкипо на 5/21 март 1882 г.“³⁴ Той оставя двама синове и четири дъщери, които пренасят в Източна Румелия и в свободна България родовото име и паметта за Георгаки бей³⁵ – потомък на големия Чалъков род, уважаван обществен деец, висш османски сановник и всеотдаен водач на българите в борбата им за културна и духовна независимост.

съч., с. 564; НА-БАН. Сб. IV, оп. 35. Кепов, Ив., Цит. рък., с. 142.

²⁹ Стамболски, Хр., Пос. съч., с. 334.

³⁰ Пак там, с. 360-361; Тодев, Ил., Пос. съч., с. 129, 311.

³¹ Кепов, Ив., Цит. рък., с. 141.

³² Право, V, 3, 16 март 1879; Дунавска зора, II, 52, 29 март 1870; Век, I, 1, 12 януари 1874; НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 84, л. 137-138, 141, 302 и др.; Стамболски, Хр., Цит. съч., с. 394-395, 413, 442-443, 553; Шопов, Ат., Пос. съч., с. 48; Тодев, Ил., Пос. съч., Ч. 2: документи. С., 2003, с. 245-249.

³³ Стамболски, Хр., Пос. съч., с. 669-672; Дорев, П., Двамата български йерарси. Уволняването и заточаването на Антим I. Избирането на екзарх Йосиф (Из турските държавни архиви – Хазиней-еврак). – В. Зора. Год. XII, бр. 4846, 24 август 1935 г.; Шопов, Ат., Пос. съч., с. 61-64, 243.

³⁴ НБКМ-БИА, ф. 782, а. е. 1, л. 7. Некролог за смъртта на Г. Чалоглу. 6/22 март 1882 г., съставен от Елисавета Чалъкова, Стоян и Никола Чалъкови и др.

³⁵ Пак там; Вж още НА-БАН. Сб. IV, оп. 35. Кепов, Ив., Цит. рък., с. 146-150.

ПРИНОСЪТ НА Д-Р СТОЯН ЧОМАКОВ ЗА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

проф. д-р Н. Запрянов
Медицинска академия – Пловдив

Жизнената съдба на д-р Стоян Чомаков е сложна и противоречива – плод на променливите международни и политически събития. Той ту се величае като патриот от някои историци, ту се критикува и покрива в забрава.

Основното, което определя личността на д-р Стоян Чомаков, е идеята за свободна и целокупна България. На борбата за нейното осъществяване посвещава целия си съзнателен живот.

За д-р Стоян Чомаков, като бележит народен деец, са правили изследвания нашите най-изтъкнати историци – Ат. Шопов, С. Радев, Митрополит Симеон Варненско-Преславски, Хр. Стамболски, Н. Генчев, Т. Жечев, Илия Тодев и др.¹

Недостатъчно е проучен приносът на д-р Чомаков за полагане основите на здравното дело след освобождаването на България и по-специално в Източна Румелия. Роден през 1819 г. в Копривщица, той произхожда по майчина линия от най-богатите чорбаджии – рода Чалъковци, за които народът разказва легенди².

Първото запознаване с буквите Стоян Чомаков прави в светското копривщенско училище при даскал дякон Йосиф Соколски. От тук започва бързото с годините изкачване по стълбата на познанието.

След Копривщица – следва пловдивското елинско училище при известния гръцки учител-летописец Георги Цукалас.

От тук преминава в прочутата школа на Теофил Каирис на остров Андрос. Поради закриване на тази школа през 1839 г., той се прехвърля в Атинската гимназия.

За ученолюбивия българин медицинската професия била особено привлекателна. Тя му дава възможност да получи солидни за времето знания, открива му тайните на живота и материята.

Тази професия означава независимост, свобода. Лекарят има достъп до дома на бедняка и палата на големеца. Следователно лекарят може да влиза в контакт с всеки, да помага, да влияе...

Могъл ли е да избира мястото на своето обучение бъдещият лекар? Навярно – да. Неговият избор е може би най-успешният. Италианските школи в Салерно и Падуа, разкрити още през IX-X в., са едни от първите в Европа. Векове наред те са били център на научните новости в областта на медицината.

Падуанският университет бил известен с това, че единствено тук се извършвало сециране на човешки труп. Със своите открития в областта на анатомията италианските учени успели да разклатят утвърдения векове наред в схоластичната медицина култ към Клавдий Гален.

И не само в областта на медицината. През XVI в. всички велики откриватели, развенчали авторитета на древните учени, са живели, учили и работили в Италия. Техният брой е го-

¹ Шопов, Ат., Д-р Ст. Чомаков, Живот, дейност, архива – Сб. БАН кн. XII, С. 1919; Запрянов, Н. и Н. Казанджиев, Д-р Ст. Чомаков, С. 1979; Тодев, Ил., Д-р Ст. Чомаков, Живот, дело, потомци. Академично издателство. С. 2003.

² Кесеяков, Хр., Пловдивските първенци Чалъкови. П-в, в. ПОВ, бр. 103-104, 1 март 1932.

лям, но най-великите са Галилео Галилей, Джордано Бруно и Николай Коперник. С техните открития те дават голям тласък и нови насоки на научното мислене през следващите векове.

Италианските университети се славели най-вече със своята свобода на духа, със своята демократичност. Ето защо те станали притегателна сила за много будни български младежи, включително и за Ст. Чомаков.

Страшен и упоителен е този скок от „взаимното училище“ в Копривщица до медицинските университети в Пиза и Флоренция, от „псалтира“ до учебника по хистология и първите уроци по анатомия в залата за дисекции.

Завършвайки медицинското си образование в Италия, д-р Ст. Чомаков заминава за Париж, където специализира хирургия една година.

По това време френската хирургична школа е на най-престижно ниво, наследила големите постижения на гениалния хирург Амброаз Паре. Чомаков се завръща в Пловдив през 1848 г. Образованият млад мъж донесе в своя град обаянието на престижната си професия и култура, които независимо от възрастта – го поставят на по-високо ниво от доста първенци на града. Освен образованието д-р Чомаков притежава и част от блясъка на своите родственици – всемогъщите Чалъковци³.

Още същата година е избран за градски лекар на Пловдив. Бързо става „домашен лекар“ на пловдивските бейове и турски големци, на чуждите дипломати в града. Неговата професия била доходна и когато през 1861 г. тръгва за Цариград, като представител на Пловдивска и Софийска епархии, той оставя разкошна къща и богата клиентела.

В Цариград д-р Ст. Чомаков не забравя професията си, защото тя му позволява да влиза в домовете на знатни турски първенци и европейски дипломати, с някои от които поддържа близки контакти. Част от тях се оказват необходими в неговата борба за църковна независимост и за решаване проблемите на много българи и общини.

Притежавайки за времето си висока квалификация на лекар-хирург, д-р Ст. Чомаков извършва няколко сложни операции в Цариград, за които се споменава и в българския печат. Това му донася още първата година известност на специалист, поради което е търсен от цялата страна⁴.

Постепенно политическата кариера взема връх и лекарската професия остава на заден план. Д-р Стоян Чомаков се посвещава изцяло на своя идеал – борбата за църковна независимост.

Освобождението на България сякаш отново го връща към пренебрегнатата професия, но сега вече не като хирург, а като организатор на здравното дело във всичките му насоки и аспекти.

На 16 януари 1878 г. Пловдив осъбва освободен от капитан Бураго, с което се слага край на петвековното робство.

Източна Румелия се разделя на 3 губернии, включващи 28 кантона (околии). Във всяка околия се назначава по един лекар, подпомогнат впоследствие от фелдшер. В Пловдив за областен лекар се назначава д-р Ем. Голдщейн, а за губерненски лекар – д-р Ст. Чомаков⁵.

Въпреки отхвърленото робство, положението на населението е тежко. През зимата на 1878/79 г. загиват от глад и болести хиляди жени, деца и възрастни. Броят на лекари-те не достига, няма и болнични заведения.

³ Запрянов, Н., История на медицината в Пловдив. П-в, 2009.

⁴ Шопов, Ат., Д-р Стоян Чомаков....с. 28; в. България, бр. 12 28-29 август 1861.

⁵ Давидова, В., История на медицината в България. С. 1956.

При съставянето на основния законник за Източна Румелия – Органическият устав, не се включва почти нищо, отнасящо се до здравното обезпечение на населението. Обстоятелствата налагат да се започне отнякъде.

В началото на 1879 г. по-видни пловдивски граждани се събират в централното училище и под председателството на Йосиф I, с участието на пловдивския митрополит Панарет, се учредява Общество „Св. Панталеймон“. Неговото организиране става по инициатива на княз С. Вл. Шаховски – гл. пълномощник на Руското дружество Червен кръст в България и със съдействието на ген. Скобелев⁶.

Уставът на дружеството е утвърден на 20 май 1879 г. За първи председател се избира д-р Г. Вълкович, но скоро след това е заменен от д-р Стоян Чомаков. Той приема задължението си с голямо желание и разгръща за няколко години много полезна дейност. Създава добра организация, която допринася бързо за построяване на болници в почти всеки град. Упорито работи и за подготовка на медицински кадри. Съгласно устава на дружеството се разкриват местни настоятелства, които съдействат за правилното функциониране на болниците. За по-ефективна работа във всеки префект се създават отдели: Пазарджишки, Хасковски, Старозагорски, Сливенски и Бургаски.

В устава на дружеството „Св. Пантелеймон“ залягат много отговорни задачи:

Чл. 2 гласи: *„За да се постигне целта, дружеството ще се грижи да готви и поддържа болничния личен състав, като доктори, фелдшери, сестри милосърдни и баби (акушерки); да съдейства за откриване на болници във всеки град, дето се съставя местно настоятелство“.*

Благодарение на големия авторитет и настойчивост на д-р Ст. Чомаков е постигнат сериозен успех в устройването на болничното дело в Източна Румелия и в изграждането на санитарното законодателство.

Една четвърт от приходите на местните дружества се предават на централното настоятелство за построяването на специализирана болница за населението от областта.

Централното настоятелство на д-во „Св. Панталеймон“ търси различни начини за финансово обезпечаване на новоразкритите и проектирани болници.

След множество разгорещени спорове се стига до следното решение:

1. Правителството ежесечно да изплаща на дружеството субсидии, необходими за лечението на болните войници. Техният размер да се определи след двумесечно функциониране на болниците на дружеството.
2. Съобразно възможностите си, градските съвети да внасят определени суми за издръжка на местните болници. Тези средства да се използват за лечение на техни граждани.
3. Да се внесе предложение за налагане налог на цялото население в Източна Румелия, по 10 сантима на човек, в полза на дружество „Св. Панталеймон“. Този налог да осигурява безплатно лечение на всички селяни в Източна Румелия.

Д-р Ст. Чомаков е не само председател на д-во „Св. Панталеймон“. Той е председател и на Санитарния съвет на Източна Румелия – най-висшият здравен орган.

Като народен представител участва в три редовни сесии на Областното събрание. Председателства третата редовна сесия на Областното събрание и прокарва няколко основни санитарни закона. По негова инициатива се приема закон, с който се забранява сеенето на ориз, за да се ограничи заболяемостта от малария⁷.

⁶ Запрянов, Н., Благотворително дружество „Св. Пантелеймон“ – начало на БЧК – сб. 100 год. БЧК в П-в. П-в 1979.

⁷ Дневници на третата редовна сесия на Областното събрание. С. 189.

По силата на Берлинския договор на 1 май 1879 г. руските войски напускат пределите на Източна Румелия. По молба на д-р Стоян Чомаков Пловдивската руска военна болница с три склада и богато имущество се предава на д-во „Св. Панталеймон“.

Пловдивската градска болница се преименува в областна болница „Св. Панталеймон“. По инициатива на централното настоятелство през 1882 г. започва строителство на нова болнична сграда, която специална комисия приема на 2 декември 1885 г. Новото двуетажно заведение има 225 легла и е най-голямата болница в Източна Румелия.

Първият управител на Пловдивската болница е д-р Стоян Чомаков. Заема тази длъжност от 17 декември 1885 до 31 март 1887 г.⁸

По молба на българското настоятелство на дружеството ръководството на руското дружество на Червен кръст оставя четири старши сестри, които „да въведат и затвърдят както в стопанско отношение, така също и в организацията на вътрешно-болничното дело такъв порядък и това начало, което лежи в основите на това дело в Русия“⁹.

В едно благодарствено писмо на д-р Ст. Чомаков – председател на благотворителното дружество „Св. Панталеймон“, до председателя на Руското дружество на Червен кръст между другото се поставя и въпросът за изпращането от Русия на двама опитни лекари – акушер-гинеколог и терапевт, с богат организационен опит. „При помощта на нашите лекари – отбелязва д-р Ст. Чомаков – те биха могли да довършат и укрепят организацията на започнатото дело. На нас не ни се иска да искаме лекари от Запад и бихме много се радвали да имаме руски...“¹⁰

За да се разреши кадровия проблем, в Пловдив се организира с помощта на руския лекар д-р Константин Алексанрович Угрюмов курс за фелдшери. В продължение на четири месеца в него се обучават над 50 младежи, подбрани от военните поделения. В края на курса те полагат изпит пред комисия с председател д-р Ст. Чомаков. Според успеха ги разделят на групи: първите 28 са назначени за помощници на околийските лекари, а останалите са разпределени в болниците или като свободно практикуващи¹¹.

Д-р Ст. Чомаков с голям ентузиазъм подкрепя тази инициатива. Тя му напомня за времето в Цариград, където създава първия проект за разкриване на български медицински факултет.

Благодарение на неговата постоянна подкрепа болничното дело непрекъснато се разраства. В отчета на д-р Ст. Чомаков като председател на Санитарния съвет за дейността през 1884 г. се споменава следното: „... има 13 болници и 2 построени, но още неразкрити“¹².

Болницата през 1885 г.

⁸ Запрянов, Н., 100 год. пловдивска държавна болница. Сб. Един век в служба на народното здраве. С. Мед. и физкултура, 1979.

⁹ Запрянов, Н., Благотворително дружество „Св. Панталеймон“

¹⁰ Пак там.

¹¹ Важна услуга. – в. Народний глас, бр. 10, 23 август 1879; Важна услуга. – в. Марица, бр. 111, 24 август 1879.

¹² Отчет на санитарния съвет в Изт. Румелия по службата му през 1884 г. П-в, 1885, с. 46.

Поради настъпилото ново административно и политическо положение в Южна България след Съединението (6.IX.1885 г.) функциите на дружеството „Св. Панталеймон“ съвсем се ограничават. Неговото централно настоятелство внася събраните средства до 1885 г. в БНБ – София.

Пловдивският клоен въпреки това продължава да издържа с помощта на окръжния съвет и градската община пловдивската болница „Св. Панталеймон“ до преминаването ѝ под ведомството на държавата (1.1.1888 г.).

Към 1889-1890 г. в Централното ръководство на Българския Червен кръст се поставя въпросът за сливане с дружеството „Св. Панталеймон“. За целта в Пловдив пристига д-р Жечев – председател на Червения кръст, за да преговаря с д-р Стоян Чомаков – председател на „Св. Панталеймон“. Всички подробности относно сливането на двете дружества се уговарят, съставя се и съответен протокол, но фактически сливането става по-късно – на 1 декември 1891 г.

На 15 декември 1891 г. с протокол № 2 се извършва окончателно прехвърляне на цялото имущество. От него се вижда, че дружеството „Св. Панталеймон“ успява в продължение на 5-6 години да събере 150 хиляди златни лева, освен складовете в Пловдив, Ямбол и Бургас, в които се съхранява голямо количество болнични вещи и медикаменти¹³.

Построява се една голяма болница в Пловдив и се организират и обзавеждат градски болници в почти всеки град на Южна България.

Сливането на двете дружества се оказва полезно за Българския Червен кръст, тъй като неговите материални възможности първоначално са много по-ограничени. Това личи особено ясно от написаното от д-р Жечев, който отбелязва следното: *„Когато се почна Сръбско-българската война нашето дружество – „Червен кръст“ нямаше пукната пара, нито една игла и конец...“*

Дълго преди това централното настоятелство на Червен кръст се опитва да присвои средствата на дружеството „Св. Панталеймон“ чрез сливане, но срещу това най-много се противопоставя д-р Ст. Чомаков. Той настоява средствата да се изразходват само за целта, за която първоначално са събрани. Да се построи голяма болница, която да осигурява квалифицирана медицинска помощ на населението от цяла Южна България.

Ръководството на пловдивското дружество на Червен кръст няколко пъти отправя молби към централното ръководство БЧК за осигуряване на средства за строителството на болница в Пловдив, но получава само обещания. Опасенията на д-р Ст. Чомаков се оправдават. Дружество „Св. Панталеймон“ се влива в Българския Червен кръст и укрепва неговата финансова мощ за дълго време..

За да се оцени приносът на д-р Ст. Чомаков за националното червенокръстко движение, трябва да се имат предвид два важни факта. През 1891 г. той е избран за почетен член на Българския Червен кръст. През 1892 г. от името на националното дружество участва като делегат в Петата конференция на Международния комитет на Червения кръст, която се провежда в Рим¹⁴. Може би за д-р Стоян Чомаков това е била най-приятната награда – да се върне към спомените си от Италия, към времето на дръзки младежки мечти и надежди.

Още веднъж да извърви дългия път от Копривщица до Пиза и Флоренция.

¹³ Запрянов, Н. Благотворително дружество „Св. Панталеймон“... с. 25.

¹⁴ Мангачев, П. Учредяване и първи международни прояви на БЧК. – БАН, Институт по история. С. 2008, с. 25.

„ДРАЖАЙШАЯ МИ, МАРИОНКЕ!...“ „МИЛИЙ МИ, БУРМОВЕ!“

(ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ СЪПРУЗИТЕ В ЕДНО БЪЛГАРСКО СЕМЕЙСТВО ПРЕЗ 60-70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.)

*чл.-кор.д.и.н. Румяна Радкова
Институт по История, БАН*

Успоредно с изследването на материалната градска култура през Българското възрождане учените, макар и бавно, навлизат в сложната система на духовното битие на градското население¹. Засега остава относително слабо проучен манталитетът на българите в градовете по социални категории. Не е направен задълбочен анализ на условията, които влияят за промяната на отношенията вътре в семействата на търговци, занаятчии, интелигенция и др., които живеят в различни части на българските земи и извън тях. Все още не може да се открие общото и специфичното между елементите на духовното битие на фамилиите в селата, които са относително проучени и в градовете или в селищата от градски тип, за да се видят новостите, които съпътстват измененията в обществения и стопанския живот и европеизацията в развлеченията, в ритуалите от жизнения цикъл, в отношението към жената и децата и др. Липсата на достатъчно подкрепени с изворов материал проучвания, изкривява представата за атмосферата в градските семейства и те са опростени и схематизирани.

Настоящото изложение се стреми да центрира вниманието върху отношенията между членовете в градските фамилии през Възраждането като проблем на примера на семейството на Марионка (Мария) и Тодор Бурмови. Те са от заможните кръгове на българската интелигенция, живееща в имперската столица през 60-70-те години на XIX в. и са представители на тази част от българските семейства, които са извън родната среда, но в границите на Османската империя.

Мария и Тодор Бурмови попадат в Цариград по различен начин и създават семейството си след като са се установили там. Подобна практика е по-често срещана през втората половина на XIX в. Дотогава българите, които търсят препитание далеч извън родните предели и са без намерение да отседат трайно, се женят в родината, но в новите места не са придружавани от семействата си. Това засяга особено голямата част от новобългарската интелигенция, която няма достатъчно гарантирана постоянна работа и често сменя селищата, в които издава вестници, упражнява лекарска про-

¹ Сб. Градът. Символи, образи, идентичности. С., 2002; Цв. Тодоров, Живот с другите. Опит по обща антропология. С., 1998; Е. Попова-Дочева, Европейски влияния в градското облекло през втората половина на XIX и нач. на XX в. В: България от древността до наши дни. Т. 2, С., 1972; М. Майер, Жените и европейските традиции в семейство Арие от 1768 до днес. ИПр. 2008, № 3-4; Сб. Тя на Балканите. Бл. 2001; Р. Дамянова, Емоциите в културата на Българското възрождане. С., 2008; Н. Данова, Идеите на Просвещението и модернизацията на манталитетите. В: Модерността вчера и днес. С., 2003; Р. Радкова, Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т. 1-2, С., 2003, 2008; Г. Бояджиева, За някои нови форми в сферата на развлеченията в Пловдив през периода от Освобождението до войните (1879-1912) В: Изв. МЮБ, том XXI, 1995; Св. Страшимирова, Социокултурната трансформация на българина през Възраждането. В: Проблеми на културата, 1985, № 4.

фесия и т.н. От втората четвърт на XIX в. вън от родината живеят със семействата си предимно заможни български търговци, които имат кантори или търгуват в Букурещ, Виена, Москва, Одеса, Брашов и др. В повечето случаи те или наследниците им вече се женят и на място за чужденки или за българки, емигрирали заедно със семействата си в съответната страна. Подобни са фамилиите на Богориди, Тошкови, Мутеви, Рашеви, Палаузови и др.

Цариград, като средище на най-голямата българска колония, започва да приютява по-масово цели български семейства, създадени в родните места също от втората четвърт на XIX в.² Между тях са фамилиите на заможни първомайстори като П. Сапунов, на богати търговци като Тъпчилешови, Камбурови, Гешови, Золотович, на политически и културни дейци като Ал. Екзарх, на държавни чиновници като Г. Кръстевич, на лекари като З. Струмски и др. С разрастването на църковно-националните борби през третата четвърт на XIX в., представителите на отделните общини, които остават в столицата по-продължително, се съпровождат от съпругите и децата си. Едни от първите между тях са Никола Минчев от Търново, Стоян Чомаков от Пловдив и др. През втората половина на века, когато в османската столица пристигат повече млади български търговци, вестникари, учители, чиновници, общественици и др., започват да се създават семейства в самия град, какъвто е случаят с Марко Балабанов, Христо Стамболски и др. Подобен е бракът на Мария Пръвова и Тодор Бурмов.

Марионка е дъщеря на Ана и Иван Пръвови от Калофер и племенница на крупните търговци Георги и Димитър Золотович и на Евл. и Ст. Мутеви. През 50-те години на XIX в. Г. Золотович, който е натрупал голямо богатство от търговия с Русия и Франция, но няма семейство, я осиновява и довежда в Цариград. Като високообразован за времето си, той желае и племенницата му да получи подобаващо възпитание и я записва в гръцко училище в столицата, а по-късно я настанява в пансион в Париж. Марионка придружава вуйчо си при пътуванията му из Италия, Франция, Австрия. За времето си тя е добре образована, с отлични обноски, с отношение към новите тенденции в модата, чете български и френски вестници и следи обществените събития в света и в Османската империя³. Ежедневното поведение на Мария е формирано в европейска културна среда и през целия си живот тя остава и в облеклото, и във възпитанието на децата, и в отношението си към съпруга и приятелките си образец на модерна европейка. През 1860 г. по-голямата сестра на Марионка, Парашкева, която е омъжена в Калофер споделя, че съпругът ѝ търговецът Тано се завърнал от Цариград, където гостувал на Г. Золотович и „всяка вечер ви пофалява и ми казва, чи откак видел вас в Цариград, не е видел втора мома толкос воспитана“⁴.

Г. Золотович, като делови мъж с много широки връзки сред богатите български и гръцки семейства в столицата и сред новопрестигналите български общественици и интелектуалци, внимателно подбира съпруг на Марионка. Сестрите ѝ Парашкева, Лала и Иванка в писмата си от Калофер се интересуват „да ни явите вуйчо мисли ли да ви жени, или мисли да ви води пак по Европа“⁵.

² П. Божилов, „Цариградските българи и акцията в защита на националните интереси след Априлското въстание. ИПр. № 5-6, 2001; Д. Петкова, Цариградските българи. С., 2000 и пос. лит.

³ НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 2, л. 3.

⁴ НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 623, л. 11.

⁵ Пак там.

В началото на 60-те години на XIX в. в Цариград пристига Тодор Бурмов. Той е роден в махалата Ново село, Габровско и като стипендиант на Габровската община е завършил Киево-Подолското духовно училище, Семинария и Духовна академия в Киев (1847-1857). След като учителства в Габрово три години, по покана на Българската книжовна община в Цариград, в която особено влияние има Г. Золотович, през 1860 г. той поема редактирането на сп. „Български книжици“ и преподаването в българското училище в квартала Фенер. Неговото ежедневно поведение в общуването и битовата му култура, подобно на Марионка, са силно повлияни от десетгодишния му престой в Киев. Там той е близък със семействата на известни руски интелектуалци и става свидетел на отношенията в тях и на уважението към съпругите. Т. Бурмов знае няколко езика и чете френска литература, която също формира ново отношение към жената, към възпитанието на децата, към отношението между съпрузите.

Още с пристигането си в столицата Т. Бурмов се запознава непосредствено с Г. Золотович и е канен в дома му на остров Халки, един от Принцовите острови до Цариград⁶. Годината след установяването му е изпълнена с много напрежение по издаването на списанието, за което „материалът почти изключително аз трябваше да приготвям“ и с чести гостувания на острова, където живеят най-богатите български семейства, които подкрепят „Български книжици“⁷. Качествата му на образован, отговорен, деен, пестелив и амбициозен млад човек, който се ползва и с подкрепа в руските официални среди в столицата, правят впечатление на богатия и интелигентен Г. Золотович, който не се колебае да задоми Марионка за 27 годишния журналист. През август 1861 г. в дома на Н. Тъпчилешов на остров Халки се сключва предбрачен договор за „взаимно съгласие между г. Георгия Золотович и племянницата му Марионка от една страна и мене от друга, да ся съчетаем ний с нея чрез брачни връзки“⁸ Договорът урежда материалните взаимоотношения на съпрузите в семейството и по това време е практикувана форма при сключване на брак в заможните български фамилии⁹.

Годежът между Мария и Тодор става през август, а сватбата след около месец и половина, през октомври. Година след сключването на брака, в началото на август 1862 г. се ражда първата дъщеря на семейството Надежда. До 1871 г. Марионка става майка на четири дъщери¹⁰. Семейството, което почти на всеки две години се увеличава, е много сплотено, а отглеждането на здрави и добре възпитани деца се превръща в основна цел, задача и грижа на родителите.

Независимо, че изборът на съпруг е направен от Г. Золотович, между Марионка и Тодор Бурмови има изключително нежни чувства, които не избледняват с времето. Поради крехкото здраве на Марионка, почти пет години след началото на брака, семейството живее постоянно в дома на вуйчото на остров Халки, където климатът е по-здравословен от Цариград. Тодор прекарва с Марионка и децата само празничните дни, когато пътува от столицата до острова. Раздялата на семейството се компенсира от еже-

⁶ Т. Бурмов, Дневник. Спомените ми. Автобиография. Съст. Р. Радкова. С., 1994, с. 348.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 350.

⁹ Ц. Кюсева, По следите на най-стария запазен брачен договор в България Изв. НИМ, София, Т. XX, 2008, с. 104-110; НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 2, л. 15-16;

¹⁰ Те са Надежда, Ана Любица (1864), Рада (1868) и Райна (1871). Райна умира ненавършила 1 година, а Надежда почива на 14 годишна възраст през 1876.

дневни писма, а понякога и по две на ден. В тях, наред със злободневни въпроси около домакинството, здравето на Марионка и децата, се отразяват и чувствата, които съпрузите хранят един към друг. Писмата започват с различни нежни обръщения „Скъпий ми съпруге!“, „Любезний ми Бурмове!“, „Премилейший ми съпруге!“ или „Драга ми Марионке!“ и т.н. Трудно може да се открие писмо на Марионка или Тодор, между запазените над 200 броя, в които те по един или друг начин да не изразяват привързаност един към друг. Това променя представата за българските възрожденци, че са много песеливи на словесни изрази на чувствата между съпруг и съпруга, а любовните трепети се ограничават само до предбрачния период.

През юли 1864 г., 3 години след сватбата, Марионка, която се разболява от настинка, споделя със съпруга си, че е прекарала мъчителна нощ с висока температура и се е успокоила единствено от неговото „сладкоречиво“ писмо. „Излишно е, мили ми Бурмове, да ти казвам до колко ми е мъчно за тебе.“ – пише му тя¹¹. Един месец по късно, слабото здраве на Марионка е отново разклатено и тя се оплаква на Т. Бурмов, че никакви лекарства не ѝ помагатр освен писмото му „пълно с любов и утешение“. „С каквато и цел да е писано това писмо, аз го приемам за истинно, понеже онова, което чувствам, е много по-горно. Освен това, аз се надя нивга моят толкова доброжелателен и пълно воспитан съпруг да го остави чистата му совест да употреби лицемерие срещу неговата Марионка, която му е телом и духом предадена.“¹²

Често през есенните и зимни месеци, корабите между Цариград и острова не пътуват поради лошото време и двамата съпрузи страдат от раздялата. Когато „времето не дава надежда“, че Т. Бурмов ще се върне през почивните дни при семейството си, Марионка изпраща писма „за да се поразговоря с тебе, ако ще би и писмено, защото ти знаеш, чи аз без тебе не моя никак да живея, гдето и да съм и нещо ми се губи и се нещо търся“¹³.

Т. Бурмов също изпълва писмата си с гальовни думи за съпругата си и неизменно ги подписва с „Приими от мене гореща цадувка, която ти пращам мислено всеки път. Твой за веки Т. Ст. Бурмов“¹⁴. Пет-шест години след сключването на брака, той продължава да изживява болезнено по-дълга раздяла със съпругата си и децата си. „Тия дни много ми е мъчно без вас, а най-паче вечер. Вчера без малко сяха да дойда на острова, но като гледам, чи работата ще ми остане назад, възбраних изпълнението на желанието си“ признава той през лятото на 1869 г.¹⁵

Понякога Т. Бурмов изпраща по няколко писма за един ден, за да компенсира пропуската, че не е успял да поздрави съпругата си¹⁶. Въпреки заетостта си, много редки са случаите, когато драсва само по няколко реда, защото „бързам да успя да свърша вестника, затова да прощаваш мила, чи не са простирам повече“¹⁷. Т. Бурмов признава, че му е трудно да бъде отдалечен от Марионка, „но най-паче в първите дни след дохождането ми на острова. После хване да приближава времето да са видим пак и аз са утешавам“¹⁸.

¹¹ НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 49, л. 2.

¹² Пак там, л. 7

¹³ Пак там, л. 11.

¹⁴ НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 443, л. 1.

¹⁵ Пак там, л. 3.

¹⁶ Пак там, л. 15.

¹⁷ Пак там, л. 16.

¹⁸ Пак там л.18.

Почти във всяко писмо съпругът дава наставления на Марионка да пази здравето си. Неговата загриженост не е формална и показна. Той се съветва с доктор В. Караконовски и други лекари в столицата за заболяванията на съпругата си и особено за честите ѝ настинки, търси лекарства по спицариите на Цариград, изпраща ѝ капки, прахове, рецепти и всячески се стреми да я ободрява и лекува. През 1870 г. Марионка получава тежко очно възпаление и се налага дълго и сложно лечение. След като местните медицински светила не успяват да ѝ помогнат, Т. Бурмов отделя много средства, за да я изпрати на лечение във Виена. Писмата, които си разменят съпрузите по време на тримесечния престой на Марионка в Европа, са доказателства за коректно, пропито с уважение един към друг отношение и привързаност, при което личи, че съпрузите са равноправни партньори. Т. Бурмов чака всеки ден с нетърпение пощата със съобщения за нейното здраве и я уверява, че е поел всички нейни задължения по домакинството и непосредствените грижи за децата. Той не страда от излишно самолюбие и не се опасява, че грижите за дома ще дискредитират в очите на околните авторитета му като мъж и глава на семейството. По това време Т. Бурмов е назначен към болницата на руското представителство и вместо да остави „женските“ задължения на домашните помощници, той си издейства от Н. Игнатиев 3 месеца отпуск и поема изцяло ангажиментите на съпругата си¹⁹. Т. Бурмов наблюдава прислужничките, вари сладка за зимата, обучава децата, води ги на морски бани, посреща гости и успокоява Марионка „да са не кахариш за мене и децата, да са отпуснеш совершенно, щото да си поправиш колкото е възможно по пълно здравето. Децата аз ги гледам и... им угаждам... купувам им всеки ден череши и сегис-тогис малеби.“²⁰

Между двамата съпрузи има пълно разбирателство и доверие при възпитанието на децата, начина, по който трябва да се обличат, хранят и да им се създават развлечения²¹. В едно от писмата си Т. Бурмов пише на съпругата си „Каквото и да направиш за децата, като е за добро и за здравето им, аз го одобрявам“²². Въпреки че като учител Т. Бурмов има голям опит за обучението и възпитанието на децата, той не е ментор, който дава съвети на съпругата си и следи как изпълнява нарежданията му, а ѝ се доверява при възпитанието, одобрява нейни идеи да имат учител по народни танци в Париж, да правят гимнастически упражнения и се закаляват с водни процедури и укрепва авторитета ѝ пред децата.

Т. Бурмов цени съпругата си не само като домакиня и майка, но и като равностоен партньор, с когото споделя оценки за свои сътрудници и обществени дейци, планове и политически намерения. В писмата си от 60-те години на XIX в. той непрекъснато информира Марионка докъде е стигнала подготовката на поредната книжка от „Българските книжици“²³, как се развива спорът около приключването на в. „Съветник“²⁴, какви новости има в руската болница в Буюк дере²⁵, какви политически ходове предприемат отделни участници в църковно-националните борби. В писмата си той иска

¹⁹ Пак там, л. 38-39.

²⁰ Пак там, л. 30.

²¹ Проблемът за отношението към децата в семейството ще бъде разгледан отделно.

²² НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 443, л. 73-76.

²³ Пак там, л. 15.

²⁴ Пак там, л. 18.

²⁵ Пак там, л. 38-39.

съвети от съпругата си и нейния вуйчо Г. Золотович по различни въпроси. Т. Бурмов не споделя разбирането на някои свои съвременници, че жените и съпругите не трябва да се месят и да имат отношение към общественно-политическите въпроси, с които се занимават техните мъже. Между другото, това не е разбиране единствено на Т. Бурмов, а линия в поведението на българските семейства, които живеят на остров Халки. М. Балабанов описва как там се създава своеобразен политически център, в който оживено се обсъжда развоя на църковно-националните борби. В дома на Димитър Гешов заседава „местен събор“, в който, в присъствието на всички членове на семействата, се обсъждат различни проблеми на борбата. „Въпросът“ вълнува не само „зрелите мъже, но и... жените и момите, дори непълнолетните членове на семействата“²⁶. Това твърдение показва в нова светлина отношението към жената и нейната роля и място в средите на заможните българи от 60-70-те години на XIX в., които живеят вън от родните предели.

В навечерието на Руско-турската война 1877-1878 г. част от семействата на българските нотабили в османската столица се евакуират от града. Марионка, заедно с децата и вуйчо си заминават за Монпелие, Франция, а Т. Бурмов, като руски поданик, е назначен в Гражданската канцелария към Главната квартира на руската армия. В продължение на три години семейството е разделено и между съпрузите се разменят редовно десетки интересни писма. В тях, наред с уверенията за привързаност, с нежните чувства и страданието от разлъката, както и с проблемите за възпитанието на децата и други семейни въпроси, присъстват и политически оценки, описания на военни операции, характеристики на обществени дейци и др.²⁷

Още на 5 май 1877 г. Т. Бурмов информира Марионка, че е видял „българските войници, които са приготвени и обучени в Русия“²⁸. Тя е много ентузиазизирана, че българите имат вече собствени военни части и моли съпруга си да ѝ изпрати снимка на Българското опълчение, за което Бурмов я уверява, че „при пръв случай, като видя портрет от българските войници, ще зема и ще ти пратя“²⁹.

Марионка се интересува от развоя на военните действия и настоява съпругът ѝ да я осведомява за всичко по-важно, тъй като той е непосредствен участник в бойните операции. В едно от писмата си той пише, че всичко, което му е известно, е включил или в писмата си до нея, или до вуйчо ѝ Г. Золотович. „Чети и ми пиши каквото щеш върху тях“, а за коментарите на френските и други европейски вестници я моли да не му ги изпраща „защото аз ги виждам сам“³⁰. Марионка не е пасивен наблюдател, а компетентно следи развоя на събитията, коментира ги и се вълнува колкото от личната съдба на съпруга си, толкова и от политическото бъдеще на своя народ. Информацията за събитията не е еднопосочна от Т. Бурмов към съпругата му, а е двустранна и всичко, което той споделя, намира благодатна почва в коментарите на Марионка. Тя чете съобщенията на европейската преса, но не се задоволява с тях, а се интересува от информация от първоизточник и съпоставя фактите. Затова и в писмата си Т. Бурмов подробно я ос-

²⁶ М. Балабанов, Българска колония в един остров. ПСП, LXXI, св. 1-2, С., 1910, с. 357.

²⁷ Р. Радкова, Писма, писани „на коляно“. Писма на Тодор Бурмов от времето на Руско-турската война 1877-1878 г. ИПР., № 3-4, 2007, с. 344 и сл.

²⁸ НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 443, л. 68.

²⁹ Пак там, л. 73-76.

³⁰ Пак там, л. 75.

ведомява за разположението и придвижването на Гражданската канцелария и Главния щаб, за поведението на императора и други членове от семейството му, за марша на войските към Етрополе, Плевен, Стара Загора и др.³¹ Той успокоява Марионка, която се е притеснила „от последните неприятни за нас случки или неуспехи под Плевен“, но подобни „погрешки станаха и отвъд планината.“ Т. Бурмов не крие пропуските и грешките на командването, въпреки че е убеден, че те „ще направят по-внимателни военните началници“³². Писмата до съпругата му от този период са сбита история на хода на русите до сключването на примирието³³.

Т. Бурмов коментира със съпругата си и други важни въпроси, като начина, по който ще се попълва по-нататък Българското опълчение³⁴, опровергава твърдения на западни вестници, за които Марионка го пита, че турски войници от обсадата на Плевен бягат при русите³⁵ и др., с които показва отношението си към нея като равноправен партньор, с който може да споделя военното си ежедневие и да намери разбиране.

Още по-интересни като отношение на Т. Бурмов към съпругата му са писмата им от края на 1878 и от 1879 г., когато той е назначен за вицегубенатор на Пловдив³⁶. Наред с чисто личните преживявания, породени от дългата раздяла, Т. Бурмов описва положението в града под тепетата в смутните месеци след Берлинския конгрес, споделя опасенията от война след вестта, че султанът се готви да настани гарнизон по билото на Стара планина. Вицегубернаторът прави съпругата си съпричастна в организирането на депутация, начело с Иван Гешов, която да посети и запознае политическите среди на великите сили с българската кауза за обединение на двете части на България. Той споделя разногласията сред българските обществени и политически дейци в Източна Румелия и разделянето им на „умерени“ и „радикали“, коментира дори характера на Търновската конституция, подготовката за избирането на български княз и др.³⁷ Бурмов не се съмнява, че съпругата му с интерес следи първите стъпки на свободния живот и споделя свои идеи за ограничаване на кафе-шантаните, чийто брой в Пловдив нараства по време на руското управление³⁸.

Тези многобройни примери потвърждават, че между Т. Бурмов и неговата съпруга съществуват връзки на равнопоставеност, при които тя е уважавана възпитателка на децата, любима съпруга, партньор, с който той споделя идеи, мисли, оценки, съветва се за свои намерения и очаквания. Тя от своя страна се отнася с разбиране към неговата обществено-политическа, журналистическа и преподавателска дейност и се опитва да го подпомага. В тяхното общуване прозира ново отношение, което е силно повлияно от школовката им, от живота им в чужбина, от обкръжението им и респективно от влиянието на модерните общества, където държането между съпрузите е мерило за висока култура. Т. Бурмов е избран за пръв министър председател в освободеното Княжество и неговата фамилия става пример за поведение на семействата от политическия елит в държавата в първите години след Освобождението.

³¹ Р. Радкова, Писма, писани... с. 346.

³² НБКМ, БИА, ф. 16, а. е. 443, л. 96-97.

³³ Р. Радкова, Писма, писани... с. 360, 363.

³⁴ НБКМ, БИА, ф.16, а. е. 443, л. 92-93.

³⁵ Пак там, л. 94-95.

³⁶ Р. Радкова, Неизвестни писма на Тодор Бурмов от 1878-1879 г. В: Историята и книгите като приятелство. Сб в памет на М. Лачев, С., 2007, с. 517 и сл.

³⁷ Пак там, с. 520.

³⁸ Пак там.

историята на Копривщица, разказана от Любен Каравелов и интерпретирана доста по-късно от проф. Михаил Арнаудов подсказва, че детството и юношеството на Никола не ще да са били много оптимистични. Тогава, от 1793 г. до 1810 г., селото е изгаряно на три пъти и осиромашелите му жители са били принудени периодично да се разпръскват по околните села. Нещата потръгват между 1820 и 1830 г., когато разореното селище започва не само да се възстановява, но и настъпва (според преценката на М. Арнаудов) „невиждано благополучие“, а населението нараства².

Изглежда благополучието не е подминало и Никола, който по това време вече има свое семейство, включително една дъщеря Койка и четирима синове – Дончо, Филип, Тодор и Нешо³. Летописецът Иван Говедаров посочва Чипевци сред най-крупните търговци – скотовъдци и джелепи (като Десеви, Топалови, Радомирови, Кесякови, Каблешкови, Беневци и пр.), положили основите на стопанския подем в Копривщица⁴. Автентични документи от първата половина на XIX в. свидетелстват, че Никола Чипю и неговите синове неизменно участват в обществените начинания и въобще стоят начело на всяка благотворителност – субсидиране на учители и училища, строителство на църкви, пътища, чешми.

Така Никола Чипю и двамата му синове – Дончо Чипев и Тодор Чипев са поставили своите подписи в тефтера за подпомагане на църквата „Св. Богородица“, датиран от 1814 до 1834 г.⁵ Няколко години по-късно, през 1839 г., Чипевци са сред инициаторите, „съгласили се“ да издигнат втора църква в Копривщица. В Неофит-рилския протокол за построяване на новия храм „Св. Никола“ четем името на Дончо Чипев и за първи път това, на неговия по-малък брат Нешо⁶. Четиримата братя Дончо, Нешо, Филип и Тодор са и сред „родолюбивите спомоществатели за съграждане общото училище“ в селото⁷. Дончо Чипев е споменат от сп. „Мирозрение“ (Виена), в брой от 1851 г., сред „почтени-те имена на любородните спомощници“ от Копривщица⁸.

Извън многозначителния факт, че през 1874 г. същият Дончо Н. Чипев е избран „по вишегласие“ за член на копривщенската община⁹, на този етап на проучване не може да се каже нищо повече за по-сетнешната съдба на синовете на Никола, в това число и на Нешо, потомството на когото тук следя.

Родовата хроника е запомнила тримата сина на Нешо Н. Чипев – Никола, Филип и Дончо (и една дъщеря Куна) от брака му с Мария, бащиното име на която остава неизвестно. За Никола и Дончо се знае, че не остават настрана от революционните брожения в Копривщица през 70-те години на XIX в. и че са активни участници в Априлското въстание¹⁰. За третия брат Филип, бащата на споменатия вече

² Арнаудов, М., Любен Каравелов. 1834-1879. С., 1964, с. 17.

³ Писмо на А. Чипев, Канада, 30 апр. 2006, до В. Танкова, Пловдив.

⁴ Говедаров, Ив., Копривщица в свързка с духовното ни и политическо Възраждане. Пловдив, 1921, с. 67; Вж. и Цариградски вестник, бр. 11 от 25 ноемв. 1850.

⁵ Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.). Събрал и наредил проф. Архимандрит д-р Евтимий. (издава Копривщенското дружество „20 април 1876 год.“ в София по случай 50-годишнината от Копривщенското въстание). С., 1926, с. 619, 620, 625.

⁶ Пак там, с. 558.

⁷ Пак там, с. 637-638.

⁸ Мирозрение, Виена, 1951, с. 68 (Цит. по: Тракия, Родопите и Средногорието във възрожденската книжнина. Пловдив, 1971, с. 347, № 2861)

⁹ Юбилеен сборник по миналото..., с. 652.

¹⁰ Страшимиров, Д. Т., История на априлското въстание. Том III. Въстание и пепелища, Пловдив, 1907,

Т. Ф. Чипев, в една публикация се твърди, че е загинал, но без да се уточнява кога и при какви обстоятелства¹¹. Всъщност, братята Никола, Филип и Дончо Чипеви даряват родителите си със 17 внука, трима от които според традицията носят името на дядо си Нешо¹².

От интерес за това изследване е биографията единствено на Нешо, големият син на Дончо Нешов Чипев и Ана (1855-1938), по баща Павел Герджикова, също копривщеница. Дончо и Ана Чипеви имат още четири деца – Мария (1877-1957), Радка (1879-1951), Койка (1891-1961) и Павел (1893-1970) – всички родени в Пловдив. Което ме подсеща да спомена, че Дончо Чипев, спасил се от последвалите Априлското въстание репресии на османските власти и отървал по чудо бесилката на два пъти, към края на 1876 или началото на 1877 г., както мнозина други материално пострадали от погрома копривщеници, се преселва завинаги в Пловдив, където умира ок. 1893 г.

Нешо Дончов Чипев е роден на 17 октомври 1881 г. През 1899 г. завършва класическото отделение на прочутата Пловдивска държавна мъжка гимназия „Александър I“¹³. На следващата година заминава да учи медицина на собствена (сиреч семейна) издръжка в австро-унгарския град Грац. При следването си получава и малки финансови помощи – веднъж от Министерството на народното просвещение (100 лв.) и втори път – от „Фонд Българска Добродетелна дружина“ (150 лв.)¹⁴.

Нешо Чипев завършва с отличие „Медицинския факултет при Царския и Кралския университет в гр. Грац“ в края на 1904 г. и през 1905 г. отново е в родния си Пловдив. Дипломата му е легализирана в България и след успешно полагане на изискуемия от закона практически и теоретичен изпит (колоквиум), Върховният медицински съвет разрешава на младия д-р Чипев от 26 март 1905 г. да упражнява свободна практика като лекар¹⁵. Разбира се, след като изпълни конституционното си задължение по военната служба, което той прави като санитарен подпоручик, а после и поручик на базираната в Пловдив дивизия¹⁶.

Забележителната за политическата история на България 1908 г., когато е провъзгласена независимостта на държавата, се оказва и една от важните за личния живот и професионалната кариера на д-р Чипев. В началото на годината на власт идва правителството на Демократическата партия, което според установената политическа практика разтуря старите градско-общински съвети и назначава избори за нови. Проведени на 4 май 1908 г., изборите в Пловдив са очаквано спечелени от демократите и конституираният градски съвет избира за кмет д-р Иван Кесяков, родом копривщеница, до това време старши градски лекар¹⁷. На освободената от него длъжност е назначен д-р Ив.

с. 412; Юбилеен сборник Копривщица. 1837-1937. Том II. Събрал и наредил проф. Архимандрит д-р Евтимий, С., 1937, с. 162, 208, 304; Априлското въстание 1876 г. Анотации на документи и материали. Том II под ред. на проф. А. Бурмов, С., 1955, с. 174-175, № 708.

¹¹ Балчев, В., Потомците на Никола Чипев винаги гледали към върховете. – Марица, бр. 37 от 15 февр. 1999.

¹² Родословно дърво на рода Чипеви, съставено от г-н Константин Чипев, Ню Йорк.

¹³ Отчет на Пловдивската държавна мъжка гимназия „Александър I-ий“ за учебната 1898-1899 година. Пловдив, 1899, с. 142.

¹⁴ Държавен вестник, бр. 147 от 9 юли 1904; НА-БАН, ф. 11к, оп. 2, а. е. 412, л. 99.

¹⁵ ЦДА, ф. 372, оп. 1, а. е. 646, л. 78; Държавен вестник, бр. 107 от 24 май 1905.

¹⁶ Марица, бр. 137 от 15 дек. 1907.

¹⁷ Народна дума, бр. 29 от 10 май 1908.

Трувчев, който на свой ред освобождава мястото на младши градски лекар. За такъв, към началото на септември, е назначен д-р Нешо Чипев.

Длъжността градски лекар в 47-хиляден град като Пловдив е определено престижна, но в същото време и много отговорна. Тя, освен прегледите на пациенти, даване на първа помощ, посещения по домове на лежащи болни и вземане на евентуални мерки за ограничаване на някоя заразна болест, включва още контрол върху водоснабдяването и надзор върху чистотата в бръснарници, хотели, ханища, млеко- и хлебопродавници, касапници, гостилници, шантани и др. подобни.

За съжаление не се намериха никакви данни, които да подсказват как точно е станал изборът на д-р Чипев за градски лекар. И в архивния фонд на д-р Иван Кесяков не се откриха доказателства, потвърждаващи или опровергаващи предположението, че именно той, в битността си на кмет, е оценил качествата на своя млад колега (при това земляк), когото несъмнено познава от активното му участие в живота на Лекарското дружество в Пловдив¹⁸, а и от заниманията му в Пловдивското гимнастическо дружество „Тракийски юнак“¹⁹. Без съмнение обаче изборът на новия градски лекар се оказва сполука както за пловдивчани, така и за осъществяването на амбициозната и крайно навременна програма на Общинския съвет за модернизирването на града и повишаване грижите за общественото здраве на пловдивчани²⁰.

В началото на ХХ в., така както и в предходните десетилетия, санитарно-хигиенното състояние на Пловдив е все още твърде незадоволително. Въпреки благоустройството на централната градска част и поддържането ѝ в относителна чистота, в повечето други райони кварталите не са регулирани, преобладават улиците без настилки, канализацията е стара, частична и ненадеждна, мнозинството от жилищата и обществените заведения са в стари и нехигиенични сгради, без необходимите отходни места. Заради множеството зеленчукови градини покрай двата бряга на р. Марица, маларията е постоянна опасност за населението на града. Водоснабдяването – най-важният фактор за опазване общественото здраве – също е занемарено.

Пловдив се снабдява с вода за пиене и други нужди от Сотирската река, която има началото си от Тъмръш, на турска територия. Към тази вода на българска територия се присъединяват и Бойковската, и Дядовската реки, минаващи под терена на съответните села. При с. Сотир (дн. с. Храбрино) водата се филтрира от два механични филтъра, действащи един след друг, които се чистят (или трябва да се чистят) два пъти в месеца. Филтрираната вода се отвежда чрез метална тръба към резервоарите на пловдивския хълм „Бунарджик“, откъдето чрез две главни тръби се влива във водопроводната мрежа на града²¹.

В количествено отношение водата в Пловдив е недостатъчна, по качество не е от най-добрите, а през лятото е направо неприятно топла. Тя не е гарантирана и в бактериологично отношение, тъй като филтрите са строени през 1892 г. по образец от това време, без впоследствие да се приложат усъвършенствания. При тях не само няма лаборатория за бактериологично изследване, но градските власти дори не контролират

¹⁸ Марица, бр. 166 от 21 септ. 1908.

¹⁹ Народна дума, бр. 5 от 19 дек. 1908.

²⁰ Василева, Д., Ролята на Демократическия общински съвет за модернизирването на Пловдив. 1908-1911 г. – В: Пловдив по пътя към модерния свят. П., 1998, 24-32.

²¹ Годишен отчет за 1910 година на Пловдивския окръжен лекар. Пловдив, 1911, с. 24.

работата на надзирателя – селянин, нает да почиства и сменя пясъчните филтри. Всеобщата небрежност на властите струва твърде скъпо на пловдивчани.

През март и април 1907 г. избухва епидемия от коремен тиф – официално регистрирани са 486 заболели, от които 46 умират²². Комисия, начело с директора на Бактериологичния институт – София установява, че причината е в лошо работещите филтри²³. Те, разбира се, са основно пречистени, пясъкът е промит, тухлите и дъното на басейните са обеззаразени, но в края на годината в града отново пламва епидемия²⁴. Печатът подхвърля идеята за целенасочено отравяне на водата от турците, а сред медицинските среди се завързва спор относно епидемиите от воден произход²⁵. По настояване на старшия градски лекар в Пловдив д-р Иван Кесяков е направена повторна проверка за откриване източника на заразата.

С нея се установява, че през есента на 1906 г. в околностите на Ихтиманско са се провели военни маневри и между войниците имало около 20 заболявания, съмнителни за тиф. След приключване на упражненията неколцина от заболелите момчета се завръщат в родните си села Бойково, Ситово и Лилково, чиито реки се вливат в Сотировската река. Експертизата доказва, че нейната вода, проведена впоследствие до Пловдив, е заразна посредством фекалиите на болните войници²⁶.

Тифозната епидемия от 1907 г. поставя пред градските санитарни власти остро въпроса за бактериологично изследване на водата, която пловдивчани ползват. Във връзка със случая, през същата година вътрешният министър Петър Гудев разрешава на общината в Пловдив да ползва 1 000 лв. допълнителен кредит за създаване на Бактериологична лаборатория²⁷. Оплетени обаче в партизански боричкания помежду си, стамболовските общински съветници не се възползват от възможността.

В изпълнение на обещанията си пред пловдивчани, новоизбраните през следващата година общински съветници от Демократическата партия първоначално се ангажират с разширяване и подобряване на водоснабдяването, включително и с ремонта на остарелия водопровод. През 1910 г. кметството се заема сериозно с основаването и финансовото обезпечаване на Бактериологична лаборатория, която да поеме очевидно необходимия контрол върху питейната вода и впоследствие – върху другите напитки и храните. Проблемът е, че сред местната лекарска колегия няма специалисти-бактериолози, а изглежда, че няма и ентузиазъм към такъв вид рискова професионална дейност. Вероятно, защото е запомнен случаят с младия пловдивски лекар Н. Турчев, починал след завръщането си от Парижкия институт „Луи Пастър“, където е специализирал „по бактериологията“²⁸.

Младшият градски лекар д-р Нешо Чипев е този, който приема предложението на общината за специализация, и в началото на 1911 г. той е командирован за 6-месечно обучение в Берлин²⁹. След неговото завръщане в Пловдив „отваря врати“ първата

²² ТДА-Пловдив, ф. 999к, оп. 1, а. е. 4, л. 6-7.

²³ Нова Марица, бр. 110 от 29 апр. 1907.

²⁴ Свободно отечество, бр. 25 от 13 дек. 1907.

²⁵ Марица, бр. 139 от 6 ян. 1908.

²⁶ ТДА-Пловдив, ф. 999к, оп. 1, а. е. 4, л. 7.

²⁷ Държавен вестник, бр. 140 от 3 юли 1907.

²⁸ Летописи на БЛС, год. IV, кн. II, февр. 1906, с. 104.

²⁹ Български лекар, год. VI, кн. I, януари 1911, с. 50-51.

градска Бактериологична лаборатория. Макар тогава това да не става шумно и подобащо тържествено, днес фактът си заслужава да бъде специално отбелязан в историята и хронологията на дългото и трудно санитарно благоустройство на Пловдив³⁰.

Под ръководството на младшия градски лекар д-р Чипев, Пловдивската лаборатория започва да осъществява ежедневен контрол върху качеството на водата. Същевременно, инициативният лекар-бактериолог се заема със системни бактериологични изследвания върху тифуса в града, като показва и определен интерес към новите методи за откриване холерните вибриони във водата³¹.

С началото на войните (1912-1918) Пловдивската бактериологична лаборатория прекратява дейността си. В този първи кратък период на съществуване обаче, тя доказва значението си на двигател за организирането на широка обществена хигиена, профилактика и за предотвратяване на епидемиите. А опитът, който натрупва нейният основател в стремежа си да постави на научна основа лечебната работа, е максимално оползотворен по време на Първата световна война.

Мобилизиран като лекар-бактериолог, д-р Нешо Чипев е назначен за началник на Трета армейска бактериологична лаборатория към Добруджанския фронт, базирана в Добрич³². Основната задача на Лабораторията е ранно поставяне на диагнозата по отношение на инфекциозните заболявания в армията. Но освен нейното изпълнение, още от самото начало д-р Чипев започва научно да разработва минаващия през Лабораторията материал за изследване, като се старее да открие и изучи особеностите и спецификата на направените изследвания. Неговите проучвания са съсредоточени върху разпространението в България на *паратиф А*, върху специфичните реакции на урината, изменението във формените елементи на кръвта и др.

Крайните резултати от научно-изпитателската и противоепидемичната дейност на д-р Чипев, както впрочем и на неговите колеги в останалите три военни Бактериологични лаборатории, могат да бъдат измерени и оценени чрез военновременните статистически данни, доказващи, че инфекциозната заболеваемост сред българската армия е значително по-ниска от тая в действащите на Балканите чужди армии³³.

След края на войната, вероятно поради причини от личен характер, д-р Нешо Чипев решава да избере друга посока на професионално развитие и квалификация и през 1919 г. заминава за германския град Франкфурт на Майн, където специализира гинекология и кожно-венерически болести. Събитията обаче така се пренареждат, че когато през 1921 г. се връща в Пловдив³⁴, налага се отново да „основе и открие“ градската Бактериологична лаборатория, която до това време не е работила заради липсата на лекар-бактериолог³⁵.

³⁰ Приблизително по същото време Бактериологични лаборатории са основани в Шумен и Видин. Сrv.: Доклад до негово Величество Фердинанд I, Цар на българите, по случай 25-годишнината от възшествието му на българския престол. 1887-1912. С., 1912, с. 61.

³¹ Български лекар, год. VII, кн. VIII-X, 1912-1913, с. 506-507.

³² Куртев, д-р В. И., Българското военномедицинско дело. С., 1990, с. 217.

³³ Страници из историята на медицината у нас. С., 1966, с. 88.

³⁴ През 1919 г. д-р Чипев се оженва за обещаващото мецосопрано на Мюнхенската кралска опера Марта Юрсфелд, родена през 1893 г. в Кьолн. Марта Юрсфелд-Чипева е първата оперна певица, която изпълнява на Пловдивска музикална сцена произведения на Вагнер. Семейство Нешо и Марта Чипеви имат три деца – Дончо, Хайрих и Ани. През 1928 г. Чипеви се установяват на местожителство в София.

³⁵ Юг, бр. 816 от 10 авг. 1921.

И този път Лабораторията просъществува за кратко – около две години. Но нейната, доказана от д-р Чипев ползност за опазване общественото здраве на града, е осъзната и осмислена както от специалистите, така и от гражданите, които в следващите години успяват със своите протести срещу закриването ѝ да убедят в това и общинските ръководства. И се вижда, че за бюджетната 1924/25 г. Пловдивското кметство гласува за разходи на Бактериологичната лаборатория 60 000 лв. (срещу 6 899 лв. за 1922/23 г.), с което фактически се дава старт на нейното трето „откриване“ и постоянно действие³⁶. Лекарят-бактериолог обаче е друг.

Съкратен в края на 1923 г. като излишен за града бактериолог, през 1924 г. д-р Нешо Чипев е назначен за началник на кожно-венерическото отделение в Пловдивската първостепенна държавна болница³⁷. Експертните оценки на контролните медицински органи ми дават основания да мисля, че той има личен принос за модернизирването и на тази сфера от здравеопазването в Пловдив³⁸. Всъщност високата оценка на д-р Чипев като лекар с професионален и обществен престиж дава XVIII-я редовен събор на Българския лекарски съюз през октомври 1929 г., като го избира за постоянен секретар на Управителния съвет на Съюза³⁹. Такъв той остава близо 10 години, след което, от 1939 до 1944 г., е помощник-кмет на София, отговарящ за хигиената, храните, парковете и въобще – за здравеопазването на софиянци.

Професионалната кариера и обществената ангажираност на д-р Нешо Д. Чипев приключват на 9 септември 1944 г. така, както на десетки хиляди български лекари, аптекари, учители, журналисти, юристи, инженери, архитекти, учени и други, изявени в своята област, специалисти, уличени от новата Отечественофронтовска власт във „фашистки прояви“.

„Фашизмът“ на д-р Чипев е открит в обстоятелствата, че той е женен за германка, че големият му син е политически бежанец, че малкият му син е офицер от Българската царска армия, а дъщеря му работи в немска фирма. Разследван за тази „фашистка дейност“, Чипев е арестуван и затворен за пет месеца в края на 1944 и началото на 1945 г.⁴⁰ Освободен е благодарение на колегиално застъпничество, но междуременно се разболява неизлечимо от рак. Умира на 9 септември 1954 г.

Днес името на д-р Нешо Чипев не е отбелязано в нито едно от многобройните справочни издания, в енциклопедиите и изследванията, посветени на историята на българското здравеопазване. Бих искала да се надявам, че разказаните тук кратки животописни бележки за него ще бъдат приети от изследователската колегия на историците като предложение за бъдещи проучвания на живота и делата на градските елити, които, макар останали в сянката на „първите, видимите и заслужилите дейци“, са допринесли със своя почтен труд, компетентност и умения не по-малко за повишаване качеството на живота в своя град, а и по-общо – за модернизацията на нова България.

³⁶ ДА-Пловдив, ф. 29к, оп. 4, а. е. 11, л. 9.

³⁷ Български лекар, бр. 8, октомври 1924, с. 2.

³⁸ ЦДА, ф. 372, оп. 1, а. е. 2270, л. 1-11.

³⁹ Летописи на БЛС, год. XXIII, кн. I, ян. 1930, с. 40.

⁴⁰ www.tzankoff.de/GMarkov-3html. 07.2004.

МОРАВЕНОВИЯТ РОД, КОНСТАНТИН МОРАВЕНОВ И РАЖДАНЕТО НА НЕГОВИЯ „ПАМЕТНИК“

*Александър Пижев
Регионален исторически музей – Пловдив*

И до днес бележитият възрожденец Константин Моравенов остава за широката българска общественост твърде слабо познат. Като възрожденски писател и историк той оставя на съвременниците си и на идните поколения един единствен свой труд „Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание“. За съжаление, както често се е случвало с ръкописите от онази епоха, „Паметника“ десетилетия наред не вижда „бял свят“¹. Изгарян от голямо родолюбие, той завършил към 1869 г. своето описание на Пловдив и завещал ръкописа си на Българското читалище в Цариград, пише през 1976 г. Кирила Възвъзова, първият научен изследовател на безценното и все още тогава непубликувано цялостно ръкописно съчинение². Първото частично издание на Моравеновия труд е от 1930 г., реализирано от видния пловдивски общественик и историк д-р Александър Пеев, а първото му цялостно издание е направено от пловдивското издателство „Христо Г. Данов“ едва през 1984 г.

Ръкотворният „Паметник“ на К. Моравенов е уникално по характера си историческо съчинение, с което можем да отнесем автора му и към най-разпалените възрожденски публицисти-патриоти и към белетристите и към историците хронисти.

Можем да наречем Моравенов генеалог, народоук и краевед и няма да сгрешим. Той принадлежи към всички тези направления на книжовността и от всички тях по малко е привнесъл в труда си и го разбъркал в невероятно народополезно, родолюбиво, занимателно четиво, което историците, а и не само те, „все ще го четат“ и никога не ще му се наситят.

Константин Моравенов произхожда от големия възрожденски род Моравенови, известни през 19 век в Копривщица, Пловдив и София. Според изследването на д-р Христо Кесяков, друг виден копривщенец и историк от 20 век³, родът е основан през 18 век в Копривщица от Петко Моравен, роден около 1730 г. и получил прозвището си заради моравия цвят на лицето си. Двама от синовете му Вълко и Рад (Рашко), знатни и богати копривщеници, са известни като дарители на голямата Моравенова чешма в родния им град, построена през 1843 г. при входа на храм „Св. Никола“. Първите Моравенци са се препитавали с абаджийство, а по-късно и с браничарство – търговия с дребен рогат добитък. Бащата на Константин Моравенов – Душко Петков е внук на гореспоменатия ктитор Рашко Моравен. В следващите поколения родовото прозвище се променя на Моравенек, а от 30-те години на 19 век се налага фамиланото им име Моравенови⁴.

¹ От подзаглавието на ръкописа се вижда, че той е подарен от автора на Българското читалище в Цариград през 1869 г. Днес се съхранява в НБКМ – БИА, ф. № 377. Предаден е на библиотеката през 1920 г. от наследници на Петко Р. Славейков, който го взема от читалището в Цариград във връзка с известно свое проучване. Не е ясно и досега, защо трудът на К. Моравенов в продължение на шест десетилетия остава непубликуван. Такава съдба имат редица изключително ценни като исторически извори и с високохудожествени качества на разказа ръкописи, каквито са „Сбирки от народния живот“ от Балчо Нейков, „Видрица“ от поп Минчо Кънчов, „Житие на мъца Рада Пловдивска“ от Димитър Паничков и пр.

² Първото цялостно публикуване на ръкописа е направено от Кирила Възвъзова-Каратеодорова и колеги в периодичното научно издание на НБКМ в две части: Кирила Възвъзова-Каратеодорова, Здравка Нунева, Виктория Тилева. Уникален възрожденски ръкопис: Константин Моравенов. Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Подарен на Българското читалище в Цариград. 1869. Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. Т. 14 (20), 1976, с. 511-628; Т. 16 (22), с. 385-473.

³ Кесяков, д-р Хр., Моравенци. Потекло, живот и дейност. В. Мир, бр. 9570, 4.06.1932 г.; Същия автор, Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови. Пловдив, 1935 г., С., с. 59-60, Вж. Родословието на Моравенови.

⁴ Кесяков, д-р Хр., Пос. съч., с. 59.

Душко Моравенов и брат му Тодор се преселват в Пловдив в края на 18 век и влизат в редовете на най-значимото в града занаятчийско сдружение – абаджийския еснаф. Двамата братя се издигат като заможни майстори и се установяват в домове в близост до два от най-почитаните православни храмове тук – митрополитската черква „Св. Марина“ и черквата „Св. св. Константин и Елена“ на Небет тепе. Тодор Моравенов е известен като черковен настоятел и ктитор при обновлението (изграждане из основи) на храм „Св. св. Константин и Елена“ през 1832 г. Душко Моравенов също се въздига като главен настоятел на митрополитската черква и именно при неговото предстояване е поръчана през 1829 г. изработката на уникалния, заради богатата си и сложна резба, иконостас в храма⁵.

Съпругата на Душко и майка на Константин Моравенов – Елена Костакева, произхожда от много стария и знатен пловдивски род Миткоглу. За основателя на рода Митко от Коматево (сега квартал на Пловдив), К. Моравенов пише следното: „Тия три къщи бяха преди 55 години една, надлежаща на трима братя Миткоглар – Димитраки, Костаки и Георгия – и я наследиха от баща им Манола Миткоглу, а нему я купи баща му Митко преди 150 г. (т.е. към 1720 г. б.а.). Последният бил войникбашия с ферман и стоеше в село Коматево в чифлика си, гдето по онова време имал 600 уврата ниви и ливади, за които не плащаше ни пара за данък, нито за десятък, нито пък на чифлика му можеше да кондише кърсердарин или друг някой забитин. Така беше се забогатил и изпрати сина си Манола, та се възпитал в Пловдив, гдето, като се ожени, доби гореречените троица синове...“⁶. Митко Войникбашия е живял в края на 17 и началото на 18 век. Неговата правнучка е именно майката на писателя Елена Костакева Моравенова. Бабата на К. Моравенов по майчина линия е също от знатен род. Казвала се е Султана Мокина и е дъщеря на прочутия пловдивски бояджия и декоратор-стенописец Моко от Чирпан. С помощта на приятеля си – пловдивския назърин (управител), който издействал ферман от султана за създаване бояджийница, Моко наложил монопол върху бояджийските работи, който траял от 1820 докъм 1830 г. Баба Султана починала в 1830 г.⁷ В така създаденото семейство на Душко и Елена се раждат четири деца – Константин, Димитър, Мария и Хариклия. Мария се оженва за пловдивския търговец и обществен деец Стоил Костадинов Загарлията. Последните двама са родителите на видния български политик и държавник – д-р Константин Стоилов⁸.

Това е семейната среда, в която израства възрожденецът и писателя К. Моравенов – семейство с твърде стари родови корени, които в дълбочина отиват до 150-200 години назад във времето. Константин Моравенов е роден през 1812 г. в Пловдив. Учи в гръцкото училище в града. Отива в Брашов, тогава в Австрийската империя, където има роднини по майчина линия и се залавя с търговия между годините 1831-1838. В това начинание му помага владееенето на гръцки и турски език, както и на малко немски. До 1866 г. Моравенов остава в Пловдив, където продължава търговската си дейност и взема дейно участие в обществено-политическия живот на града и особено в борбите на българите за независима българска църква. Проявява интерес и към движението за новобългарска просвета с приноси за развитието на училищата и на възрожденската книжнина. Той става един от приближените сътрудници на най-видния български първенец в Пловдив по онова време – Стоян Теодорович Чалъков (Големи Стоян). Поддържа търговски връзки с племенника на последния – Салчо Чомаков, един от най-богатите българи на епохата. Той има много близко приятелство и с Найден Ге-

⁵ Моравенов, К., Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Пловдив, 1984 г., С., с. 139.

⁶ Моравенов, К., Пос. съч., с. 45.

⁷ Пак там, с. 37-38.

⁸ Кесяков, д-р Хр., Пос. съч., с. 59.

ров през годините, когато той е руски вицеконсул. През 1861 г. за кратко работи във вицеконсулството при служебните отсъствия на Геров.

В 1866 г. К. Моравенов напуща Пловдив и се преселва в Цариград, заедно със сестра си Хариклия, където братовчед му Гаврил А. Моравенов има търговска кантора. Работи при братовчед си и в кантората на Тъпчилещови като деловодител. През 1875 г. се връща в родния си град. След Освобождението се включва в новата българска администрация и става първи нотариус при Съдебната комисия, оглавявана от Йоаким Груев. К. Моравенов напуска „белия свят“ на около 70-годишна възраст в Пловдив през 1882 г.⁹

От изтъкнатите по-горе биографични сведения се вижда ясно голямата и твърде разностранна дейност, която Моравенов развива през Възраждането. Най-голямата му заслуга за родния му град и българския народ си остава ръкописът-паметник. Подбуден от силно родолюбие и за да допринесе полза на своя народ, написва историческото си съчинение за Пловдив, най-вече за да даде точна и правдива оценка на дейността на гръцкото духовенство, подложило на големи притеснения и издевателства българското население тук. Натъкваме се и на твърде интересния факт, че авторът на ръкописа, който не е учил в българско училище, се залавя с изучаването на писмен български език едва на 34-годишна възраст, но видимо се справя блестящо с това без учител, „водим само от г-н Найден Геровата граматика“ (1845-1846 г.). К. Моравенов започва да пише своя труд към 1865 г. и го завършва на 31.07.1870 г., според датиранието на предисловието. Точно тук, с присъщата си скромност на възрожденец, който не иска да изпъкне и да бъде кичен с лаври, той отбелязва следното: „Целта ми в описанието на тази книга не е да си присвоя прилагателното име „писател“, защото аз познавам, че не съм достоен за него, но понеже видях, че последному много се писа от гърците да подсвоят този град, аз се реших да туря под перо всичко, щото помня аз самси и щото съм слушал от баба си и брата ѝ – лица, остарели в почит и уважение – първо, за да избая от тъмницата на забвението фактовете, които са съединени с историята на сегашния град Пловдив, и второ, за да принеса пред жертвеника на Отечеството нищожната част от дълга си...“¹⁰.

За делото и личността на Моравенов д-р Христо Кесяков още през 1932 г. прави следната характеристика: „Родолюбец и корав българин – истински потомък на заслужилите Моравенци, той в обширните си спомени просто, но умело брани българското дело и бичува с факти народните ни врагове – гъркомани и гърци. Голяма поука ще извлече от записките му всеки българин, който ги прочете с внимание... Със своя „Паметник“, издаден от Пловдивската община и обширно пояснен от Александър Пеев, вещият познавач на недавнашното минало на град Пловдив Константин Моравенов си издигна паметник по-здрав от гранита, по-траен от мрамора, понеже „Паметника“ му ще се чете от идните поколения вредом из България“¹¹. Ще добавим в заключение и думите на големия историк на Българското възрождане проф. Николай Генчев, който в предговора на забележителния си труд „Възрожденският Пловдив“, издаден през 1981 г. пише: „Специално трябва да се отбележи уникалният ръкопис на К. Моравенов „Паметни за пловдивското християнско население“... Това е жив разказ за пловдивския живот през 19 век, едно тънко наблюдение върху демографските и стопански процеси, богата картина на обществените заведения в града, чудна галерия от образи и типове, дълбоко вникване в интимните същности на историческото минало. Подложен на статистическо проучване, този документ предлага изобилие от свидетелства, които, както ще се види, много често ще бъдат градиво на историческия разказ.“¹²

⁹ Тилева, В., Нонева З., Вж. Предговор в „Паметник...“ на Константин Моравенов, Пловдив, 1984, с. 10-11.

¹⁰ Моравенов, К., Пос. съч. Вж. Предисловие, с. 16-17.

¹¹ Кесяков, д-р Хр., Моравенци... В. Мир, бр. 9570, 4.06.1932 г.

¹² Генчев, Н., Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981. С., 6-7.

Д-Р КОНСТАНТИН СТОИЛОВ В УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ НА НОВА БЪЛГАРИЯ

ст.н. с. II ст. д-р Йорданка Гешева

Институт по история, БАН

За д-р Константин Стоилов вече е писано много. Още след неговата ранна смърт се появяват първите статии и изследвания. Интересът не престава и след това. Издадени са най-интересните му речи в Народното събрание, през 1996 г. бе отпечатан дневникът му. През 2001 г. излезе една много добре осмислена и прецизно подготвена монография на проф. Е. Стателова и ст.н.с. В. Танкова, представяща неговия живот и политическата му дейност¹. Така че за Стоилов е трудно да се каже нещо ново. Дори и фактът, че в програмата на конференцията няма други доклади за него, потвърждава това. И все пак, когато преди няколко месеца работих по проект на Народното събрание за представяне и популяризиране на дейността на Учредителното събрание и трябваше внимателно да прегледам протоколите от заседанията, попаднах на някои интересни и не особено популярни изказвания и мнения на д-р К. Стоилов. Някои от тези неща искам да представя в настоящата кратка статия. Все пак именно чрез участието си в Учредителното събрание Стоилов се появява за първи път пред широката общественост; разкрива или прикрива някои черти от характера си; започва изграждането му като политик и държавник, като партийен лидер. Там се проявява неговият консервативен мироглед, оформят се неговите възгледи, които той неотклонно защитава през целия си живот.

Когато през пролетта на 1878 г. Константин Стоилов се разделя с Прага и през Одеса, Цариград и Сан Стефано (където се намира Главната квартира на руската армия) се завръща в Пловдив, той е само на 24 години, а вече е доктор по право. Пловдивският градски съвет го удостоява със званието „почетен гражданин“. Има възможност да започне работа в правосъдната система или в централното управление. Макар сам да споменава, че предпочита централната администрация, където очаква да има по-големи възможности за съприкосновение с хората, той се готви и за правосъдието: детайлно изучава преведените на френски език турски закони и изчаква да бъде повикан на служба, защото смята, че не трябва да се самопредлага и „че във всичко трябва човек да пази достолепието си“². Черта от характера, която той няма да промени до края на дните си.

Източнорумелийското правителство скоро кани младия юрист да стане член на Пловдивския губернский съд. Длъжността поема на 1 август. За кратко време Стоилов се налага като добър специалист, качествата му са оценени и за Новата 1879 г. той получава от руския император орден „Света Ана“ III степен. Но това не е всичко. По това време в Княжество България вече подготвят свикването на Учредително събрание, което трябва да изработи първата българска конституция. Безспорно юристи са необходими, а сред българите те не са чак толкова много. Така че на 26 януари пловдивчанинът

¹ Настоящата кратка статия няма за цел да даде цялостна библиографска справка за видния наш политик и държавник. Посочени са само свързаните с разработвания проблем съчинения: Д-р К. Стоилов, Речи. С., 1939; Д-р К. Стоилов, Дневник. Ч. I и II. С., 1996; Стателова, Ел., В. Танкова, Константин Стоилов в политическия живот на България. С., 2001. Вж. посочената там пълна библиография, с. 13-39.

² Из архива на Константин Иречек. Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1914 г. Подбрал и подготвил за печат Петър Миятев. С., 1953, с. 149-150.

Стоилов е назначен за председател на Софийския губернский съд и така като депутат по право трябва да стане член на Търновското Учредително събрание³.

Тръгвайки за Търново, К. Стоилов вече се познава с някои от другите народни представители, главно с тези, които през лятото и есента на 1878 г. по един или друг повод са пребивавали в Пловдив – Григор Начович, Димитър Греков, Петко Славейков, Драган Цанков, Тодор Икономов и др. Мнозина от делегатите са участвали в революционните борби или в църковните движения. За добро или за лошо имената им са познати. Стоилов е бил студент, докторант, специалист и е с „чисто минало“. Останалата не малка част от депутатите не се знаят помежду си, непознат за тях е и Стоилов. Нему тепърва предстои да се открие. За ясни политически възгледи още е рано да се говори, но основният проблем, който стои пред обществото – общонародният въпрос, вълнува всички и всеки се стреми да допринесе според възможностите си за възстановяване на народното единство. В Пловдив Стоилов се е включвал в редица обществени инициативи, в работата на комитетите „Единство“, в редакцията на в. „Марица“, в писането на прошения и мемоари до Великите сили. Бил е запленен от идеите на Цанков, Славейков, Методи Кусевич, поп Георги Тилев и др. и е смятал, че трябва да се приложат дори и най-крайни средства (въстание, отхвърляне на Берлински договор), но да се постигне обединението на българите⁴.

След поредицата патриотични емоционални изяви от времето на пребиваването си в Пловдив, Стоилов започва вече да разсъждава като юрист, да гледа на събитията и процесите откъм тяхната законова страна и се убеждава, че създаденият от решенията на Великите сили статут не ще може толкова скоро да бъде променен. Така в Търново той вече по закон, по логика и по убеждения е на страната на „старите“ или „умерените“. „Обратът, който стана у д-р Стоилова, бе много лесно обясним – ще напише С. Радев. – Добре запознат с европейската политика, Стоилов виждаше вече, особено след като бе можал да се срещне с някои от европейските представители в Търново, че княжество-то рискува да бъде тласнато в една авантюра, от която най-вероятният изход щеше да бъде безсрочно продължение на руската окупация; и това го бе стреснало.“⁵ Смяната на ориентацията се дължи не толкова на предусещана заплахата от руска окупация (Стоилов все още е обладан от чувства на възторг и възхищение от императорската политика), колкото заради рано направената реалистична оценка на положението и на убедеността за ненарушимостта на статуквото, създадено от Берлинския договор.

В Учредителното събрание д-р Стоилов не е сред най-често изказващите се, въпреки че умее да говори и да владее залата. Неговите речи не са дълги, обаче са ярки и запомнящи се. „Широко образованите оратори са влагали винаги в своите речи оня обаятелен елемент на ораторско изкуство, който успокоява или докарва до умиление слушателя и действа еднакво на неговия ум и на неговите чувства.“⁶ Логичната и точна мисъл отличава д-р К. Стоилов от мнозина други, които вземат думата по няколко пъти на заседание, но спорят по маловажни проблеми, обсъждат замяната на една дума с друга; дълго умуват на глас по конституционната материя без да кажат нищо съществено. Няколкото

³ Д-р Константин Стоилов, Дневник. Ч. I, с. 27, 29; Стателова, Е., В. Танкова, Цит. съч., с. 69-70.

⁴ Стателова, Е., В. Танкова, Цит. съч., с. 74-76; Радев, С., Строителите на съвременна България. Т. I. Царуването на княз Александра. 1879-1886. С., 1973, с. 49-50; Маринов, Д., Стефан Стамболов и новейшата ни история. Летописни спомени и очерки. Част I. С., 1992, с. 67, 78 и др.

⁵ Радев, С., Цит. съч. Т. I, с. 50.

⁶ Йоцов, Д., Константин Стоилов като политически оратор. С., 1910, с. 11.

негови основни речи (по общонародния въпрос; по това дали да се подават мемоари до Великите сили или събранието да се заеме с изработването на основния закон; по административното деление; по църковния въпрос; по начина на налагане на наказания; за правото на сдружавания; репликите му за изработване на герба; за забраната на прозелитизма и др.) са вече известни и тук няма да им отделям специално внимание.

Ще се спра на няколко кратки, но съдържателни и на място направени реплики и изказвания, които са останали малко встрани от общественото внимание, но които имат значение за формиране на българския парламентаризъм, за изработване на конституцията; допринасят за изграждане на политическата култура на българското общество. Искам да обърна внимание върху това, че не винаги изреченото от Стоилов е лесно за разбиране. Конституционната материя е трудна и често непонятна за част от народните представители, а Стоилов винаги прави бележките професионално и по същество. С това той печели уважение и приятели, но и врагове (българинът не обича някой да знае повече от самия него).

В Учредителното събрание д-р Стоилов влиза във всички възможни временни парламентарни комисии. И това не е случайно. Като юрист той владее процедурните правила, макар и на теория, знае начина на организация на работата в парламента. Затова още на първото работно заседание (14 февруари 1879 г.) той кратко, но достатъчно ясно и категорично разяснява на останалите, че събранието не може да пристъпи към избор на бюро (председател, подпредседатели, към бюрото се числят още секретарите и квесторите), преди да е изготвен правилникът (регламентът) за вътрешния ред и преди да е решено какъв ще бъде техният брой. Така още в първия ден той е избран (заедно с още 5 други депутати) в комисията, която трябва да изготви регламента за работата на събранието.

За два дни документът е подготвен и на 17 февруари започва неговото обсъждане в залата. Много от въпросите, които тогава се дебатира в събранието, днес биха предизвикали усмивка, но преди 130 години, когато българският парламентаризъм едва прохожда, някои разяснения са били не само необходими, те са просто задължителни. Като един от авторите на проекта, Стоилов често прави разяснения на един или друг параграф от правилника: как да се ръководят заседанията; как да бъде давана думата; как да става гласуването, каква да бъде процедурата, ако гласовете се разделят поравно; какво включват понятията порядък и благоприличие; да има ли наказания и какви да бъдат те при отправяне на лични нападки между депутатите; какви са правата и задълженията на народните представители; кога и по какъв начин депутатите могат да отсъстват от заседания, кой и как трябва да дава разрешение за това⁷. Това са въпроси, които възникват както при обсъждането на регламента за вътрешния ред, така и по-късно в процеса на работа. Много кратко, понякога само с няколко думи, с едно-две изречения, Стоилов дава пояснение, предлага решение.

Още в самото начало на работата на събранието например възниква въпросът – кого представлява депутатът: себе си, своите избиратели или всички българи. Стоилов е този, който внася яснота с обяснението, че народните представители се избират от различни части на страната, но в събранието те защитават интересите не само на тези, които са ги излъчили, а на целия народ; че личните интереси не могат да вземат връх над

⁷ Дневници на Учредителното народно събрание от 1879 г., Търново. Типография на Л. Каравелов и Н. К. Жейнов при Народното събрание в Търново, с. 12-21; с. 53-54.

обществените, т.е. че групата избиратели не може да налага мнения на своя избраник, не може да диктува решения във вреда на останалите българи⁸.

След първите две-три заседания д-р Стоилов е забелязан от останалите депутати. Предстои избор на бюро и на секретари на събранието. И тъй като по време на работата на Учредителното събрание все още няма стенографи и стенографско бюро, а протоколите представляват синтезиран преразказ на ставащото в залата, то задачата на секретарите, които трябва да водят протоколите, е изключително важна. Те трябва не само да пишат бързо, но и да умеят да схванат най-същественото от дебатите и да го предадат максимално правилно. Така д-р Стоилов (със 125 гласа) се оказва сред първите 6 предложени и избрани на тази длъжност. Между впрочем в момента на избора той вече води протоколите, тъй като временно определеният секретар Тодор Икономов е болен⁹.

В заседанието от 27 февруари д-р Стоилов произнася блестящата си реч в защита на поробените българи в Македония. Изказването му се отличава с много добра преценка на политическото положение, със зряло осмисляне на проблемите; с точно поставяне на акцента: „Той концентрира съществената мисъл на цялата си реч в една фраза, която е цялата му душа, цялата му нравствена и умствена природа.“¹⁰ Макар да е съпричастен към болките и проблемите на разпокъсаното от Берлинския конгрес отечество, от трибуната на събранието д-р Стоилов призовава депутатите да загърбят страстите, да се откажат за момента от идеята за отхвърляне на договора и да пристъпят към създаване на конституция – тяхната първа и единствена задача¹¹.

След тази вълнуваща реч Стоилов е избран в комисията за съставяне на благодарствен адрес до руския император и до императорския руски комисар в България Александър Дондуков-Корсаков. Другата задача на комисията е изработване на прошение до Великите сили, в което да бъде представено положението на българския народ и позицията на народните представители по разделянето на българските земи. След продължителен дебат се приема, че втората поставена на комисията задача излиза извън компетенциите на събранието и затова заседанията по този въпрос трябва да бъдат извън залата, комисията да се разшири до двадесет човека с представители и на другите български общности и мемоарът да не бъде само от името на депутатите. Макар да приема да бъде член и на тази комисия, Стоилов отново твърдо настоява събранието да започне да работи по съставяне на основния закон.

Ако се разгледат снимките от този ранен в политическата кариера на д-р Стоилов период, то от тях се разкрива „изразително лице, доминирано от високо чело, живи очи и малко високомерно свити устни“¹². Психоаналитиците биха казали, че това е човек, който добре знае възможностите си, превъзхожда останалите, не крие, че това е така и като че ли им казва: „Аз не съм един от вас“.

⁸ Пак там, с. 12-13, 113.

⁹ Дневници на Учредителното народно събрание..., с. 25, 26, 27-29; Вж. още Бошнакова, М., Предговор към: Учредително българско народно събрание в Търново, 1879 г. Дневници. Фототипно издание. С., 2009, с. XI-XII.

¹⁰ Йоцов, Д., Константин Стоилов като политически оратор. С., 1910, с. 29.

¹¹ Оценки за речта правят почти всички, които са писали по различни поводи за Стоилов. Вж.: Радев, С., Цит. съч. Т. I, с. 53; Йоцов, Д., Цит. съч., с. 11-14; Страшимиров, А., Горд държавник. Нови проучвания върху живота и личността на д-р Константин Стоилов. Страшимиров пише, че това е реч, която може да се изнесе само от поет или от много даровит политик; от човек, възмъжал и оформил се като държавник; Трънка-Чипева, А., Д-р Константин Стоилов (1853-1901). С., 1992, с. 18-19 и др.

¹² Трънка-Чипева, А., Цит. съч., с. 19.

На 7 март делегатите най-после се заемат и със задачата, поради която са призвани. Прочетен е предложеният от екипа на Сергей Лукиянов проект за Органически устав и трябва да започнат обсъжданията. Тогава Стоилов предлага уставът да не се разглежда член по член, а да се състави една комисия от 15 народни представители, която да се запознае внимателно с проекта и да изведе на преден план основните принципи на българския конституционен живот. След това комисията да се раздели на подкомисии, които да подготвят доклади по основните направления на Органическият устав и да ги предложат на депутатите за обсъждане. Още в същото заседание е проведено гласуване и сред първите 9 избрани е и Стоилов, който влиза със 163 гласа от 198 гласували. Останалите шестима членове на комисията са определени на следващото заседание след балотаж¹³.

Известна е съдбата на доклада (рапорта) на комисията. Вече е направен анализ на този първи документ на българската политическа мисъл¹⁴. Искам само да отбележа, че много от идеите в този рапорт са интелектуална собственост на д-р К. Стоилов. Те се повтарят и доразвиват и в написания от него проект за конституция от декември 1879 г. Този проект също вече е достойни на интересуващите се¹⁵. И ако на нещо трябва да се обърне специално внимание, това е развитието на идеята за монархическото начало. Отчитайки настроеността и нагласите на българското общество, показани по безспорен начин по време на дебатите в Учредителното събрание, д-р К. Стоилов смята, че трябва сериозно да се работи за засилване прерогативите на короната, че князът трябва да бъде подпомогнат да израсне като действителен глава на държавата, да се превърне в първостепенната, в основната личност. И това трябва да стане конституционен принцип, да залегне в законодателството.

Това, което съществено отличава проекта на Константин Стоилов от Търновската конституция е броят и начинът на определяне на народните представители за Обикновено и за Велико народно събрание. С предложението депутатите да бъдат не само пряко избирани от населението, а да има още две групи – назначавани от княза (до 15 човека) и влизащи по право (според заеманата длъжност – общо 8 души), Стоилов фактически се връща към Временните руски правила от август 1878 г., по които са излъчени депутатите за Учредително събрание и предлага една тромава и доста неудобна система. При това изборите са двустепенни, а 40-те народни избраници се подменят наполовина през 2 години, което още повече усложнява нещата. На две години се подменят и назначените от княза членове на събранието. Целта на Стоилов е да бъдат максимално ограничени електоралните права на населението и в събранията да влизат малко хора (до 63 човека общо), но с определени знания, умения и с възможности за работа. А тяхната смяна на две години фактически цели да не се получи дълготрайно обвързване с властта. Великото събрание се състои от двойно повече депутати. Като цяло компетенциите на Обикновеното и на Великото народно събрание са запазени.

Тази сложна избирателна система не е най-добрият вариант за България, но все пак това са личните виждания и предпочитания на д-р Стоилов, поне за момента. В това

¹³ Дневници на Учредителното народно събрание..., с. 44-46.

¹⁴ Вж. Петков, П., Идеи за държавно устройство и управление в българското общество. 1856-1879 г. В. Търново, 2003, с. 192-220.

¹⁵ Вж. Бурилкова, И., Неизвестен проект за конституция на д-р К. Стоилов от 1879 г. – В: Известия на държавните архиви. Т. 70. С., 1997, с. 280-302; Вълканов, В., Търновската конституция в спор с времето. Варна, 2009, с. 222-240. Кратък коментар и анализ на проекта вж. у И. Бурилкова, с. 282; Стателова, Ел., В. Танкова, Цит. съч., с. 89-90.

отношение в следващите години той изживява еволюция. Иначе правата и ограниченията, които той предлага при определяне на активното и пасивното изборително право в основни линии влизат още в първия създаден изборителен закон – този от декември 1880 г.

Другото, което Стоилов предлага в своя проект и което не съществува в Търновската конституция е създаването на Държавен съвет и определяне на неговите правомощия. И още: той конкретизира компетенциите на съдебната власт; правата и задълженията на длъжностите лица, т.е. на държавната администрация. Правата и задълженията на министерския съвет, отношенията с държавния глава и с народното събрание, политическата и съдебната отговорност на министрите в основни линии са както в Търновската конституция.

За Стоилов безспорно са важни и правата на гражданите. В изложението си към проекта за конституция той ги дели на частни или естествени права, които трябва да бъдат осигурени на всеки; и на второ място – политически права. Ето, тук вече нещата придобиват други измерения. Той смята, че политическите права са по-скоро „един вид разкош за общественния живот“, отношения, „присъщи на една по-висока степен на културата“, поради което те „трябва да бъдат по възможност съсредоточени в изпълнителната власт, а там, където е полезно, да се повери упражнението им на гражданите, но да се позволи на правителството един ефикасен контрол“, защото според Стоилов още дълги години „просветеността и опитността ще бъдат винаги на страната на правителството“¹⁶.

Важен момент в израстването на Стоилов като политик е изграденото по време на събранието и при пътуванията из страната отношение към хората. Най-общо казано той ги дели на две групи. Едните са „отлични хора, патриоти, сериозни, истински тип на граждани, които съставляват основата на една държава“, образовано, благородно общество. Другите – обикновен народ, население, „опасни радикални елементи“. В редица случаи Стоилов говори и пише, че народът ни е „надарен с прекрасни качества“, добър, но наивен народ, който поради робството е свикнал „да презира властта, да я смята за свой враг“¹⁷. Може би все още без напълно да го осъзнава, Стоилов гледа на хората само като на електорат. Той е от другата страна, от страната на властта. Официално той, заедно с другите депутати приема, че всички български поданици са равни пред закона, че не трябва да има деление на съсловия (чл. 56 от Органическият устав, чл. 57 от Търновската конституция и чл. 47 от проекта му за конституция).

Учредителите отиват обаче още по-далече. Те въвеждат и чл. 58, в който заявяват, че не трябва да има титли за благородство, а също и каквото и да било друго конституционно заложено неравенство в обществото. Този член отсъства от Органическият устав и от Стоиловия проект за конституция, което предполага, че такива титли и отличия биха били допустими. В залата обаче той не възразява, защото много добре знае, че всяко неравенство би довело до противопоставяне на хората, а всяка идея за неравенство би била отхвърлена от популистки настроеното мнозинство. Обсъжданията по тези членове показват, че у Стоилов се забелязва леко двойствена позиция: не винаги казва това, което мисли в действителност. Понякога приема позицията, която знае, че ще бъде на-

¹⁶ Бурилкова, И., Цит. съч., с. 285.

¹⁷ Петков, П., Цит. съч., с. 209; Д-р Константин Стоилов. Дневник. Ч. I, с. 38-39. Бележки от 28 септември и 5 октомври 1879 г.

ложена, а дълбоко в себе си запазва личното си мнение за нещата и събитията, мнение, което споделя само с малцина избрани свои приятели.

Затова пък искрена и не променяща се е позицията на д-р Стоилов по отношение на българите, оставащи все още в робство. Вече споменах за прекрасната реч в защита на поробените българи от Македония. Със същата непреклонност и загриженост той говори и когато започва обсъждането на чл. 53 (от Органическият устав), чл. 54 (от Търновската конституция) – за правото за получаване на българско поданство. В първоначалния вариант за български поданици се смятат тези, които са родени в България. Стоилов предлага и събранието приема тези права да се разширят и върху онези, които са родени извън пределите на княжеството, но някой от родителите им има българско гражданство.

Има и още нещо: В събранието е създадена практика тези неща, които не могат да влязат като принципи в конституцията, да бъдат подробно записвани и разяснявани в протоколите, за да могат да се ползват по-късно, когато се създава специализираното законодателство. В този случай Стоилов препоръчва да бъде отбелязано, че в закона, който ще определя начина за приемане на българско поданство, трябва да бъдат направени специални улеснения за българите от Тракия и Македония, които биха пожелали това. Облекчения да бъдат осигурявани и на чужденците, участвали в последната война с турците или пък подпомагали гражданското управление на страната¹⁸.

Стоилов има трайно изградена позиция по добре известния днес чл. 61: „Никой в българското княжество не може ни да купува, ни да продава човечески същества. Всякий роб, от каквото пол, вяра и народност да бъде, свободен става, щом стъпи на българска територия.“ Този член не съществува в предложението от Русия Органически устав, а се появява за първи път в рапорта на 15-членната комисия (чл.72). В абсолютно същия вариант няколко месеца по-късно той е заложен и в проекта на Стоилов за основен закон (чл. 49). Макар в събранието по принцип всички да приемат тази идея, започват дебати. Намесва се и Стоилов, който разяснява, че макар международното законодателство да забранява такъв вид продажби и покупки, то е необходимо този принцип да залегне в конституцията. Така всички длъжностни лица ще знаят, че този вид дейност е противозаконна, а полицията ще бъде задължена да освобождава тези хора без да отнася работата до съдилищата, без да се губят време, сили и средства¹⁹. В този период една такава конституционна постановка е насочена предимно към улесняване на българите от Тракия и Македония, които по Берлинския договор остават в рамките на османската империя.

Дебатът за или против сената окончателно разделя народното представителство и категорично противопоставя „умерените“ на „непримиримите“. Двата лагера вече са формирани, имат членска маса, която следва лидерите. Те официално още не са станали партии, но в много моменти се държат като такива. По време на този дебат консерваторите напускат заседателната зала, от което не печелят нищо. На другия ден, 28 март, 16 дясно настроени представители, ядрото на бъдещата консервативна партия, подава протест до бюрото на събранието, в който изразява недоволството си от начина на провеждане на дебата и на гласуването по въпроса за сената. Сред тях са висшите представители на църквата и 7 граждански лица: варненският вицегубернатор Андрей Сто-

¹⁸ Дневници на Учредителното народно събрание..., с. 86.

¹⁹ Пак там, с. 87-88.

янов, Тодор Икономов, д-р Константин Стоилов, Марко Балабанов, Григор Начович, д-р Георги Вълкович, д-р Димитър Греков.

След напускането на тази група, работата на събранието фактически се проваля. През следващите три дни – 4, 5 и 6 април, дали заради Великденските празници или поради това, че напусналите увличат и други свои съмишленици да сторят същото и така да бойкотират работата, но заседания не се провеждат. Най-вероятно причината е комплексна. Трябва да се има предвид, че още на 22 март 103 депутати с подписите си са заявили, че искат двуседмично прекъсване заради Великден. Събранието е отхвърлило това писмено направено предложение и е приело да работи, за да довърши конституцията. В крайна сметка обаче в три поредни дни кворум не се събира и заседанията не се състоят. Явно все пак по-голямата част от народните избраници са решили да празнуват... или да протестират. В случая Стоилов също е сред отсъстващите, макар иначе твърде редовно да посещава заседанията и да работи активно.

Явно въпросът с отсъствията в заседателната зала е актуален още в зората на българския парламентаризъм. (Добре че поне гласуването е ставало с вдигане на ръка, та не е имало възможност да си правят услуги, като гласуват с чужди карти.) Тогава по предложение на подпредседателя П. Каравелов, съобразявайки се с чл. 34 от Правилника за вътрешния ред, от името на бюрото на Учредителното събрание до всички отсъстващи от последните заседания е изпратено писмо-предупреждение за отговорността, която те имат като народни представители и за последствията, които трябва да поемат заради неявяването си на работа²⁰. И Стоилов получава това писмо. Предупреждението дава резултат. На 7 април отсъстват 89 души, но кворум все пак има; след два-три дни събранието вече е в почти пълен състав и не присъстват само болните и получилите специално разрешение: това обикновено са 20-30 души.

В Учредителното събрание обаче по-голям проблем са не отсъствията, а това доколко депутатите могат активно да работят. Факт е, че повече от 70 души са с високо за времето образование, че голяма част от делегатите владеят по един, два, дори по три чужди езика; че в залата има хора, които говорят немски, френски, гръцки, румънски, руски, че почти всички разбират, четат или говорят турски език. Факт е обаче и това, че всъщност в обсъжданията вземат участие не повече от шестдесетина души. Малцина са тези, които искат думата на всяко заседание (Каравелов говори общо 130 пъти, Греков има 103 изказвания и реплики, М. Балабанов се включва 86 пъти, Стоилов е с тридесетина изказвания и реплики и др.)²¹. Другите обикновено мълчат, слушат и накрая подписват конституцията. Това безспорно показва, че по-голямата част от първите народни представители не са готови за работата, заради която са призвани. Но това е обяснимо. След вековното отсъствие на държава и на държавен живот, малко са тези, които имат дори само теоретическа представа от парламентарната работа и от основни принципи за устройство и управление.

Д-р Стоилов е разочарован от степента на познания, от възпитанието и от манталитета на по-голямата част от народните представители. Той не говори и не пише за работа си в събранието, за идеите и за вижданията си, не изказва мнението си за депутатите. Едва в края на август споделя с верния си приятел Иречек преценката си за интелекта

²⁰ Дневници на Учредителното народно събрание..., с. 118.

²¹ Димитров, Й., Учредителното събрание и българската обществена мисъл. – В: Търновските законодатели. Юбилеен сборник. С., 1980, с. 153.

АРХИЕПИСКОП РОБЕРТ МЕНИНИ: ЕДИН ЖИВОТ ЗА ПЛОВДИВ И БЪЛГАРИЯ

*ст.и.с. I ст. д.и.н. Светлозар Елдъров
Институт по балканистика, БАН*

Големите пловдивски фамилии и техните изтъкнати представители превръщат Пловдив в един от стожерите на Българското възраждане и в мощен двигател на стопански, политически и културен възход след Освобождението. В град с дълбоки културни напластявания като Пловдив обаче не е достатъчно човек да е вписан в общинските и църковните регистри като „роден“ или „починал“, за да претендира за привилегиите да се нарече „пловдивчанин“ – трябва преди всичко да е оставил ярка и трайна следа в местната и националната история, в градската култура, в българската историческа памет. Именно в такъв по-широк историко-културологически план като истински пловдивчанин и като глава на многолюдна пловдивска фамилия трябва да приемем архиепископ Роберт Менини, апостолически викарий на Софийско-Пловдивската епархия. Пловдивчанин, защото от 1880 до 1916 г. пребивава, живее и служи в Пловдив, и глава на фамилия, защото е духовен водач на многобройната и различна общност на пловдивските и южнобългарските католици.

Жизненият път на Менини започва от родния му Сплит в Далмация, минава през Грац, Виена и Тренто, за да го доведе в Пловдив и България и да го направи пряк свидетел и непосредствен участник в най-динамичния период на новата българска история. Освен с приноса си в църковно-религиозния живот на пловдивските католици, с който допринася за оформянето на уникалния културен облик на Пловдив, архиепископ Роберт Менини е свързан и с някои инициативи, които оставят следа в националната история. Това определя и научните цели на настоящия доклад – да припомни на българската историческа наука и на българската общественост, че в Пловдив почиват тленните останки на голям и искрен приятел на България и българите, който е възлюбил живота и делото си в историята и облека на града и който е заслужил мястото си в националната историческа памет¹.

Роберт Менини се озовава в България на зряла възраст, тъкмо навършил 42 години. Умира в Пловдив, след като е пребивавал в града 37 години. Така животът му се оказва раздвоен на две приблизително равни половини – една преди България, и друга в България. Колкото и да е интересна и значима сама по себе си, първата половина е само подготовка за втората, един вид нейно продължително и задължително въведение. Биографията на Менини всъщност е отражение на българската история, нейно персонафицирано въздействие, което индивидуализира миналото на страната и града. Затова той е повече от българофил – макар да не е българин по рождение, той става българин по съдба.

Роберт Менини, или Роберто, според италианското произношение на името му, е роден на 14 октомври 1837 г. в Сплит. Най-големият град на Далмация, макар да е типичен средиземноморски град, чрез своята богата история и различна култура се родее с Пловдив. Древните корени в античността, византийските, славянските и особено многовековните

¹ За живота и делото на архиепископ Роберт Менини сравнително отскоро съществува обемисто и ценно изследване на италиански автор, което за съжаление все още не е обогатило фондовете на нито една българска библиотека. Настоящата статия е написана въз основа на откъслечните данни, които се съхраняват в българската литература и архивохранилища.

венециански напластявания формират уникалния му облик. В началото на XIX в. дори за известно време е част от Франция на Наполеон Бонапарт, преди окончателно да влезе в състава на Австрийската империя. По времето, когато Роберт Менини расте и учи в Сплит, италианците съставляват 60 процента от жителите на града, но доминират изцяло неговата култура, икономика и управление. Хърватското национално възраждане навлиза сравнително по-късно и всъщност чак през 1882 г., дълго след като бъдещият високопоставен католически прелат го е напуснал, градската управа преминава в хърватски ръце, както и демографското съотношение се обръща в тяхна полза. Израснал в досег със славянска езикова среда, Менини лесно се приспособява в България и бързо научава български език. Най-вероятно това да е и една от причините, поради които му е отредена тази мисия.

Друг интересен факт от тази протобиография или първична животопис на Роберт Менини е, че той се посвещава на църковното поприще сравнително късно с оглед на тогавашните традиции, когато вече е на 23 години. Дотогава следва право в юридическия факултет на университета в Грац (Градишка, според словенците, които съставляват част от жителите на града) и във Виена, където се дипломира. Вместо юридическата кариера обаче Менини предпочита монашеския живот и през 1860 г. влиза в Ордена на капуцините, едно от историческите разклонения на стария францискански орден, а новицията или послушничеството прекарва в Тренто, австрийски Тирол. Официалната биографична справка лаконично отбелязва по този повод, че съдбоносната житейска стъпка е продиктувана от дълбока религиозност, но съвпадението на годината с обединението на Италия дава повод да се предполага и възможна политическа причина. През 1863 г. Менини е ръкоположен за свещеник и назначен за проповедник в Тиролската провинция. По това време орденът наброява около 5-6 хиляди монаси, организирани в над 50 провинции от Западна Европа и Латинска Америка до Близкия Изток, Африка и Сейшелските острови². Трудно е да се гадае до какво равнище в орденската йерархия би се изкачил, ако съдбата не го беше свързала с Пловдив и България, но е факт, че именно чрез тях той попада в програмата на научната конференция „Род, Семейство, Отечество“, а чрез нея и в настоящия сборник.

Пловдивският, респективно българският период от биографията на Роберт Менини започва на 3 февруари 1880 г., когато е назначен за помощен епископ или коадютор на апостолическия викарий на Софийско-Пловдивската епархия Франческо Рейнаути, по-възрастен от него с три десетилетия. Св. Престол предвидливо съобразява, че южнобългарските католици, както новоосвободените българи и младата българска държава изобщо, се нуждаят от млад и енергичен архиерей, който да е близо до тях по език и манталитет. Неговото назначение може да се разглежда и като заявка от страна на Австро-Унгария за по-голямо влияние в Източна Румелия. Поне така го възприема френската дипломация, която смята, че произходът, образованието и назначението на Менини не са случайни съвпадения, а целенасочена намеса в религиозния протекторат на Франция над католиците в Ориента³.

Макар да е само коадютор или викариен епископ, Роберт Менини всъщност поема управлението на епархията в свои ръце, тъй като епископ Рейнаути тогава вече е надхвърлил 70-годишна възраст и не се радва на добро здраве. Така с пълно основание може да се приеме, че източнорумелийският период от развитието на католическата общност

² Гиев, Г., Кратки биографии на мисионерите капуцини чужденци, свещенодействали и работили в Софийско-Пловдивската епархия. – В: Календар „Св. св. Кирил и Методий“. С., 1940, с. 114.

³ Стателова, Е., Източна Румелия (1879-1885). С., 1983, с. 93.

в Пловдив е свързан с неговото име. По това време градът наброява сред жителите си близо 3000 католици, от които 2500 българи и 500 чужденци – италианци, французи, немци, австрийци, чехи и др. В Пловдив развиват активна дейност няколко ордена и конгрегации – успенци, капуцини, облатки, йосифинки и др. Със своите многобройни и дейни религиозни, просветни и културни институции Пловдив е не само формално, но и фактическо средище на епархията. Безспорно най-значимото събитие от този период е откриването на колежа „Св. Августин“ през 1884 г., чиято ярка образователна и културна мисия вече е достатъчно позната и популярна в българската история.

След като в началото на 1885 г. Франческо Рейнаути подава оставка и се оттегля на почивка в с. Калъчли, Роберт Менини наследява неговата длъжност като апостолически викарий. Така от 19 май 1885 г. става и фактически председател на Софийско-Пловдивската епархия, която и без това дотогава администрира. Новата длъжност му носи нова титулатура – Гангрыйски архиепископ, по името на отдавна несъществуващ християнски град в Пафлагония (Мала Азия). Освен с историята на Софийско-Пловдивската епархия, която в периода на неговото управление бележи своя разцвет и се превръща във витрината на Католическата църква в България, архиепископ Менини на няколко пъти свързва името си с важни религиозно-политически събития, които му донасят общонационална известност. На тях, а не на чисто църковно-административната му дейност, която чрез историята на Софийско-Пловдивската епархия вече е сравнително добре позната на българската историческа наука, ще обърна внимание в настоящия доклад.

Архиепископ Роберт Менини неофициално изпълнява ролята на представител на Католическата църква в България пред българското правителство, тъй като столицата спада към диоцеза на неговата епархия. Още по-близки връзки го свързват с княз Фердинанд, с когото споделят една и съща вяра и една и съща родина. Всичко това, както и по-високият църковен сан, в сравнение с епископа на Никополската епархия, който при това резидира далеч от политическия център, го извежда на преден план във взаимоотношенията с държавата. От друга страна княз Фердинанд още с възкачването си на българския престол се натъква на демонстративно враждебното отношение от страна на господстващото по конституция в страната вероизповедание. Бойкотиран от Българската православна църква (БПЦ), той няма как да не потърси по-здрава опора в Католическата църква в лицето на нейния най-старши и авторитетен представител – архиепископ Роберт Менини. Затова няма значима инициатива в Софийско-Пловдивската епархия, която да не е подкрепена морално или материално от княза и членовете на неговото семейство. Като най-щедра благодетелка и ревностна католичка се изявява майка му княгиня Клементина. Вероятно контрастът между отношението на БПЦ и Католическата църква към собствената му личност и към институцията, която представлява, окуражават княза да иска и да получи на 15 май 1893 г. промяната на чл. 38 на Търновската конституция. Новият текст, редактиран специално заради предстоящата женитба на Фердинанд с Мария Луиза, осигурява възможност престолонаследникът да бъде католик като баща си⁴.

Мнозина политици от онова време са склонни да отдават тази конституционна промяна на влиянието на архиепископ Менини върху княза. Още на 4 декември 1892 г., когато става известно, че указът за внасяне на законопроекта за изменение на чл. 38 е вече подписан, д-р Константин Стоилов отбелязва в дневника си: „Разговорът на Менини с Греков преди три години, че този член трябва да се измени доказва, че тази работа

⁴ Цанков, С., Българската православна църква от Освобождението до настояще време. С., 1939, с. 159.

е отдавна кроена⁵. Няколко дни по-късно Никола Генадиев споделя пред К. Стоилов как в негово присъствие Менини заявил, че католическото духовенство от епархията му смятало тази промяна за недостатъчна. Становището на самия Менини било, че трябва да се работи още по-усърдно за покатоличването на България⁵.

Добрите взаимоотношения на българския княз с Католическата църква и в частност с архиепископ Менини са сериозно накърнени от православно миропомазване на престолонаследника Борис. Въпреки все по-засилващото се убеждение, че Фердинанд ще се съгласи на такава стъпка, Менини продължава да вярва, че това е невъзможно⁶. В крайна сметка, след много душевни терзания, при които на няколко пъти заплашва с абдикация, и след една хладна аудиенция при папа Льв XIII, която остро докача неговото честолюбие, Фердинанд приема неизбежното и на 23 януари 1896 г. на тържествено заседание на Народното събрание оповестява прокламацията за предстоящото миропомазване на престолонаследника. Константин Стоилов смята, че дотогава в българската история не е имало такова заседание и на два пъти благодари на Бога: „Данев ми каза – записва той в дневника си, – че нашето име е свързано с историята; толкова огромен е достигнатият резултат, щото да извиниш, ако се съмняват в нашата сполука; всеки трябва да се преклони пред нашата сполука“⁷.

Един от малцината, които не споделят мнението на К. Стоилов и всенародния ентузиазъм в страната по онова време, е архиепископ Роберт Менини. На 27 януари 1896 г., още преди да се извърши миропомазването, той издава пастирско послание до католиците в Софийско-Пловдивската епархия, с което заклеиява предстоящия акт. „Ни един епископ не може да одобри този толкоз противен на Божествените закони акт, даже и най-високият черковен глава, наместник на Господа нашего Исуса Христа, не би могъл да стори това“ – твърди посланието на Менини, което е прочетено в католическите храмове в епархията.

В следващите години Фердинанд остава лоялен към Католическата църква в България и към архиепископ Менини, въпреки наложеното му църковно ограничение – лишаване от тайнствата причастие и изповед, но с възможност да участва в богослуженията. Доказва го още през лятото на 1896 г., когато присъства заедно с княгинята и целия дипломатически корпус при освещаването на новия католически храм в София⁸. В следващите години княз Фердинанд, от 1908 г. вече цар на независима държава, продължава да поддържа контакти с Менини, често се срещат, разменят честитки и писма. През 1909 г. той дарява 3000 лв. за построяването на католическата църква „Св. Богородица Лурдска“ в Пловдив. Подобни благотворителни жестове в полза на католиците Фердинанд прави и преди, и след това, като почти винаги се вслушва в ходатайствата на Менини⁹.

Тази близост проличава във връзка с идеята на архиепископ Менини за сключване на конкордат между България и Св. Престол. В началото на 1897 г. той внася в Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) проект за договор между България и Св. Престол. Проектът съдържа 117 члена и предвижда нова организация на Католическата църква в България като архиепископия със седалище в София и епископски катедри в провинцията, урежда различни взаимоотношения между църквата и държавата, изяснява някои спорни проблеми от семейно-правен характер и регла-

⁵ Стоилов, К., Дневник. Т. 2. С., 1997, с. 150-151.

⁶ Пак там, с. 258.

⁷ Пак там, с. 265.

⁸ Съветник, № 33, 13 авг. 1896.

⁹ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а. е. 108, л. 1-3; а. е. 437, л. 6-8; а. е. 475, л. 1-3.

ментира възможностите за религиозно-просветна дейност на католическите ордени и конгрегации¹⁰. Проектът на Менини се вписва в общата политика на папа Лъв XIII за налагане на системата на конкордата като основен модел на взаимоотношения на Св. Престол със суверенните държави. Като дава възможност на България да уреди отношенията си с Католическата църква на същата юридическа основа, на която тя е поставена в повечето европейски страни, папата чрез своя неофициален представител на практика я третира като суверенна и независима държава. Предложението за конкордата през 1897 г. е съпроводено и с идея за календарна реформа, с която България да приеме Грегорианския календар, тогава вече в сила за почти цяла Европа. И двете остават неосъществени главно поради съпротивата на БПЦ¹¹. Тяхното повдигане обаче не трябва да се разглежда само като лична инициатива на архиепископ Менини, но и в пряка връзка с опита на княз Фердинанд да обяви българската независимост през същата година.

Недоволен от компенсирането на България само с няколко владишки берата в Македония заради неутралитета ѝ по време на Гръцко-турската (Тесалийската) война, през лятото на 1897 г. княз Фердинанд предприема пътуване в Париж, Лондон и Рим, за да сондира мнението на европейските правителства за тази идея. В страната и чужбина тогава все по-упорито се разнася слухът, че независимостта на България ще бъде прогласена на 2/14 август – десетата годишнина от възкачването на Фердинанд на българския престол¹². При това положение изглежда съвсем естествено скъсването с османския васалитет да бъде подсилено с възприемането на утвърдения в Западна Европа Грегориански календар и скрепено с конкордата със Св. Престол, т. е. – Фердинанд е планирал независимостта не само като политически акт на държавен суверенитет, но и като европейски цивилизационен избор, а архиепископ Роберт Менини е играл важна поддържаща роля в неговия проект.

В същия църковно-политически контекст, а вероятно и в същия проект се вписва и друго, още по-смело предложение на архиепископ Менини от 1905 г., а именно – БПЦ да приеме съединението със Св. Престол, т. е. църковната уния. В изложението си до министър-председателя и министър на външните работи и изповеданията Рачо Петров, архиепископ Менини, покрай другите бъдещи предимства за Българската църква, изтъква и следното: „С това съединение ще се запазят безбройните български черкви в Македония, които постоянно са в опасност да бъдат насилствено присъединени към Гръцката патриаршия, както понастоящем става. Негово Блаженство Българският екзарх ще стане патриарх на милиони поданици с големи права да управлява черквата си. Всички митрополити и духовенство ще останат на местата си. На една дума, Българската черква ще добие едно легално и каноническо положение, припозната от целия християнски свят“¹³.

Разбира се, и това предложение се натъква на обяснима съпротива от страна на БПЦ и предизвиква дори още по-бурен обществен дебат, отколкото календарния въпрос и конкордата. Главните църковни, обществени и политически аргументи против униатската и другите инициатива на Менини се съсредоточават върху евентуалните негативни последици за българското културно-национално дело в Македония. Неоспорим и документи-

¹⁰ ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а. е. 2951, л. 1-2.

¹¹ Елдъров, С., Католиците в България 1878-1989. Историческо изследване. С., 2002, с. 120-128.

¹² Николова, В., Опит за обявяване независимостта на България през 1897 г. – В: Обявяването на независимостта на България през 1908 г. С., 1989, с. 23-32; Костова, В., Опит за обявяване на независимостта на България през 1897 г., отразен в белгийски дипломатически документи. – Известия на държавните архиви, 1993, кн. 65, с. 389-396.

¹³ ЦДА, ф. 3К, оп. 8, а. е. 832, л. 18, 22.

ран факт е обаче, че именно Вътрешната македоно-одринска революционна организация високо цени представителите на Католическата църква и често прибегва до тяхното съдействие. Неслучайно в началото на 1904 г., след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание, задграничните представители на ВМОРО Христо Матов и Христо Татарчев лично се срещат с архиепископ Менини, за да го помолят да ангажира в полза на българската кауза възможностите на католическата църква във Виена и Рим. Още преди това Вътрешната организация му изпраща благодарствен адрес за хуманната подкрепа на католическите институции в полза на българското население в Македония¹⁴.

В контекста на тази тясна съпричастност на архиепископ Менини с развитието на българския църковен въпрос и българското националноосвободително движение в Македония се вписва и неговото лично участие в униатското движение в България през лятото и есента на 1913 г. Възникнал като отчаян опит на част от екзархийските, революционните и военните дейци да спасят българското население в анексираните от Сърбия и Гърция части на Македония, този последен униатски опит е и последната по-значима и публично дебатирана изява на архиепископ Роберт Менини¹⁵.

Но и с онази част от дейността си, която не е свързана с такава публична афишираност, архиепископ Менини остава трайно свързан с историята на Пловдив и България. За това без съмнение свидетелства църковното строителство и религиозно-просветната дейност, която през близо четирите десетилетия на неговото управление – справедливо е да се нарече „Епохата на Менини“ в историята на Католическата църква в България – бележи своя връх и разцвет и днес обогатява оригиналния и уникалния облик на нашия град. Но за историческата наука е важен и един друг, не толкова видим, но не по-малко значим факт – неговият принос за национализирането на Софийско-Пловдивската епархия, за навлизането на българите във всички звена и стъпала на църковната йерархия, за изграждането на нейния самобитен културен облик. Неслучайно катедрата на Софийско-Пловдивската епархия след смъртта му на 14 октомври 1916 г. е наследена от първия български католически епископ от сто години – епископ Викенти Пеев, когото той лично избира още приживе за свой помощник.

За това духовно сближаване и срастване със своята втора родина – а за архиепископ Роберт Менини България несъмнено се превръща в такава – свидетелства и един друг епизод от неговата богата българска биография. През 1906 г. той учредява църковен орден на името на Славянските равноапостоли „Св. Св. Кирил и Методий“, предназначен да се връчва „без разлика на пол на благодетелите на Католическата църква в България“¹⁶. Така архиепископ Менини изпреварва с три години цар Фердинанд, който през 1909 г. учредява ордена „Св. Св. Равноапостоли Кирил и Методий“ като най-високото българско отличие¹⁷.

Именно от гледна точка на тази искрена и лична съпричастност на архиепископ Роберт Менини с възжеланията и стремленията на българския народ, неговото име, място и значение в нашата история не бива да се оценяват с остарелите критерии и клишета на пропаганда, противопоставяне и конфронтация. Със своя живот и дейност, с цялата си ярка и оригинална самоличност той се превръща в неразделна част от миналото на Пловдив, в част от историята на България, в частица от българското културно-историческо наследство, което винаги ни е свързвало с Европа.

¹⁴ Пак там, а. е. 850, л. 9-10.

¹⁵ Пак там, а. е. 134, л. 2-4.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Петров, Т., Български ордени и медали. С., 2002.

РАДА ГЕРОВА-ТЕОДОРОВА (1875-1963) И ПРЕВРАТНОСТИТЕ НА СЪДБАТА

*ст.н.с. д.и.н. Веска Николова
Институт по история, БАН*

Темата за „съпругата на българския политик“ след Освобождението, личното ѝ пространство в дома и в обществения живот и нейните родови връзки, не е нова и непозната за историческата наука и заема все по-голямо място в литературата. В повечето случаи вниманието на изследователя е насочено към онази по-активна група, олицетворяваща поведението на новото поколение и на жената, която се стреми към еманципация, към усвояване на европейската практика и амбицията да се утвърди като фактор в гражданските организации или да се отдаде на хуманността. Моят интерес е насочен към втората, по-голяма група жени, възприели своята мисия да бъдат преди всичко майки и стожери на домашното огнище. В частен план изследването ми е посветено на Рада Герова-Теодорова, чието име е свързано с няколко известни родове: на Пулиеви (по майчина линия), Найден Герови (по бащина линия) и на Теодорови (чрез съпруга си).

Преди да пристъпя към настоящото съобщение искам да отбележа, че водена от моите научни симпатии и пристрастия към Теодор Теодоров бях изкушена да надзърна в личния му живот и да направя портрет на неговата съпруга – Рада Теодорова. Това обаче се оказва истинско предизвикателство, защото в огромните архивни фондове на Т. Теодоров и Н. Геров, съхранявани в БИА-НБКМ и НА БАН намерих само няколко писма от/до Рада. Предимно те съдържат информация от личен характер или са свързани със семейни и имуществени проблеми и в никакъв случай не могат да дадат отговор на въпроса какво представлява съпругата на големия политик, дали тя е била пречка или опора в неговите радостни и трудни моменти. Проучването на живота на Р. Теодорова е затруднено и от факта, че нейната личност не присъства в мемоарната литература. Единствено в студията на Иван Теодоров „Парламентарният лъв“, посветена на баща му като забележителен юрист и парламентарист, със своя малко ироничен стил, авторът отделя малък пасаж и на майка си¹. В моите търсения известна помощ ми оказва внучката на Рада – Надежда Теодорова, която ме въведе в духа на семейството, в запазените и наслоени представи и настроения спрямо тази почти забравена жена и ми предостави няколко писма.

Рада Герова се ражда (17 ноември 1875 г.) в интелектуално и сравнително заможно семейство. Майка ѝ Мария е дъщеря на богатия карловски търговец Христо Пулиев. Тя поддържа не само роднински, но и приятелски отношения с Христо и Евлогий Георгиеви, които като банкери дават ценни съвети на семейството при финансови и делови операции. Башата на Рада – Найден Геров е една от най-значимите фигури на българското Възраждане и не се нуждае от специално представяне. Само ще припомня най-възловите моменти от биографията му – учител, езиковед, сътрудник на български и руски периодични издания, автор на „Речник на българския език“ и на много художествени произведения. Като общественик и политик той развива активна дейност против фанариотското духовенство и при подпомагане на българското учебно дело. През 1857 г. Н. Геров е назначен за руски вицеконсул в Пловдив, а през Априлското въстание (1876 г.) се премества в руското по-

¹ Теодоров, Ив., Балканските войни (1912-1913 г.). Исторически, дипломатически и стратегически очерк. Теодор Теодоров – Парламентарният лъв. С., 2007, 337-338.

солство в Цариград и работи в защита на българския народ. През Руско-турската война (1877-1878 г.) е назначен за губернатор на Свищов². Изпълнявайки своите разнообразни и многостранни ангажименти той пътува непрекъснато, но децата са неговата радост и грижа, а проблемите, свързани с тяхното отглеждане и духовно развитие заемат важно място в кореспонденцията му със съпругата си. „Не ми дойде на ум, че тоя ден годинява Радка, та да ти честитя; така вчера ѝ празнувах рождението. Вчера служи владиката и спомена имената ни на литургията“ - пише Н. Геров до жена си³.

Заради смутното време и, разбира се, заради здравето на своите деца, Мария често се мести: живеят главно в Пловдив, където Герови построяват къща, дълго пребивават в с. Марково, намиращо се на десетина километра от Пловдив, където имат къща и стопанство, летуват на Халки, Букурещ и др. места. В отглеждането и възпитанието на своите многочислени рожби Мария и Найден наемат домашна помощничка и учителка по френски език, за да получат начално образование и да усвоят нормите на доброто поведение. Така например, по повод личен или църковен празник, децата задължително изпращат до родителите си писма с мило съдържание и пожелания, като показват уважението и обичта си към тях. Липсват писмата на Рада от ранните ѝ ученически години, но тези на сестра ѝ Даяна и на братята ѝ показват старание в учението, при оформяне на почерка, на стила и правописа, на които родителите много държат.

Наближавайки 18-годишнината си, заедно с родителите си Рада започва да проявява жив интерес към училищата, които биха ѝ дали подходящо образование. Колебанието е между Австрия, Швейцария и особено Букурещ, където живее вуйчо ѝ Евлоги Георгиев. Заради ранната смърт на по-голямата дъщеря Даяна, сега родителите са загубили амбициите си спрямо Рада, да бъде насочена към по-високо образование. Затова крайното решение е да бъде настанена в един от престижните девически пансиони в Грац (Австрия). В същия град учи по-големият ѝ брат Евлоги, който ще може да я покровителства и контролира. И наистина, след пристигането ѝ през есента на 1892 г. той съобщава на майка си, че всеки ден те се срещат⁴.

Рада е обгрижена с вниманието и обичта на вуйчо си Евлогий. Обикновено старият banker е по-сдържан към роднините си, но към малката и красива племенница е много ласкав. „Чакам твое писмо, за да видя как си се настанила“... „Като ти повръщам и аз същите молитвувания, желая ти успех и напредок в уроците, които сега трябва най-много да те занимават. Желая ти здравие и те целувам сърдечно. Твой доброжелател Ев. Георгиев“ - отговаря той на нейните писма⁵.

През учебната 1892/1893 г. в девическия пансион в Грац Рада изучава някои общо-образователни предмети, но акцентите падат върху изучаване на „езици (френски, немски, английски), пиано, танци, религия, малко шев и готварство и преди всичко добро държане в обществото“ – така Иван Теодоров определя параметрите на образованието на майка си като закачливо добавя, че „умственото развитие и аналитичното мислене (са) останали на самоиздръжка“⁶.

² Енциклопедия „България“. Т. 2, С., 1981, с. 94; Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, 154-155.

³ БИА-НБКМ, ф. 22, оп. 2, а. е. 861а, л. 174.

⁴ Пак там, а. е. 860, л. 5-8.

⁵ НА БАН, ф. 18к, оп. 1, а. е. 164, л. 1, л. 2.

⁶ Теодоров, Ив., Цит. съч., с. 337.

Всъщност със своя произход, образование и добра зестра Рада е „блестяща партия“ за всеки мъж от политическия или стопанския елит. Щастливецът е Теодор Теодоров. Той произхожда от заможен еленски род. Баща му Иван х. Тодоров е между най-интелигентните и авторитетни хора в града. Теодор е възпитаник на Габровската Априловска гимназия и на Александровското реално училище в Николаев (Русия), след което завършва право в Императорския новорусийски университет в Одеса. Завръщайки се в България, първоначално работи като помощник-прокурор и прокурор при Софийския окръжен съд, а след специализацията си в Сорбоната (Париж) става адвокат на свободна практика в Русе. С широката си култура, с ораторския талант и политическите си идеи той бързо се налага в ръководството на местната опозиция. След падането на кабинета на Стефан Стамболов, той влиза в политическата формация на министър-председателя д-р Константин Стоилов. След изборите за VIII ОНС (11 септември 1894 г.), Теодоров е вече водеща фигура в политическия живот: избран е за председател на Парламента, от февруари 1896 г. е министър на правосъдието в кабинета на К. Стоилов, а от август 1897 г. – на финансите⁷. С такава биография той се сродява с Найден Герови.

На 28 юли 1896 г. в Пловдивската църква „Св. Богородица“ се извършва венчалния обред между Рада Герова и Теодор Теодоров⁸. Кум става С. С. Бобчев – приятел и земляк на младоженеца, публицист и обществено-политически деец с добро име в пловдивската общност. Вероятно той е съдействал за този успешен брак, защото добре познава и двата рода. При това съпругата му Катерина е сестра на Теодоров.

Младото семейство се установява в София. Още през есента на 1894 г., напускайки Русе Теодоров наема двеетажна сграда на бул. „Цар Освободител“ срещу руската църква. Сега само допълнително, подходящо за случая я обзавежда. Традиционното сватбено пътешествие е кратко – само до Букурещ и Синая, защото времето е лошо, но и кабинетът на К. Стоилов преживява криза и реконструкция, в които Т. Теодоров става министър на правосъдието. За сметка на това през лятото на 1897 г. семейството се радва на по-дълга и приятна европейска обиколка, която започва от Букурещ, Синая, Виена, Белград, Русе, за да стигнат до Варна. По пътя си те се срещат с български дипломати и известни фамилии. В писмата до майка си Рада разказва за преживяното сравнително сдържано, но показва доброто си настроение. Прави впечатление, че тя не проявява излишна суета – във Виена си поръчва само една рокля и една за своята майка и проявява доброто си възпитание. Тя не коментира поведението на хората, с които се срещат, а се спира на забележителностите на градовете, през които преминават, като акцентира върху модернизацията на Белград с електрическото осветление, с добре подредения парк, до който се стига с електрически трамвай и отбелязва, че сръбската столица е по-хубава от българската⁹.

Още в първите си салонни изяви в София Рада се откроява с красотата си, с изисканите си обноски, тоалети и като добър танцьор. Тя спечелва много комплименти от страна на княз Фердинанд от рода „Вие ще бъдете украсата на моя двор“ и обещанието, че тя ще бъде канена на всички танцувални вечеринки¹⁰.

Младата съпруга на министър Теодоров се оказва човек с твърд характер, със силно

⁷ Николова, В., От извисяването до изпепеляването. – Моменти от политическата дейност на Теодор Теодоров. – В: Сб. В памет на Радослав Попов. С., 2005, 243-248.

⁸ БИА-НБКМ, ф. 273, а. е. 3, л. 7.

⁹ БИА-НБКМ, ф. 273, а. е. 3119, л. 100-156; ф. 22, оп. 1, а. е. 645, л. 5-17.

¹⁰ Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 645, л. 27-28; Теодоров, Ив., Цит. съч., с. 338.

развито чувство за морал. В родовата памет тя е известна като своенравна, горделива и надменна жена особено към хора, стоящи по-долу в социалната стълбица. Нещо повече, тя се проявява като сурова, дори жестока спрямо домашната прислуга. Но спрямо задълженията си в дома Рада се отдава с удоволствие и по израза на сина ѝ тя е „неограничена господарка във всичко, което се отнасяше до дома и децата“¹¹.

Периодът 1900-1911 г. е „най-плодовитият в адвокатската практика за Теодоров“. С големите си приходи той успява да осигури по-висок стандарт на живот на семейството си: да назначи две слугинчета, една готвачка, един градинар-огняр, гувернантка-чужденка; да построи (1910-1911 г.) собствен дом на ул. „Славянска“ и „Добруджа“¹² без да вземе заем или срещу ипотека. Сградата е една от най-красивите и стилни софийски къщи. Снабдена е с различни инсталации (електрическа, водна, отоплителна и др.) и мебели, доставени от реномирани Виенски фирми и е между малкото сгради в столицата, които имат парно отопление¹³. Рада участва в обзавеждането на къщата като поръчва (чрез съпруга си) мебели, тапети, прибори и сервизи от Виена. Т. Теодоров си доставя автомобил марка „Лорен Дитриш“, на който съпругата „се научи да лъкатуши по шосето“ и се нарежда между първите жени в София, които карат кола¹⁴.

Вероятно къщата на Рада е нейният рай, защото тя предпочита дома си пред вилата на Чамкория, където съпругът и децата с радост отмарят сред природата и хладината на планината. Тя обаче с удоволствие устройва чайове, на които кани отбрано общество. Нещо повече, през 1918 -1919 г., когато Т. Теодоров става министър-председател, тези чайове изиграват ролята на дипломатически прием. По препоръка на ръководните среди на Народната партия първата дама дава чайни приеми на намиращите се в София висши офицери от френската, английската и италианската армия, както и на представителите на чуждите мисии. Целта е да се установят неформални контакти с представителите на Съглашението в София¹⁵.

Пианото е бил уважаван музикален инструмент в дома на Герови, а музиката осмисля живота на жените там. Още като младоженка Мария Герова взема уроци, а дъщеря ѝ Даяна завършва музикално училище в Букурещ. В София Рада е между редовните клиенти на единствения в столицата музикален магазин на ул. „Лега“. Тя свири по няколко часа на ден, присъства на първите оперни представления в столицата.

През 1898 г. се ражда Анна-Мария – красиво и здраво бебе, в чието име се преплитат тези, на двете баби. Рада посвещава цялото си внимание на първата рожба. Съобразявайки се с препоръките на лекаря, тя го разхожда два пъти в деня заедно с дойката. Не е излишно да се отбележи, че въпреки солидната възрастова разлика между съпрузите, Теодоров не е човек с консервативно мислене и поведение. Отдаден на политическата си кариера и адвокатските си ангажименти, той е готов на компромиси, които понякога влизат в противоречие със съществуващите по това време норми на поведение. Така например, когато не е в състояние да прави компания на младата си съпруга при нейните разходки, той ѝ разрешава да стори това сама или с детегледачката.

¹¹ Теодоров, Ив., Цит. съч., с. 340; Интервю с Надя Теодорова.

¹² По-късно сградата е известна като ресторант „Крим“.

¹³ Теодоров, Ив., Цит. съч., с. 339; БИА, ф. 273, а. е. 7, л. 1-324; а. е. 1380, л. 1-41.

¹⁴ Теодоров, Ив., Цит. съч., 339-340.

¹⁵ Николова, В., Между консерватизма и либерализма. Народната партия 1894-1920. С., 2004, 390-391; Според Ив. Теодоров през посочените години майка му се е „скъсала от приеми“.

През 1905 г. се ражда синът ѝ Иван. Следвайки традицията на своите родители и, разбира се, тенденциите на новото време, Рада и съпругът ѝ осигуряват от чужбина възпитателки-учителки, с които децата усвояват френски и немски език.

Първите години от брака на съпругата на политика преминават в рамките на типичното, очакваното от нея поведение – да се посвети на домашното огнище, на грижите и възпитанието на децата. В писмата до майка ѝ личи, че тя е щастлива и доволна от семейния живот. Такава е констатацията и на родителите ѝ след едно тяхно гостуване в дома ѝ. „С драго сърце гледахме как добричко си живеете с Радка, как весело ся поминувате и как се обичате... Ден от весело по-весело за много години и да сте честити да достигнете и вие да ся радвате и вие на добри чеда така, както ние сега се радваме вам“ – пише Н. Геров до зет си¹⁶.

Рада живо се интересува от политическата кариера на съпруга си и се съобразява с неговите широки ангажименти – заседания на ОНС и на партийното ръководство, предизборни агитации, адвокатски контакти и задължения. Тя дори присъства на откриването на заседанията на VIII ОНС, вълнува се от по-важните политически събития, радва се на политическите успехи на своя съпруг и информира майка си и братята си за тях. Така например, в началото на октомври 1901 г., Рада съобщава на майка си, че цяла седмица, ден и нощ в дома ѝ се е говорило само за изборите. „Па добре, че се избра Теодор, та всичките безпокойствия ще се забравят“ – със задоволство завършва писмото си¹⁷.

Както е известно, в израз на гражданското поведение на българите, след Освобождението и особено в края на XIX в., в страната се учредяват редица благотворителни дружества, чиято цел е подпомагане на социално слаби хора и създаване на домове за сираци и стари хора, безплатни трапезарии и летни лагери за ученици и т.н. В повечето случаи водещи позиции в тези структури заемат съпруги и дъщери на политически, стопански и културно-просветни дейци. По принцип е трудно да се определят мотивите на тези дами при участието им в различните инициативи, доколкото те са били водени от самарянски и граждански подбуди или възприемат тези дейности като обществено задължение. Подобни въпроси можем да насочим и към поведението на Рада Теодорова. Тя израства в дом, където и двамата родители са били отзивчиви и щедри към нуждите на хората. В цялата си кариера на общественик и политик до и след Освобождението Н. Геров финансово подпомага български училища, читалища, църкви, женски благотворителни дружества, бедни възрастни хора и ученици от Пловдив, Станимака, Карлово, от много села в Драмско, Ксантийско¹⁸. Майка ѝ Мария Герова е водеща фигура в женското благотворително движение през Възраждането и след Освобождението. Тя е между учредителите на Пловдивското женско благотворително дружество „Майчина грижа“ и председател на организацията (1880-1884 г.). Като инициатор и дарител на много благотворителни прояви Мария се стреми да възпитава своите дъщери в този дух. Престижен адвокат и политик от високите етажи на властта Т. Теодоров поддържа контакти с хора от различни социални групи, членува в професионални и граждански организации. Запазените в личния му архив благодарствени писма, квитанции за платен членски внос и внесени суми в полза на благотворителни организации са свидетелство за неговите силни социални нагласи.

Явно Рада не може да стои настрана от тези настроения, а поведението ѝ трябва да кореспондира с това на родителите ѝ и на съпруга ѝ. Тя става член на много столични

¹⁶ Писмо от Н. Геров до Т. Теодоров, Пловдив, 28 февр. 1897. – Лична колекция на Н. Теодорова.

¹⁷ БИА-НБКМ, ф. 22, оп. 1, а. е. 645, л. 35-36.

¹⁸ БИА-НБКМ, ф. 22, оп. 2, а. е. 3, л. 1-527.

женски благотворителни и общонационални организации: „Майка“, „Евдокия“, „Мило-сърдие“, БЧК – клон София, Славянското дружество, „Здравец“, „Дружество за борба против туберкулозата“, „Алианс Франсез“ (заедно с дъщеря си). Тя не забравя родния си град Пловдив и членува в някои местни организации. Нейното име фигурира в списъка на почетните членове и пожертвувателите на Благотворително дружество „Помощ“ за безплатна ученическа трапезария за 1907/1908 г. и се нарежда в челните позиции между най-щедрите. За съжаление липсват данни кога тя става член на всички тези органи-зации. Едно е сигурно, както повечето съпруги на мъжете от политическия елит и Рада се съобразява със съществуващите нагласи за подпомагане на социално слабите, без да се стреми да влезе в ръководните органи на посочените организации. Според изявите ѝ можем да я поставим в групата на онези жени, които не търсят обществена изява, а предпочитат задълженията си на съпруга и майка и остават в сянката на своя баща или съпруг. Със своето патриархално почти консервативно поведение, тя осъществява социалните си контакти в рамките на големия род, в кръга на партийната ориентация на своя съпруг и частично се занимава с благотворителност като обществено задължение. Подобно поведение наблюдаваме при жените от рода на Ст. Стамболов, А. Буров, М. Маджаров, дъщерите на Ив. Ев. Гешов и др.¹⁹

Рада Теодорова е изпълнител на завещанието на своята майка в частта за дарения за благотворителни цели. След смъртта (1908 г.) на М. Герова от нейно име Рада предоставя средства на различни организации: на ЖБД „Постоянство“ (Пловдив) – 1000 лв. и 100 лв. за самата трапезария, на Дружеството за безплатна ученическа трапезария в Карлово – 1000 лв.; на църквата „Св. София“ (в София) – 1000 лв.; 200 лв. за трапезарията в Копривщица и др.

Годините 1911-1919 г. са много динамични не само за страната, но и за Т. Теодоров. Той става министър на финансите в кабинета на Ив. Ев. Гешов (1911-1913 г.), участва при създаването на Балканския съюз и обявяването на Балканската война. Въпреки опитите му да предотврати Междусъюзническата, след националната катастрофа той поема отговорността на ръководството на Народната партия и се заема с нейната обществена защита. След обявяването на Първата световна война, като народен представител и фактически лидер на партията, той се обявява против решението на кабинета на В. Радославов (1915 г.) да обвърже държавната политика с тази на Тройния съюз. През ноември 1918 г. Теодоров поема управлението на страната и ръководи българската делегация на международната конференция в Ньой за подписването на мирния договор. За съжаление в тези трудни години няма никакви данни за неговото семейство и специално за Рада Теодорова. Затова ще си позволя да привлека вниманието към няколко писма на Т. Теодоров от Лондон и Париж до съпругата му в периода 1913-1919 г., съхранявани в личния архив на Надежда Теодорова. Интересът към тях е не толкова с оглед позицията на Т. Теодоров към важни политически събития, тема, която може да бъде обект на друго изследване, а защото тези писма са свидетелство за взаимното доверие между големия политик и неговата съпругата и видимия ѝ интерес към политиката.

Първите две писма са от Лондон от януари 1913 г. и се отнасят до преговорите за мирен договор с Турция. Т. Теодоров изказва предположението, че падането на Кямил паша, ще попречи на преговорите. В писмото си от Париж от 4/17 май 1913 г. отбелязва, че положението на българите е лошо, заради поведението на сърби и гърци, които

¹⁹ БИА-НБКМ, ф. 273, а. е. 3118, л. 12.

заплашват сключването на мирен договор в Лондон. Последното писмо на Теодоров е от Париж от 29 юли 1919 г. и издава надеждите му за справедливост към победените. Той подробно описва настаняването на българската делегация в Шато де Мадрид, като отклонява желанието на Рада да пристигне в Париж²⁰. От посочените писма става ясно, че Теодоров доверява политическите си виждания на съпругата си и че тя е в течение на държавните дела.

Неочакваната смърт на Т. Теодоров (4 август 1924 г.) става коренен преврат в живота на Рада. На първо място спират добрите адвокатски хонорари на съпруга ѝ, а отпускнатата пенсия е недостатъчна. Това налага да се преустрои семейният бюджет, а Иван да продължи образованието си. Синът се записва в Юридическия факултет на Софийския университет и във Финансовия отдел на Свободния университет. След като завършва първите две учебни години, той заминава за Франция, където завършва право в Юридическия факултет на Парижкия университет и финанси в *École libre des Sciences Politiques*²¹.

Въпреки финансовите си затруднения, Рада съхранява поведението си на горда наследница на Найден Геров и Теодор Теодоров, грижи се за запазване на тяхната репутация и памет. Тя се среща с ръководствата на училищата, които носят името на баща ѝ или отговаря на писмата им, грижи се за гроба и паметника му в Пловдив²². Тя изпраща протестно писмо до директора на в. „Слово“ по повод публикувания т. нар. „Дневник на щаб – капитан Копейкин“ и неверните твърдения по адрес на Т. Теодоров²³.

В началото на 1944 г. зетят на Рада Теодорова д-р Н. Николаев е назначен за пълномощен министър в Стокхолм. С него тръгва неговото семейство²⁴, заедно с тъща му. За съжаление съдбата се оказва изменчива и коварна. В края 1944 г. комунистическата власт в България задочно осъжда на смърт д-р Н. Николаев, а Рада Теодорова е лишена от българско гражданство и е осъдена на пълна конфискация на всичките ѝ недвижими имоти²⁵. Въпреки трудния живот на емигрант, тя не губи своето самочувствие на наследник на известни български родове и продължава да бъде „своенравна“ и горда. От първа красавица, с добро и заможено семейство в младостта си, Рада прекарва старостта си в държава, чийто език и хора остават неразбираеми за нея. Последните години от живота си прекарва в общински старчески дом. Умира на 20 октомври 1963 г. и е погребана в гробището на Стокхолм на разноски на руската православна църква.

²⁰ Лична колекция на Надежда Теодорова.

²¹ За биографията на Ив. Теодоров подробно виж: Теодорова, Н., Синовен дълг. – Теодоров, Ив., Цит. съч., предговор, 6-7.

През 1943 г. Иван се жени за дъщерята на известния столичен лекар Кожухаров – Мария. От този брак се ражда единствената дъщеря Надежда, която завършва английска филология в Софийския университет и магистратура във Виена. През 1973 г. Надежда емигрира в Австрия. Живее във Виена и работи като преподавателка по английски език.

²² БИА, ф. 273, а. е. 3118, л. 6-11.

²³ Пак там, л. 1-2. Вероятно Н. Николаев е участвал в редактирането на писмото, защото съдържанието показва, че авторът познава много добре политическите събития по време на Балканските войни.

²⁴ През 20-те години Анна-Мария се жени за известния политик и журналист д-р Николай Николаев. Те имат две деца: Рада, завършва филология в Сорбоната, след което работи в радио „Свободна Европа“. Умира в Мюнхен; Камен – трайно се вписва в живота на Швеция, жени се за шведка и има две деца и четири внука. През 2007 г. по инициатива на Надежда Теодорова наследниците на д-р Н. Николаев предават на ЦДА (София) неговия личен архив.

²⁵ Теодоров, Ив., Цит. съч., с. 358.

ГЕОРГИ ГОВЕДАРОВ – ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ

ст. н. с. д-р Румяна Първанова

Институт по история, БАН

Георги Говедаров е един от тримата представители на видната фамилия Говедарови, свързала в продължение на повече от три десетилетия своята професионална и обществена дейност с гр. Пловдив. След Освобождението на България, бащата на Г. Говедаров – Иван Говедаров се преселва в столицата на Източна Румелия, след като е натрупал значителен опит в Цариград като книжар, книгоразпространител и просветен деец. В най-големия град на Южна България той се изявява като редактор на в. „Марица“ и като директор на Народната библиотека (1897-1899). В периода от 1919 до септември 1944 г. неговите синове Георги и Лука Говедарови съчетават професионалната си адвокатска дейност с журналистиката (списването и издаването на всекидневника „Юг“), полагат усилия за развитието на учебното дело в Пловдив, активно стимулират културния и обществен живот в града, проявяват се като инициатори и участници в професионалните организации на пловдивските адвокати и журналисти¹. Настоящата публикация има за цел да хвърли светлина върху политическата дейност на Г. Говедаров, останала досега извън полезрението на изследователите, макар че като политически деец той не е непозната фигура в историографията². Моят опит за реконструкция на основни моменти от неговата политическа биография се базира на мемоарните му бележки (писани между 1953 и 1967 г.), на документите от личния му архивен фонд, съхранявани в БИА-НБКМ и на други материали. Личните качества, семейната среда и адвокатската професия помагат на Г. Говедаров да се сближи с видни общественици, политици и културни дейци от София и Пловдив и да бъде участник и свидетел на важни събития.

В своето CV Георги Говедаров отбелязва, че е роден в Пловдив на 26 януари 1885 г. в семейство на „автентични копривщенци“ – Иван Говедаров и Мария Пранчова. Родният му дом представлявал „изцяло типичната копривщенска къща с тертипите и облика си, с духа и атмосферата на Копривщица“. Семейството имало обичая всяко лято да летува там и да посещава къщите на Бенковски, Каблешков, Каравелов. Затова според признанието на Г. Говедаров, макар и роден в Пловдив, той цял живот се чувствал като „родно чедо на именитата и заслужила на Отечеството Копривщица“³.

Семейството му било известно като русофилско. За баща му И. Говедаров Русия била най-добрата приятелка и естествена закрилница, създала Сан-Стефанска Бълга-

¹ Петрова, И., Мъжете от копривщеникия род Говедарови – радатели за развитието на българската култура. – В: Проблеми на българската градска култура. Т. 4, Личността между усилието и резултата в утвърждаването на българската градска култура. С., 2007, с. 31-59.

² За някои политически и професионални контакти на Говедаров – виж: Недев, Н. Т., Тайната война или летопис за д-р Ал. Пеев и ген. Н. Никифоров. С., 1984, с. 105-106. За изявления и позиции на Говедаров за външната политика (1938-1939) – виж: Марков, Г., Българо-германските отношения (1931-1939). С., 1984, с. 169; Генчев, Н., Външната политика на България 1938-1941. С., 1998, с. 33. Според Стойчо Мошанов, Говедаров поддържал становището, че българската външна политика трябва да се опира на Съветския съюз. – Мошанов, Ст., Моята мисия в Кайро. С., 1991, с. 92.

³ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 10, 16; а. е. 21, л. 12, 15. За копривщениките предци на Г. Говедаров по бащина и майчина линия виж: Говедаров, И., Копривщица в свързка с духовното ни и политическо Възраждане. (Спомени). Пловдив, 1921, с. 67, 71.

рия. Това дава отражение върху поведението на Г. Говедаров през целия му съзнателен живот. В мемоарите се отбелязва, че и по-големият брат на майката на Г. Говедаров – Стоян Г. Пранчов бил изявен русофил⁴.

Средното си образование Г. Говедаров получава в т. нар. жълто училище в родния си град. От 1895 г. семейството се премества в столицата, където през 1902 г. младият Говедаров завършва с отличие класическия отдел на софийската мъжка гимназия. Очевидно от класическото образование идва псевдонимът му „Видиниус“, с който се подписва във в. „Юг“. Въпреки че е имал склонност към езиците и е владял четири езика, той постъпва в Юридическия факултет на Софийския университет. През октомври 1907 г. полага държавен изпит като юрист и завършва като първенец на випуска.

Кариерата на младия юрист бележи бърз възход. От 10 октомври 1908 г., т.е. само една година след дипломирането, Г. Говедаров постъпва на служба в Министерството на вътрешните работи, а през 1910 г., в продължение на 6-7 месеца вече е началник кабинет (респективно главен секретар) на министъра на вътрешните работи Михаил Такев⁵. Тогава управлява правителството на Демократическата партия.

Работата му в МВР вероятно е свързана с членството на Г. Говедаров в Демократическата партия. В мемоарите той посочва, че още като студент се запознава с Рашко Маджаров, който му внушава да се запише в Демократическата партия, защото в нейните редове бързо ще има възможност да се прояви. И наистина, по време на следването си Говедаров става инициатор за създаването, а по-късно и секретар на студентската демократическа група.

През есента на 1910 г. обаче в живота и кариерата на Говедаров настъпва промяна. Повод за това стават разкрития за корупционни практики в системата на МВР. Точно тогава в. „Дневник“ публикува серия от материали, в които проследява опита на група не съвсем идентифицирани западни акционери да получат разрешение за откриване на казино във Варна. Те пускат в ход подкупи и успяват да спечелят одобрението на варненските общински съветници. Тъй като им е необходимо и разрешение от ръководството на МВР, чрез посредници те предлагат на Г. Говедаров солидна сума. Той обаче отказва да я приеме. Сделката се проваля, когато цар Фердинанд, който е противник на създаването на казина в България, категорично отказва да одобри предложението на варненските общинари⁶. Междувременно Говедаров е арестуван, защото като длъжностно лице, не е сигнализирал пред прокурора за предложения подкуп. Срещу него не са открити улики и той е освободен. Дори в. „Дневник“, който изнася факти за корупцията в МВР, се обявява в защита на Говедаров, като отбелязва: „Никой не се съмнява в честността на Говедаров, че като началник кабинет не е вършил злоупотреби. Това е известно на всички“⁷.

Случаят съвпада с промени в правителството на Демократическата партия и въпреки че общественото мнение е на страната на Говедаров, на 12 септември 1910 г. новият министър на вътрешните работи Никола Мушанов го освобождава. Налага се да напусне и столицата. Мемоарите отразяват голямото му огорчение не само от инцидента, а и

⁴ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 11-14. За участието на Ст. Пранчов в острата политическа борба по време на частичните избори за IV ОНС, проведени през май 1886 г. в Южна България виж: Танкова, В., Когато Пловдив не е вече столица. С., 1994, 47-52.

⁵ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 1.

⁶ Материали за случая с варненското казино – „Един двумилionen гешефт“ и корупцията в МВР са поместени във в. „Дневник“ от бр. 2886, 21 август 1910 до бр. 2914, 18 септември 1910.

⁷ Дневник, бр. 2906, 10 септември 1910.

неудовлетворението от факта, че не е успял да разкрие аферата, в която били замесени видни правителствени депутати от Варна и София⁸.

Говедаров веднага подава молба да бъде вписан като адвокат в пловдивската колегия. „Завърнах се в родния си град – пише той. – Тук намерих пълно разбиране и топлота.“ Ръководителите на Демократическата партия д-р Иван Кесяков и д-р Димитър Гребанаров му подават ръка. По тяхно предложение той е избран в пловдивското ръководство (градско и околийско) на партията⁹.

В спомените си Г. Говедаров не отбелязва почти нищо за времето на войните. В официалната му биография е записано, че той е бил „младши подофицер“, назначен от ген. Иван Колев за военен кореспондент¹⁰. Но в един архивен документ, в който става дума за времето на Първата световна война, името на Говедаров се свързва с ген. Христо Бурмов, началник на 10-та пехотна беломорска дивизия. Случаят е следният: три години след войната, на 29 септември 1921 г. Пловдивският военнополови съд завежда дело срещу ген. Хр. Бурмов и други „началстващи лица“ във въпросната дивизия, сред които полковниците Иван Вълков и Димитър Азманов. Съгласно обвинителния акт през август 1917 г. ген. Бурмов е присвоил материали от изоставените държавни складове в Драмска област, като заповядал на своя адютант и на военния кореспондент Г. Говедаров да вземат от складовете без опис и документи 100 чувала с ориз, 100 чувала със захар, зехтин, одеяла, гъон и др. и да ги доставят в дивизионния щаб. Ръководството на дивизията присвоило тази „плячка“. Малка част от нея била изпратена в дома на Говедаров в Пловдив.

В материалите по делото се отделя специално внимание на Г. Говедаров. Записано е, че той е бил фаворит на началника на дивизията, че се е ползвал с привилегии, че по неведоми пътища е успял да се измъкне от фронта¹¹. Това представя Говедаров в неблагоприятна светлина.

През 1921 г., когато е заведено делото срещу ген. Бурмов, Говедаров е далеч от България. От април 1920 до март 1922 г., когато се завръща в Пловдив, той пребивава в Берлин и Виена. Той е пълномощник на „Съединени индустрии „Марица“ АД – Пловдив по доставката на поръчани от дружеството оризова и мелнична инсталация¹². Във Виена се задържа по-дълго време по непредвидени семейни работи. Интересно е да се отбележи, че извън деловите си ангажименти Г. Говедаров се запознава и сближава с пребиваващия в Берлин ген. Никола Жеков, бивш главнокомандващ на действащата армия в европейската война, известна фигура и в политическата история, като го подпомага парично и морално¹³.

В мемоарите си Говедаров не засяга нито 9-юния преврат от 1923 г., нито последвалите прегрупирания на политическите сили. По това време Демократическата партия успява да запази почти непокътната организацията си в Пловдив. Но след като на власт идва правителството на Андрей Ляпчев, някои демократи преминават в управляващия Демократически съговор. Така постъпва и Г. Говедаров. В края на февруари 1927 г. Ляпчев, който е бивш виден член на Демократическата партия, държи реч на организационно събрание на Сгово-

⁸ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 4, л. 1; а. е. 15, л. 11.

⁹ Пак там, а. е. 15, л. 11.

¹⁰ Бакалов, В., Цветков, Д., Възпоменателен сборник на народните представители от XXIV ОНС. С., (1939), с. 194.

¹¹ АМВР, ОБ 23602, Т. XIX, л. 245.

¹² За главните акционери на оризовата фабрика „Съединени индустрии „Марица“ виж: Дочев, Д., Покушение срещу демокрацията. Пловдив между двете световни войни. Ч. 1, (1918-1931). Пловдив, (б. г.), с. 35.

¹³ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 5.

ра в Пловдив, на което присъстват повече от 1000 стовористи. Именно на това събрание Г. Говедаров заявява, че влиза в Демократическия стовор¹⁴. Постъпката му предизвиква сензация в обществото и задоволство сред управляващите, че един от най-видните пловдивски адвокати, директор на в. „Юг“, минава на тяхна страна. В случая близките контакти на Говедаров с А. Ляпчев оказват въздействие върху постъпката му. Благодарение на личните си и професионални връзки Г. Говедаров както в Демократическата партия, така и в Демократическия стовор успява да заеме не маловажна позиция. В парламентарните избори, произведени през 1931 г. той е избран за народен представител и е депутат до преврата през 1934 г.¹⁵

Две години след преврата, по време на управлението на първото правителство на Георги Къосеиванов, в края на май 1936 г. петима видни политици начело с Д. Гичев, К. Пастухов, Гр. Василев, Б. Смилов и Г. П. Генев (т. нар. „Петорка“) подписват един апел, наречен „Адрес“ до цар Борис III. Под документа се събират подписите и на по-известни представители на културните, обществените и деловите среди. По сведения на полицията сред подписалите общественици фигурира и името на Г. Говедаров. „Адресът“ съдържа искания за възстановяване на конституцията, създаване на отговорно правителство и произвеждане на законодателни избори¹⁶. С подписа си Говедаров взема участие и подкрепя една от инициативите на опозиционните и забранени от властта политически партии, които искат ликвидация на диктатурата, възстановяване на гражданските и политически свободи, осветени от Основния закон и връщане на парламента в политическия живот.

Активността на опозицията предизвиква трескава подготовка в ръководните сфери за промени в правителството, за да се решат най-актуалните вътрешнополитически задачи – изменението на избирателния закон и провеждането на избори. Държавният глава замисля да привлече бивши дейци на най-влиятелните политически сили за нови министри в кабинета на Къосеиванов. Според спомените на Говедаров през 1936 г. на него му е било предложено „направо“ от цар Борис да влезе в правителството. Без съмнение поканата му е била отправена в качеството му на бивш стоворист. Пред държавния глава Говедаров се застъпва за парламентарен режим и препоръчва изменение в избирателния закон. Най-същественото в него е запазването на политическите партии. Тъй като цар Борис III отхвърля предложението, Говедаров отклонява поканата му, като посочва вместо себе си „своя добър приятел и политически съмишленик Ради Василев“¹⁷. Известно е, че Р. Василев става член на второто правителство на Г. Къосеиванов на 4 юли 1936 г.

Но парламентарните избори за XXIV ОНС, проведени през март 1938 г., от втория кабинет на Къосеиванов, стават причина Говедаров да се окаже в лагера на народните представители, призвани да подкрепят правителството. В мемоарите си отбелязва, че се кандидатира за депутат по настояване на Къосеиванов, с когото имал приятелски връзки от младини. Официално правителството декларира, че няма свои кандидати за изборите, но спомените на Говедаров, участвал като „независим“, доказват точно обратното. Той разказва за натиска, който Къосеиванов оказва върху пловдивския областен директор, за избирането му в Брезовска колегия. „За добра чест – отбелязва той, – можах да събера към 5 400 гласа повече

¹⁴ Демократически стовор, бр. 1006, 28 февруари 1927; Пряпорец, бр. 50, 5 март 1927; Стоянова, Р., Под знака на конфронтацията. Демократическата партия и политическите борби в България (1924-1934). Велико Търново, 2003, с. 56.

¹⁵ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 1.

¹⁶ Димитров, И., Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934-1939. С., 2000, 133-134; Стателова, Е., Грънчаров, Ст., История на нова България (1878-1944). С., 2006, с. 561.

¹⁷ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 3.

от останалите кандидати¹⁸. В случая и политическата конюнктура е благоприятна за Говедаров. Тъй като режимът има проблеми с поставянето на собствени безпартийни кандидати, правителството полага значителни усилия да привлече на своя страна привържениците на бившите политически партии, главно хора от местно значение¹⁹.

Според Говедаров, макар че Кьосеиванов бил отличен външен министър, той нито познавал достатъчно, нито притежавал нужния опит във вътрешната политика. В началото на дейността на новия парламент Говедаров напълно подкрепя правителството. Това личи от речта му при разискванията по отговора на тронното слово. Той обосновава пред парламента и предложението на кабинета Народното събрание да одобри наредбите закони, приети след 19 май 1934 г.²⁰ С това Говедаров съдейства за легитимирането на противоконституционните актове на режима след преврата.

Но постепенно мнозинството в XXIV ОНС се превръща в несигурна опора за правителството. В бележките си Говедаров маркира натрупващите се противоречия между премиера и депутатите и разминаванията между самия него и Кьосеиванов, останали досега встрани от вниманието на историографията. Той подчертава, че многократно е предупреждавал министър-председателя, че в дейността си правителството трябва да се опира на Народното събрание и че разтурянето му предрешава и неговата съдба като премиер. В спомените си Говедаров изтъква, че не само отказал да докладва в парламента Законопроекта по печата, но „открито и рязко“ се обявил срещу неговите постановления, тъй като узаконявали „полицейската цензура“. Мнозинството възприело критиката му и поискало основна корекция на законопроекта. Кьосеиванов се съгласил с искането на депутатите. По внушение на Говедаров премиерът декларира пред парламента, че законопроектът ще бъде коригиран. „Цар Борис – пише Говедаров – реагира круто, като сесията на Народното събрание беше прекратена неочаквано. Така злополучният Законопроект по печата отпадна“²¹. Царят упрекнал Кьосеиванов, че правителството е капитулирало пред Говедаров. Всъщност правителството се стряска от изключително широкото обществено недоволство от законопроекта по печата, от единомислието между опозицията и неговите привърженици в парламента. С преждевременното закриване на сесията на Народното събрание кабинетът успява да избегне бламирането.

Говедаров отбелязва и други два случая, при които на заседания на парламентарното мнозинство призовал двама от министрите сами да подадат оставки (без обаче да посочва причините). Единият засяга министъра на благоустройството Спас Ганев. Кьосеиванов приел предложението на Говедаров Ганев сам да подаде оставка. С оттеглянето му кабинетът отново предотвратява отрицателния вот на парламента²². Пак на заседание на мнозинството Говедаров призовава и министъра на финансите Кирил Гунев да се оттегли. Описанияте от Говедаров случаи са показателни за настроенятия сред част от правителствените депутати, които не са доволни от пренебрежителното отношение на

¹⁸ Пак там, а. е. 15, л. 60-61.

¹⁹ Стателова, Е., Грънчаров, Ст., Цит. съч. С. 572.

²⁰ Стенографски дневници на XXIV ОНС. Първа извънредна сесия. С., 1938, 178-179, 475-481.

²¹ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 15, л. 47. За законопроекта, неблагоприятния обществен отзвук и за неodobренето му от правителствени депутати виж: Димитров, И., Цит. съч., 268-271.

²² БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 17; а. е. 15, л. 47. Обсъждането в Народното събрание през март 1939 г. на предложението на министъра на благоустройството инж. Спас Ганев за кредит на Дирекцията на строежите дава повод на депутати от мнозинството да го разобличат във финансови машинации. За да не се стигне до отрицателен вот, Ганев оттегля предложението си и подава оставка. – Стателова, Е., Грънчаров, Ст., Цит. съч., 574-575.

правителството към парламента. Най-силно е възмущението срещу министрите Ганев и Гунев, смятани за вдъхновители на антипарламентарните нагласи в кабинета²³.

Но все пак през есента на 1938 г. се стига до бламиране на правителството. Повод за това е искането на кредит за официоза в. „Днес“. 17 депутати от правителственото мнозинство, сред които привържениците на Иван Багрянов, гласуват против предложението на кабинета. За да се възстанови единството в мнозинството и да стане то сигурна опора на правителството, държавният глава предлага в кабинета да се привлечат депутати от парламентарната група. Според спомените на Говедаров цар Борис лансирал три имена. Единият от тях бил самият Говедаров, вторият – Багрянов и Г. Каназирски. Предвид техните прояви очевидно е, че предложението цели неутрализирането им. От своя страна министър-председателят предлага за член на кабинета десния земеделец Никола Йотов. Изглежда, че предложението на Кьосеиванов не е отговаряло на очакванията на Говедаров, тъй като подсказва, че премиерът е лансирал Йоков, защото е негов „близък приятел“. Не пропуска да отбележи и че царят държал на Багрянов „безусловно“²⁴. И двамата, и Йотов и Багрянов попадат в третия кабинет на Кьосеиванов, образуван на 14 ноември 1938 г.

Повод за охлаждане на отношенията между Говедаров и Кьосеиванов става и посещението на българската парламентарна делегация в Москва (8-22 август 1939 г.) в навечерието на подписването на пакта „Рибентроп-Молотов“. Визитата на българските депутати, разточителният прием, който им се оказва и темите на разговорите, водени в Кремъл, са отразени подробно в историографията и мемоарите²⁵. Говедаров, в качеството си на председател на Парламентарната комисия по МВНР, изготвя специално изложение за посещението на делегацията в Москва, което изпраща до цар Борис и до председателя на Народното събрание Стойчо Мошанов²⁶. От документа личи, че той застъпва официалните тези на българската външна политика. Пред съветските дипломати поставя въпроса за връщането на Южна Добруджа и стопански излаз на Егейско море, за което е наречен „представител на умерения български ревизионизъм“.

В спомените си Говедаров обаче споделя какво е премълчал в официалното изложение. А това са разговорите на четири очи с Вячеслав М. Молотов, председател на съвета на народните комисари и външен министър и с неговите заместници. Съветските дипломати, пише той, проявили изключителна настойчивост, да узнаят в кой лагер ще бъде България в близко бъдеще²⁷. Говедаров признава, че не е посмял да напише, че заместникът на Молотов Владимир Г. Деканозов²⁸, направо му е казал, че войната е въпрос на дни, че политиката на неутралитет, водена от България, няма да може да продължи дълго. В пълна тайна тогава той запазва и част от разговора си тет а тет с Молотов, в който Говедаров на своя глава му предлага да постави въпроса за приемането на Съветска Русия в Интерпар-

²³ Димитров, И., Цит. съч., с. 296.

²⁴ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 15, л. 52-53.

²⁵ Мошанов, Цит. съч., 178-180, 184-198; Пастухов, И., Из преживяното. С., 2008, 142-173; Генчев, Н., Българо-германски дипломатически отношения (1938-1941). – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 1, С., 1972, 406-407; Спасов, Л., Българо-съветски дипломатически отношения 1934-1944. С., 1987, 74-82; Ревякина, Л., Българо-съветските отношения (1935-1940). – ИПр, 2001, кн. 1-2, 51-52.

²⁶ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 17-18; а. е. 14, л. 9-17.

²⁷ Пак там, а. е. 14, л. 14.

²⁸ В. Г. Деканозов – дългогодишен ръководител на различни структури на съветската държавна сигурност и най-близък съратник на Берия в чистките през 1937 г.

ламентарния съюз. И наистина, на конференция на съюза в Осло, която следва след посещението в Москва, Говедаров прави такова предложение, което е отхвърлено²⁹.

Посещението на парламентарната делегация в Москва има широк обществен отклик в България. Самият Говедаров прави двучасово изложение за посещението пред пловдивските адвокати и съдии. По този повод началникът на Държавна сигурност в Пловдив иска да бъдат взети мерки срещу него. Докладът на началника бил прочетен от министъра на вътрешните работи ген. Н. Недев пред Министерския съвет, но Кьосеиванов се въздържал да предложи някакви мерки³⁰. Въпреки това, анализирайки отзвук от посещението, министър-председателят заключава, че Народното събрание е вдъхновител на опасни външнополитически инициативи. Донесенията за поведението на българските депутати в Москва и особено на Говедаров, предизвикват неодобрението и на цар Борис³¹.

В началото на 1940 г. се провеждат избори за нов парламент. Този път, въпреки че Кьосеиванов все още е министър-председател, за изненада на Говедаров, в неговата Брезовска избирателна колегия кандидат на правителството не е той, а близкият до двореца Христо Статев. Върху Говедаров, сега вече като опозиционен кандидат за XXV ОНС, както и върху неговите поддръжници и избиратели, се упражнява изключителен натиск от страна на властта, а самият Говедаров едва не загива по време на кампанията³².

Според мемоарите на Говедаров през пролетта на 1943 г., когато във върховете на управлението започнали да зреят за външнополитическа преориентация на България и за преговори за сепаративен мир, отново се обърнали към него. Той бил сондиран да замине на поверителна мисия в Турция, където да се срещне и разговаря с представителите на западните държави. Но Говедаров поставил условие за сондажите да бъде предварително уведомена и Москва, което условие министър-председателят Богдан Филев отхвърлил. Тогава вместо него в Турция бил изпратен арх. Й. Севов, с когото представителите на Англия и САЩ отказали да разговарят³³.

Идването на власт на правителството на Добри Божилов през септември 1943 г. събужда надежда у Говедаров за външнополитическа преориентация на България. От ноември 1943 до април 1944 г. Говедаров, се среща 6 пъти със съветския пълномощен министър в София Александър А. Лаврищев, когото сондира за евентуалните условия, на които би могла да разчита България при преговори за сепаративен мир. Лаврищев предупреждава, че България трябва да потърси изход преди да е станало твърде късно, като скъса съюза с Берлин. Той подхвърля и евентуалното условие – изтегляне на експедиционния корпус от Сърбия. Говедаров е за скъсване с хитлеристка Германия и преговори за сепаративен мир, но подчертава, че „измени а ла Бадолио“³⁴ не бива да се очакват от българското правителство³⁵. Разговорите имат неофициален характер. След първата си среща с Лаврищев, Говедаров уведомява за нея Божилов, който му обещава да поеме пътя на сепаративния мир. Останалите срещи се провеждат със знанието на Д. Божи-

²⁹ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 14, л. 14-15; л. 18-20.

³⁰ Пак там, ф. 611, оп. 1, а. е. 1, л. 19.

³¹ Филев, Б., Дневник. С., 1990, с. 194; Спасов, Л., Цит. съч., с. 82.

³² БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 15, л. 58.

³³ Пак там, а. е. 1, л. 2. ЦДА, ф. 135к, оп. 2, а. е. 115, л. 1-2 – Заявление контестация от Г. Говедаров до Народното събрание, Пловдив, 28 януари 1940 г.

³⁴ Маршал П. Бадолио води преговори със САЩ и Англия (без участието на Съветския съюз) за сепаративен мир и на 23 септември 1943 г. подписва безусловната капитулация на Италия.

³⁵ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1, а. е. 14, л. 1-4, 7-9; а. е. 15, л. 35-41.

лов. Но в началото на април 1944 г. той дава на Говедаров да разбере, че правителството negliжира контактите със съветския дипломат. Всъщност тези срещи се вписват само в руслото на беглите сондажи, на които България е предмет на Техеранската конференция (28 ноември – 1 декември 1943 г.), в случай, че държавите от антихитлеристката коалиция успеят да привлекат на своя страна Турция³⁶.

Последна покана за активно участие в политиката Говедаров получава на 20 юли 1944 г., когато министърът на правосъдието в правителството на Иван Багрянов Александър Сталийски го кани да оглави службата на Националната пропаганда. Той дава положителен отговор на поканата, като заявява, че не отказва скромните си усилия, „стига те да биха били полезни“. Говедаров изготвя предложение за създаване на „Министерство за национална и политическа култура“³⁷.

Личният архивен фонд и мемоарните записки на Г. Говедаров съдържат много малко информация за дейността му след 9 септември 1944 г. Той поздравява със статия във в. „Юг“ правителството, дошло на власт на 9 септември, като получава от Д. Терпешев, главнокомандващ на въстаническите войски, разрешение вестникът да продължи да излиза. Но на 14 септември 1944 г. то е отменено от вътрешния министър, пловдивчанина Антон Югов, според когото вестникът бил „парцал“³⁸. Неуспешен се оказва и опитът на Говедаров да издава друг вестник – „Народна трибуна“.

По време на заседанията на първия състав на Народния съд Говедаров дава показания като свидетел. Той е посочен от Д. Божилов и д-р Иван Вазов, за да установи, че са били за външнополитическа преориентация на страната. Пред съда Говедаров заявява, че със знанието и съгласието на Божилов и Вазов е имал няколко срещи с Лаврищев. Но тъй като не му дават възможност да се доизкаже пред съда, само в спомените си разказва за контактите си със съветския дипломат.

На 1 февруари 1945 г. Говедаров отправя писмо до А. А. Лаврищев, който отново ръководи съветската дипломатическа мисия в София. Поводът е предстоящото произнасяне на присъдите на Народния съд. Воден от интуитивно предчувствие, Говедаров отправя призив всяка присъда, произнесена от Народния съд, да не бъде по-строга, отколкото е оправдано от фактическия и правен материал. За да убеди Лаврищев в това, Говедаров заявява, че една „черезмерно строга присъда би накърнила политическия и морален авторитет на СССР, че би се оказала пряк или косвен удар срещу правното чувство на българския народ и мярката му за санкции спрямо провинените“³⁹. Датата на писмото съвпада с деня на последното заседание на първия състав на Народния съд, на което се произнасят присъдите. Няколко часа по-късно сред разстреляните се оказват и призовалите го за свидетел Божилов и Вазов.

В мемоарите си Говедаров посочва, че след адвокатските чистки се оттеглил от професията си. Това става през есента на 1950 г. Почива през 1969 г.

Документите, мемоарите и личният архив на Г. Говедаров свидетелстват, че с действията си като общественик той винаги се е стремил честно и отговорно, според своите убеждения, да играе положителна роля в съдбоносни моменти от историята на България.

³⁶ Пинтев, Ст., България на тристранните съюзни конференции в края на 1943 г. (Москва и Техеран). – ИПР, 1996, 64-69.

³⁷ БИА-НБКМ, ф. 611, оп. 1 а. е. 14, л. 26.

³⁸ Пак там, а. е. 1, л. 3.

³⁹ Пак там, а. е. 14, л. 5.

ЛУКА ГОВЕДАРОВ – ЕДИН ИНТЕЛЕКТУАЛЕЦ НАЧЕЛО НА СЪЮЗА НА ПРОВИНЦИАЛНИТЕ ЖУРНАЛИСТИ

ст.н.с. д-р Сашка Миланова

Институт по история, БАН

Своето изложение по темата ще започна не в хронологичен ред, не и в проблемно-тематичен аспект, а с последствията от радикалната промяна на 9 септември 1944 г. Защото историческото развитие на България показва, че при политически сътресения интелигенцията винаги е изложена на опасни преоценки. С поемането на властта правителството на Отечествения фронт позволява да бъде водена борбата против фашизма по недемократичен начин, с което незаслужено са отстранени от обществено-политическия живот учени, писатели, журналисти, художници, все творчески личности. Техните имена са поставени под политическа цензура с цел да се заличат с времето от народната памет. Затова и съвременните поколения почти нищо или много малко знаят за тяхната дейност. Въпреки идеологизацията българското общество съхранява спомена за своите видни личности и, макар след години, се показват приносите им за националната култура.

Пример за обществено-политическа изолация е интелектуалецът Лука Говедаров. Пловдивчанинът е разностранна творческа личност, с широка ерудиция, който продължава семейната традиция да работи всеотдайно в просветната и културната сфера, като следва линиите на съвременните тенденции на развитие. От 1933 г. до 1944 г. той е преизбиран за председател на Съюза на провинциалните журналисти. Превратът на 9 септември 1944 г. слага край на неговата професионална и обществено значима дейност.

Съществуващите две журналистически организации в България – Дружеството на столичните журналисти и Съюзът на провинциалните професионални журналисти са обвинени от преминалия вече в легалност комитет на софийските журналисти при Националния комитет на Отечествения фронт в политическа поддръжка на свалената власт¹. То е повод да се отстранят противоуставно легитимните им ръководства и да се назначат временни управи, които изпълняват не професионални, а политически функции. Успоредно с народния съд и в изпълнение на клаузи от Съглашението за примирие, българското правителство се задължава да осъществи действия с антифашистка насоченост. С използването на формулировката „фашистка дейност“ започват политически чистки в творческите съюзи, в просветни и научни учреждения и институции, които придобиват характер на мащабна злепоставяща акция. От Дружеството на столичните журналисти до края на декември 1944 г. са изключени „заради проявена фашистка и прогерманска дейност“ 54 души, с втори списък са заличени от състава му още 28 члена². От Съюза на провинциалните професионални журналисти са отстранени 49 души, сред които са Лука и

¹ Миланова, С., Съюзът на журналистите в „политическата преса“ на властта. В. Търново, 2009, с. 58-59.

² БИА, ф. 624, а. е. 25, л. 197. Последният председател на Дружеството на столичните журналисти Георги Белчев има списък на членовете на ДСЖ към 1 януари 1944 г. Срещу името на всеки е отбелязано къде е работил и каква е съдбата му след 9 септември 1944 г.

Георги Говедарови³. Без мотиви, без проучване, с лекота се слага политическо клеймо с тежки морални последици за набедените. В писмата си от Централния затвор главният редактор на столичния всекидневник в „Утро“ Стефан Танев споделя, че дори не им е дадена възможност да се защитят от обвиненията за фашизъм⁴.

През есента на 1945 г., когато правителството на Отечествения фронт амнистира и допуска до легална дейност политически дейци от буржоазната легална опозиция, Управителният съвет на Съюза на журналистите в България също предприема подобни стъпки. Въпросът за амнистиране на бивши членове се поставя и разисква в пет заседания. На 22 септември 1945 г. съюзното ръководство възлага на Вл. Топенчаров и Ст. Нейков да изготвят доклад за възстановяване членство на изключени журналисти.

На 6 октомври УС изслушва подготвения доклад, който се одобрява, но се отхвърля предложения списък с имена. Мотивите за изразеното несъгласие са, че „повечето от тях, които са подали молби, не признават вината си, че са съдействали за въвличането на страната ни във война със западните демокрации и че поне не са одобрявали това и престъпната политика на тогавашното правителство...“, някои от изключените са изказали нежелание да подават каквито и да е молби за възстановяване от новия Съюз на журналистите⁵. Приема се решение, съгласно което същата комисия трябва да изиска от отстранените да подадат нови молби, в които да изложат личното отношение към професията, съобразно разпоредбите на новия устав на Съюза, бъдещите намерения, както и дейността си след 9 септември.

В заседанието на 3 ноември съюзното ръководство поставя на разискване професионалната съдба на изключените. Главният секретар на Съюза Т. Стоянов заема безкомпромисната позиция, която се демонстрира с отказ прибързано да се възстановява членството. Журналистите трябвало да доказват с обществената си изява, че осъждат миналата си фашистка дейност и работят за антифашисткото движение. Неговата идеологическа нетърпимост се проявява в подозрение към бившите му колеги за неискреност. Стоян Нейков се застъпва за умереност в изискванията, без да се налага на молителите да правят декларации, тъй като подобен подход ги отблъсква.

След продължителни разисквания Управителният съвет се обединява около становището да предложи на Общото събрание на Съюза да се амнистират: Лука Говедаров, Йордан Сливополски, Ангел Матанов, Клара Чолакова, Лев Шопов, Стефан Ив. Тенев, Петко Йовчев, Илия п. Илиев. За допълнително проучване остават молбите на Венцеслав Студенов, Иван Горчев, Георги Георгиев, Цанко Луканов, Николай Котев. Св. Ловджиев трябва да даде мнение за членовете на провинциалното сдружение: Георги Василев, Димитър Георгиев, Димитър Стефанов и Каран Дончев. УС отхвърля молбите на Борис Гълъбов, Стоян Стоянов и Петър Завоев⁶.

³ Миланова, С., цит. съч., с. 67.

⁴ Танев, Стефан, Отворени писма. Спомени и изповеди на главния редактор на в. „Утро“, писани в Централния затвор. С., 1994. Той пише: „Някога бях председател на Дружеството на столичните журналисти. И не само негов, но и на тия на провинциалните и на чуждите журналисти. Един от основателите на първите две. След 9 септември признателни колеги ме изключиха от Дружеството като фашист. Не знам кой от тях би могъл да установи кога съм бил фашист.“, с. 247.

⁵ ЦДА, ф. 158, оп. 1, а. е. 8, л. 35.

⁶ Пак там, л. 36-37.

На 24 декември 1945 г. изключените журналисти за пореден път са обект на обсъждане. Отново Т. Стоянов призовава за внимателен подход, „...защото при нас случаят е по-особен. Като опростим наказанието на един бивш фашист, ние не само му даваме възможност отново да работи като журналист и да си изкарва прехраната, но ние го реабилитираме обществено, връщаме го в една антифашистка организация с голямо обществено значение, позволяваме му отново да вземе участие в ръководството на общественото мнение, отваряме му вратите за достъп до най-отговорните обществени фактори. Освен това трябва да се изяснят причините, поради които трябва да се даде амнистия, защо е необходима тя, какво ще спечели Съюзът от нея, иска ли се и ще се одобри ли тя от съюзните членове, каква обществена и журналистическа ценност представляват кандидатите за опрощаване и пр.“⁷. Той предлага да бъдат амнистирани само ограничен брой журналисти: Г. Константинов, Н. Дончев, Г. Урумов, П. Йовчев, Г. Говедаров и А. Адамов.

Светослав Ловджиев настоява да бъде възстановено членството на Лука Говедаров, който през 1941 г. се противопоставя на заминаването на журналистическа делегация на Източния фронт и има редица антифашистки прояви. Тр. Доброславски – звенар, Сл. Васев – комунист и П. Тихолов – социалдемократ потвърждават изказаното положително мнение за бившия председател на Съюза на провинциалните журналисти, което е и професионална и политическа подкрепа. След разисквания се приема да се предложи на Общото събрание да амнистира бившите членове от Дружеството на столичните журналисти и Съюза на провинциалните журналисти: Ал. Адамов, Г. Говедаров, Л. Говедаров, Дим. Иванова, Яни Стойчев, Н. Дончев, Г. Константинов, Й. Сливополски, Г. Урумов, П. Йовчев, Илия п. Илиев, М. Минчев, Г. Василев и Ст. Тенев. Но и това предложение не е окончателно. На 4 февруари 1946 г. Управителният съвет прави редукия в списъка. В него остават имената само на Ал. Адамов, Н. Дончев, Г. Константинов, Й. Сливополски, Г. Урумов, П. Йовчев, Г. Василев и Ст. Тенев. За Дим. Иванова, Лука Говедаров, Яни Стойчев, Илия п. Илиев и М. Минчев ръководството оттегля условно предложението си, като изисква чрез анкета на подадите възражения и на самите кандидати да представят доказателства в подкрепа на становищата си за демократични прояви. Въпросът за възстановяване членството на Г. Говедаров се възлага за решение от Управителния съвет⁸.

Догматичният подход към изключените журналисти предопределя неговата необективност. В проучванията на тяхното минало не се вземат под внимание фактите, не се търсят доказателства за оневиняване, нито се оспорват прибързаните действия при отстраняване на известни професионалисти от журналистическа работа, не се признават допуснатите грешки при съставяне на списъците, изчакват се сведенията от анкетирането и пр. Обвинените във фашизъм трябва сами да аргументират своята невинност, което е изключително трудно в напрегнатата вътрешна обстановка.

Дори един кратък анализ на дейността на бившия председател на Съюза на провинциалните журналисти Лука Говедаров, може да даде отговор, каква е тя в същността и целите си.

По-малкият син на известния възрожденски и просветен деец Иван Георгиев Говедаров е Лука Говедаров, роден на 3 юли 1890 г. в г. Пловдив. Записва се право

⁷ Пак там, л. 55.

⁸ Пак там, л. 58.

в Юридическия факултет на Софийския университет⁹. Паралелно със следването си сътрудничи на вестниците „Вечерна поща“ и „Утро“, в които помества статии. Публицистичната и журналистическа дейност го привличат, има амбицията да се образова и в тази област, затова след завършването си, той продължава да учи в Женева, Швейцария по специалност журналистика. От 1919 г. се установява да живее в Пловдив, да работи в родния си град и в София, упражнява адвокатската си професия, развива обществена и културно-просветна дейност, публикува статии на страниците на в. „Юг“. От 1921 до 1944 г. е негов главен редактор. Вестникът следва линия на независим всекидневник за информация, политика и народно стопанство, което му позволява да се наложи в кратко време, като един от най-разпространените и търсени вестници в Южна България, увеличава се тиражът и се изпраща в цялата страна¹⁰.

През 1924 г. е учредителният конгрес на Съюза на провинциалните журналисти, а през 1926 г. на Третия конгрес Л. Говедаров е избран в Управителния съвет и заедно с Ив. Писковски са определени за подпредседатели на Съюза¹¹. Стремещт на ръководството да създаде професионална организация в интерес на провинциалните журналисти и вестникарската общност се сблъсква с редица трудности. Те са и в основата на противоречията, които се проявяват на Шестия конгрес, проведен през месец септември 1929 г. в Русе. Несъгласните с конгресните решения свикват първи извънреден конгрес в Пловдив на 1 декември 1929 г. Сред инициаторите са Лука Говедаров и Ив. Писковски. Конгресът приема решения и нов устав и се смята за приемник и продължител на съществуващото журналистическо сдружение. За председател е избран Ив. Писковски, който професионализира организацията и премества нейното седалище в София, за да е в центъра на събитията. Лука Говедаров не е в ръководството, но е сред активните съюзни членове. На IX конгрес става негов председател и изключително голяма е заслугата му да продължи политиката за утвърждаване авторитета на Съюза на провинциалните журналисти. Той успява да издигне сдружението по влияние до това на Дружеството на столичните журналисти, да установи тесни контакти с неговото ръководство, заедно да отстояват принципните си схващания за независим печат и съвместно поддържат възраженията на колегията срещу цензурните ограничения. Л. Говедаров ръководи Съюза, воден от разбирането, че за професионалните интереси е важно общуването с широк кръг обществени среди, затова установява преки контакти с министерства, институции, организации и лица, които имат отношение или досег с журнализма. Всяка възможност се използва, за да се представят и защитят както местни, така и общи искания на колегията. Показателни са изложенията и действията, предприети по Закона за печата, по проекта за регламентиране статута на журналиста, срещу несправедливия гербов налог върху обявите, срещу вносното мито на хартия и нейното поскъпване.

⁹ Петрова, Ив., Мъжете от коптивщеникия род Говедарови – радетели за развитието на българската култура. В: Проблеми на българската градска култура, т. 4, Личността между усилието и резултата в утвърждаването на българската градска култура, С., 2007, с. 50-57.

¹⁰ Петрова, Ив., цит. съч., с. 45-46.

¹¹ Миланова, С., Съюзът на провинциалните професионални журналисти в България. В: „Модернизацията на България и Габрово“ 1878-2006, В. Търново, 2007, с. 315-321; Райчевски, Г., И провинцията не изостава. В: Между три века. Съдби, илюзии и свидетелства за чудото, наречено журналистика, С., 2004, с. 46-58.

Лука Говедаров развива активна дейност за запазване на названието на Съюза. В компетентността си на юрист той подготвя молби и прави опити да легитимира първоначалното название Съюз на журналистите в България, което обаче влиза в противоречие с нормативните актове организацията да отразява регионалния си облик. Дружеството на столичните журналисти също изразява несъгласие, защото фактически с приетото име се обхваща цялата страна. Държавните регистрационни органи задължават организацията да добави към името си определението „провинциални“. Л. Говедаров и Управителния съвет изразяват несъгласие, заради разбирането си, че България не може да се дели на столица и провинция. Още повече с прибавянето му не се постига разграничение, тъй като в неговите редове има журналисти, които работят в местната преса и обратно. Л. Говедаров като опитен юрист намира изход от ситуацията, като вместо провинциални, вписва в регистъра за утвърждаване определението „професионални“. Десетият редовен конгрес взема решение да се свика извънреден конгрес, който да одобри промените в названието и да ги впише в съюзния устав. Но и този път проблемите с регистрацията на организацията не се решават. Председателят предприема следваща стъпка, но в друга посока – за съдебна регистрация. Въпреки че тя се санкционира, от нея не следват правни последици за узаконяване на устава и името на Съюза, тъй като това право принадлежи единствено на Министерство на вътрешните работи и народното здраве. С този последен опит се слага и край на усилията да се отхвърли определението „провинциални“. Спирам вниманието на този детайл от дейността на Л. Говедаров, защото илюстрира един съвременен светоглед за мястото и ролята на журналиста в обществото, без деление на местна и централна преса. Неговите виждания се приемат от Столичното дружество. Според председателя на ДСЖ Й. Мечкаров, провинциалният печат в своята културна мисия изиграва не по-малко важна роля от тази на столичния, още повече, че пътят на българския печат е един¹².

Лука Говедаров е сред инициаторите да се постави началото на съюзно списание „Български журналист“, избран е за негов редактор. Изданието представя пред обществото целите на провинциалната организация. В статията си „За какво ратуваме?“, отпечатана в бр. 1, 1933 г. той пише: „България има нужда от един морално издигнат, обективен печат. Той може да бъде фактор за подобрението на нейната нерадостна съдба. Нашият съюз има и тази благородна задача: да съдейства чрез своите членове за създаването именно на такъв печат, за да бъде той гордост за културния живот на малка, онеправдана България“¹³. В изложените мисли родолюбието е водещата линия.

Безспорно едно от най-значимите дела на провинциалните журналисти, за което значителен принос има и техният съюзен председател Л. Говедаров, е обнародването на „Златният алманах на България“. Той има научно-популярен характер, текстът е на два езика – български и френски, обогатен е с много илюстративен материал. Подобно на справочник, книгата е пътеводител и ориентир, в който се съдържа всестранна информация за България. Разкриват се географски особености и природни забележителности, отбелязват се местата за туризъм и хижите. С обзорния исторически преглед се проследява многовековното развитие на българската държава, посочват се

¹² ЦДА, ф. 264к, оп. 2, а. е. 505, л. 207.

¹³ Говедаров, Л., За какво ратуваме? Български журналист, кн. 1, 1933. Цит по: Между три века. Съдби, илюзии... с. 59-60.

музеи, читалища, църкви като национални просветителски средища. Осветляват се различни сфери от стопанския живот – индустрия, селско стопанство, кооперации, банково дело и пр. Особено внимание се обръща на състоянието и постиженията на българската култура и образование, правят се словесни портрети на изявени творци и дейци, очертава се развоят на музикалните жанрове и се представя народната опера, подчертават се постиженията на театралното и на изобразителното изкуство. Акцент се поставя на съвременния ръст и влияние на всекидневния и периодичния печат, на дейността на журналистите и техните сдружения, осведомява се за Дирекция на печата и БТА. Споменават се съществуващите професионални организации и съюзи, изреждат се държавните, обществените и учебните институции, указани са и чуждестранните легации¹⁴. Професионално подобреният и подготвен текст прави книгата полезна за българи и чужденци, които се интересуват от България. Нейното разпространение продължава само няколко години, тъй като след 9 септември е цензурирана.

Организационно самостоятелни, журналистите от София и провинцията са всъщност една колегия. Затова и идеята за федерация е разбираема и приложима. Уставното оформяне и решенията за съюзяване формално не стоят като непосредствена задача. Практически федерацията съществува, тъй като съвместните инициативи изпълват голяма част от ежегодните им прояви в обществото. През 1928 г. са първите опити за обединение на публичните им действия. През 1933 г. подпредседателят на Столичното дружество Й. Мечкаров и касиерът Г. Белчев провеждат среща с председателя на Съюза на провинциалните журналисти Л. Говедаров и секретар-касиерът Ив. Волний, на която решават да прегледат съществуващия проект за устав на федерацията, да го прецизират и предложат за приемане от техните Общи събрания. До резултат не се стига, остават само добрите намерения, главно поради обективни причини и вътрешно-организационни проблеми на провинциалното сдружение.

През 1935 г. оформянето на Федерацията на българските журналисти получава реални очертания. Заслуга за осъществяването ѝ имат двамата председатели Й. Мечкаров и Л. Говедаров. Уставът се одобрява от Общо събрание на ДСЖ на 12 януари 1936 г. и на годишното събрание на Съюза на провинциалните журналисти. В две заседания на управителното тяло на Федерацията се разглеждат общи професионални въпроси.

В течение на изминалите години някои от уставните положения са прилагани и доказват своята прагматичност. Преди всичко столичното и провинциалното сдружения запазват напълно организационно-административната и финансова самостоятелност. Целта е двете организации съвместно да защитават интересите на българските журналисти и да съдействат за развитието на печата в неговата културно-просветна и информационна роля.

На 7 юни 1936 г. Дружеството на столичните журналисти и Съюзът на провинциалните журналисти се събират на тържествено заседание във Военния клуб в Пловдив, за да се провъзгласи Федерацията. Изборът на града има своите исторически основания. Пловдив е известен обществено-политически и културен център още от Възраждането, непосредствено свързан с национално-освободителното движение. Неговата общественост „с възторг и себеотрицание“ участва и във възстановяването на българската държавност. Тук на 1 март 1894 г. излиза първият български всекидневник „Балканска зора“, под редакцията на Харитон Геннадиев, един от основоположниците на всекидневния печат в България. Затова и гр. Пловдив заслужава да е „първият свидетел на едно събитие“,

¹⁴ Златният алманах на България. С., 1939..

чието значение предстои да се оценява¹⁵. Тържеството се открива с встъпителна реч на Ив. Писковски, директор на в. „Борба“. В присъствието на представители на официалната власт, на военни и духовни лица, на общественици и дейци на печатното слово, той изтъква важността на обединението и значението на ежедневните и на периодичните издания за осведомеността на съвременния човек. С приветствени слова към присъстващите се обръщат председателят на столичното дружество Й. Мечкаров и председателят на Съюза на провинциалните журналисти Л. Говедаров. Те обосновават необходимостта от единство и солидарност на вестникарската общност, подчертават обществената полза от свободен печат, без който е невъзможно журналистите да изпълнят своите публични функции.

В уводна статия на сп. „Български журналист“ Л. Говедаров определя федерирането за крупен факт, с който се доказва прогресивното развитие на българския журналист и на интелектуално ниво, и в професионално отношение¹⁶. Всъщност самата Федерация допринася за разширяване контактите и информацията между местни и столични редакции, става възможно да се обхване широк периметър от актуални регионални и централни теми. Нейното официално прокламиране цели да се издигне престижът на професията пред обществото. Същевременно, власт и публика изразяват признанието си към журналистическия труд, което демонстрират с присъствието си на тържеството.

Денят на печата се превръща в популярен празник, който, заедно с другите обществени дейности на Федерацията, дава възможност за общуване между журналисти и гражданство, за разширяване на неговия културно-просветен кръгозор. В срещи и беседи се разясняват вътрешни и международни събития, правят се коментари. Сред ораторите неизменно е и председателят на Съюза на провинциалните журналисти.

Лука Говедаров разглежда в неразривна връзка печат и култура. Неговите виждания са формирани в резултат на интересите, които проявява в един наднационален културен спектър. „Народ с по-здрава и висока култура разполага с по-разнообразен и богат печат. Страна със слаба култура разполага с анемичен печат, който носи всичките ѝ дефекти на нейния социален и обществен живот“¹⁷. Извод на автор, в който рефлектира и опит, и солидни познания, за да достигне до сравнителното обобщение. Той разбира всеобхватно мисията на журналистите за формиране на определено обществено мнение, което се популяризира посредством печата. Печатното слово е изразител и на публични настроения, но и проводник на известни идеи, възгледи и обществени позиции. Вестникът въздейства

¹⁵ ЦДА, ф. 1464, оп. 1, а. е. 151 л. 23.

¹⁶ Федерацията на журналистите. Български журналист, кн. 4, 1936, с. 22. С точен и ясен езиков израз се посочва: „Самата федерация е една повелителна нужда. Нейното създаване се налагаше в интереса както на самата наша благородна професия, тъй и в интереса на нашата общественост. Защото, не е без значение, преди всичко за нашия неспокоен живот, съществуването на една силна и авторитетна организация от хора на перото, които сплотени в името на разумни и хубави идеали да работят за щастието на народ и държава. Тази организация ще иска, съобразно нашите уставни положения, българският журналист, запазвайки свободата на своята мисъл, да бъде почтен в своите похвати, коректен в своите отношения и честен в своите писания. Чрез своята организирана морална сила федерацията ще има грижата да създаде от нейните достойни членове именно такива журналисти. Защото, когато тя се състои от хора с ценни духовни качества и големи граждански добродетели и нейното влияние в обществения живот безспорно ще бъде грамадно, значението ѝ силно. Самият журналист, когато знае, че има зад себе си една здрава организация, която умее да го брани от осъдителни посегателства върху неговите права и свободи, ще бъде спокоен, но същевременно смел, твърд в своите обективни преценки и безкористен в своята обществена служба“.

¹⁷ Печат и култура. Български журналист, кн. 6, 1934, с. 83.

пряко върху социалните среди и бързо събира привърженици за дадена кауза. „Великият Гладстон чрез пресата в Англия и със своите речи в парламента, които намериха отзвук в печата, успя да спечели английското обществено мнение в полза на идеята за освобождение на България“¹⁸. Неговият пример е от положителната скала на сплотяване на обществените сили, но пропагандният механизъм може да е проводник на политика с крайно отрицателни последици, когато се контролира и направлява от тоталитарна власт.

Държавата има интерес от добре списвани, с публично влияние и материално стабилни вестници. В тази връзка възниква и отговорността на журналистите, които перманентно са във фокуса на внимание на отделни правителствени личности и висши чиновници. Л. Говедаров разкрива техните усилия да привлекат на своя страна известни журналисти, да ги подкупят, без оглед на средствата, което поражда и корупция. Една много актуална днес тема, която той поставя преди 75 години на страниците на съюзното списание. Неговите преценки потвърждават тезата, че при корупционните схеми динамиката се запазва със същия интензитет и общественото развитие не успява да ги разшифрова и обезсмисли.

И още един шрих към портрета на Л. Говедаров – отношението му към войната, тъй като през 30-те години на XX в. военното напрежение осезаемо се чувства в обществения живот на европейския континент. Той не застъпва плакатни пацифистки позиции, а е обладан от миролюбие със социален подтекст. „Защото трябва да признаем, че с благоразумие, такт и хуманност, всички спорове могат да се уредят по мирен начин между държавите. И трябва най-после да се създадат условия за това трайно мирно разбирателство между народите, за да се тури край на безграничното въоръжение, което коства скъпо, извънредно скъпо на народните маси, които днес зле изнемогат от общата финансова стагнация“¹⁹.

Цялостната дейност на Лука Говедаров е всеобхватна, демократична по насоченост и характер и родолюбива по съдържание. Направленията, в които работи: като главен редактор на пловдивския ежедневник в. „Юг“, като обществен деятел, като председател на Съюза на провинциалните професионални журналисти, като журналист и публицист, като театрален критик и драматург, като юрист го разкриват в мащаб с европейски измерения и светоглед, далече от дребните политически страсти и амбиции. Той е духовно извисена личност, която не се събира в тесните идеологически рамки на следдеветосептемврийската власт. В първите месеци от нейното управление журналисти застават срещу журналисти-професионалисти, за да отхвърлят с политически мотиви техните познания, опит и принос за развитието на родното вестникарство. Останалите живи представители и участници в създаването на историята на българския печат са подложени на репресия²⁰. Л. Говедаров трудно възприема незаслужената обществена изолация. Умира през 1950 г.

¹⁸ Пак там, с. 84.

¹⁹ Да се борим срещу войната. Български журналист, кн. 5, 1936, с. 2.

²⁰ БИА, ф. 611, а. е. 15, л. 93. В своите мемоари Г. Говедаров разказва за бързата намеса на министър-председателя К. Георгиев след 9 септември 1944 г., с която той категорично отхвърля слух срещу брат му Лука. К. Георгиев определя за „приказки от улицата“, че Дирекция по печата разполага с доказателства за Л. Говедаров, че бил вземал пари от германската прапаганда. „Едно шантажно и чудовишно обвинение“, както го нарича Г. Говедаров, който той съумява да прекрати, преди да се развие. През 1945 г. Л. Говедаров е подсъдим по наказателно дело срещу пловдивски журналисти и е осъден условно на 1 година затвор, заради статии във в. „Юг“, които са дадени за печат от Дирекция по печата и със нейна заповед е наредено да им се отдели място във вестника. Ст. н.с. II ст. д-р Р. Първанова ме насочи към документа, за което изказвам своята благодарност.

ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ КОНСТАНТИН ЛУКАШ

и.с. д-р Владимир Златарски

Институт по история, БАН

Макар и да заема един от най-важните военни постове в държавата, при това в бурно време, генерал-лейтенант Константин Лукаш не придобива славата и известността, на която се радват други висши офицери от неговото време. Като Началник-щаб на войската в годините на българското участие в Тристранния пакт, той озадачаващо остава по-встрани от големите решения, но, както и през цялата си кариера, развива организационна дейност, предприема интересни стъпки и поддържа различни контакти. С разпадането на десетилетния традиционен ред в страната към края на Втората световна война, генералът споделя участва на отстранения държавен елит на България.

Фамилното име е странно, небългарско. Всъщност е чешко – баща му Лудвиг Лукаш е първият чешки учител в Пловдивската мъжка гимназия. Там той преподава химия, физика, естествена история, минералогия, рисуване и краснопис. През януари 1884 г. участва заедно с Константин Величков и Иван Вазов в комисия, занимаваща се с организирането на театрална трупа в Пловдив¹. По-късно чешкият интелектуалец се жени за Теофана Тодорова.

Техният син Константин е роден на 16 септември 1890 г. Скоро се ражда и неговия брат – Любен, който изиграва важна роля през военните години. През 1902 г. бъдещият генерал постъпва във Военното училище в София, което завършва седем години по-късно. 19-годишният подпоручик е зачислен на служба в 21-и Средногорски полк на генерал Стилиян Ковачев, в чиито редове преминава през изпитанията и сраженията на Балканската и Междусъюзническата войни. Освен военните си умения, той проявява и писателски уклон. Заедно с друг български боец от чешки произход – Вацлав Стрибрни, започват да списват ръкописен войнишки вестник с името „Бул-хаир“. Излизат десет броя на този, определен от самите автори като „хумористичен, трагичен, драматичен и боеви газет. Излиза без пари на бойното поле, докато бойните операции и обстановката позволяват. Редактор е всеки умен човек, който между умрелите остава жив. Сътрудник е всеки акълия глупак“². Авторът надживява мнозина от читателите си.

След строевата служба между 1913 и 1915 г., Лукаш преминава отново през Средногорския полк, а впоследствие и през Школата за запасни подпоручици. След началото на Първата световна война е командирован в Школата за запасни офицери, преди да бъде преместен в щаба на 4-та Преславска дивизия. Като ротен командир в 16-ти Ловченски полк той участва при боевете в Румъния. Към края на 1917 г. е прехвърлен като взводен командир във Военното училище в София. Капитулацията го заварва като помощник-началник на Оперативната секция в Щаба на действащата армия.

¹ Петров, П., С възрожденски ентузиазъм. – Отечествен глас, бр. 10450, 19 ян. 1979; в-к Народний глас, бр. 57 от 21 ян. 1884; Чешката помощ за развитието на учебното дело в България. – В: История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. II, С., 1982, с. 57-60.

² Българи. 2008, кн. 1-2, с. 60.

След края на войната младият майор Лукаш успява да остане на служба, въпреки тежките съкращения, наложени от Ньойския диктат. По стечение на обстоятелствата остава в армията без да реализира мечтата си да следва в Чехия. Интелектуалните му заложби го правят подходящ и за академичната част на военната служба – през 1926 г. той завършва Военната академия в София. Командва жандармерийска част и дружина в ШЗО, между 1928 и 1931 г. е инспектор на класовете във Военното училище, участва и в разработването на проекто-оперативен план за война срещу Турция и Румъния, което по-късно ще му бъде от полза. От 1930 г. е член на Ордения съвет – структурата, която определя връчването на ордени³.

Уменията му не остават незабелязани и през май 1932 г. полковник Лукаш е назначен флигел-адютант във Военната канцелария на цар Борис III. Тук има възможност да се запознае отблизо с висшето ръководство на армията, с политическата част на военната служба, с борбите за власт. След 19-томаяския преврат се връща на строева служба и от 1935 г. за три години е началник на Първа пехотна софийска дивизия. Връзките му с двореца обаче остават активни, а царят го възвлича в политически ходове като събира чрез него информация за настроеността във Военния съюз. Лукаш често присъства на офицерските сбирки, където научава мнения, проверява „вълненията“ в Софийския гарнизон, следи изобщо за действията на политизираните си униформени колеги. Вероятно той е поддържал контакт и с дееца на лигариите полковник Валери Найденов, чрез когото цар Борис също се е информирал за ставащото в техните редици. Освен Лукаш, другите дворцови офицери не са били наясно с този царски канал⁴.

През 1935 г. Лукаш на три пъти е преназначаван, за да поеме през ноември командването на Първа софийска дивизия. През тези години контактите с Третия райх във военната област стават все по-активни. Българската армия се превъоръжава с германска продукция, офицери се обучават в германските военни учреждения. През септември 1937 г. Лукаш оглавява българска делегация, която посещава Военното училище и гарнизона в Потсдам – меката на пруската военна традиция. По време на визитата офицерите са допуснати като наблюдатели на провежданите в района маневри на Вермахта, от които извличат ценен оперативен опит. Срещите с високопоставени германски офицери създават контакти, които през следващите години ще се разширяват.

Кариерата на способния офицер продължава възходящото си развитие и в началото на 1938 г. той става началник на Първа армейска област, на практика – командир на Първа армия. По-късно през същата година той получава и първите си генералски пагони, а службата го задържа предимно в мястото на дислокацията на армията – в Южна България. Като командир на армия той придобива по право членство във Висшия военен съвет, на който впоследствие става и секретар⁵. По-

³ Ташев, Т., С. Недев, Върховното ръководство и висшето командване на Българската армия. С., 2000, 335-336. За кариерното му развитие вж. също Руменин, Р. Офицерският корпус в България 1878-1944 г., т. 4, 1996, с. 188.

⁴ Съветниците на цар Борис III. С., 1993, 158-159.

⁵ Висшият военен съвет е съвещателен орган към министъра на войната, по чиято заповед се свиква, без да се обвързва от взетите решения. Събира се няколко пъти в годината и има два състава – разширен когато участват командирите на армии и дивизии, и съкратен когато се събират само първите- Архив на Министерството на вътрешните работи (АМВР), II НС-142, л. 143.

някога на сбирките му се появява и цар Борис, който не се е доверявал на всички генерали в него, поради което по време на събранията не говори по политически теми. След сбирките обаче често кани някои от участниците в двореца, където се обсъждат важните въпроси. Наред с Лукаш, който е бил неговото доверено лице, царят се доверява най-вече на генерал Теодоси Даскалов⁶.

Междувременно месеците в гарнизона текат, започва и Втората световна война, а България остава първоначално встрани от нея с обявения неутралитет. Военно-политическата обстановка обаче се развива бързо, германското присъствие в страната се разширява на всички нива и присъединяването на България към Тристранния пакт наближава. В началото на 1941 г. генерал Лукаш се намира с щаба си на прикриващия фронт в град Елхово. Той е зает с организирането на линията от река Тунджа до черноморския бряг, с подготовката и снабдяването с храни на армията, с изготвянето на оперативните планове. Но следи какво става и в София и най-вече се вълнува дали предстоящото преминаване на германската армия през България няма да доведе до усложнения със Съветския съюз. Пристигането в Бургас на руски доставки от храни и гориво за германците (от които и неговата армия получава ечемик), както и идващите от министерството на войната успокояващи вести, разсейват колебанията му⁷. Заинтересоваността от позицията на Москва може би не е случайна.

В започналия през пролетта на 1941 г. процес на териториално обединение на българския народ, на Първа армия се пада задачата по заемането на Беломорска Тракия. В началото на май генерал Лукаш се настанява заедно с щаба си в Ксанти. Почти веднага той заменя дългогодишния командир на Втора армия* генерал-лейтенант Георги Марков, влязъл в остър конфликт с командира на намиращия се в района 30-ти германски корпус генерал-лейтенант Ойген От заради разпределянето на стопанските блага в Беломорието. При създаденото напрежение и в интерес на съюзничеството, от германска страна също извършват промяна в командването на своя корпус, който е оглавен от генерала от пехотата Ханс фон Залмут. Дватамата с генерал Лукаш успяват да преодолеят различията на предшествениците си и да възстановят колегиалните контакти. С оглед предаването на управлението от германските на българските власти, генерал Лукаш организира създаването на комендантства, грижи се за възстановяването на нормалните отношения сред населението, организира отбраната на Беломорския бряг. Активната дейност на армията на генерал Лукаш довежда до бързото овладяване на новите земи и своевременното предаване на административната власт на българските цивилни служби. Изпълнила дълга си, армията впоследствие се оттегля⁸. А пред нейния командир стоят нови предизвикателства.

На 11 август 1941 г. генерал Константин Лукаш достига върха на своята кариера – назначен е за началник на Щаба на войската. Може да се твърди, че най-голяма роля при този избор изиграва царят, който вижда в своя стар адютант лоялен към

⁶ Съветниците..., 144-145.

⁷ АМВР, II НС-142, л. 173.

* Лукаш поема командването на частите на Втора армия, която разменя името си с Първа армия и така генералът остава командир на Първа армия.

⁸ Йончев, Д., България и Беломорието (октомври 1940 – септември 1944). Военнополитически аспекти. С. 1993, 49-64.

него офицер, необвързан с германците. Цар Борис има и други съображения – пред своя съветник Йордан Севов той разсъждава дали в случай на война началникът на генералния щаб автоматично става помощник-главнокомандващ. Дори и да няма точен конституционален отговор, за този пост му е необходим човек, на когото може да вярва⁹. През следващите години Константин Лукаш наистина остава лоялен към царя, който дори счита генерала за свой приятел и планира да го вземе обратно на служба при себе си като маршал на двореца¹⁰. Тези планове са осуетени от смъртта на владетеля, но са показателни за отношенията между двамата.

Като началник на Щаба на войската генерал Лукаш служи при трима военни министри – генералите Даскалов, Михов и Русев. Той успява да поддържа добри отношения с тях и в някаква степен допринася за относителната единност на старшия офицерски корпус в съдбоносните за България военни години. На този си пост той се занимава предимно с административни действия – преработване на плана за военновременна организация¹¹, мобилизационни въпроси, подготовка с новите средства за война, разработване на оперативен план за война с Турция, отбраната на Черноморския бряг. В неговата компетенция влизат подготовката на окупационните корпуси, защита на военната информация, организирането на цензурата, защитата от бомбардировки, плановете за поддържане на бойния дух, приобщаването на наборите от новите земи, умишлено пращане на младежите от турски произход в Строителни войски и др.

Наред с тези организационни въпроси, Лукаш бързо се сблъсква и с големите теми на времето. И с големия съюзник на България – Германския Райх. Едва няколко месеца след заемането на новата си длъжност, в края на 1941 г. българска военна делегация е поканена да посети Източния фронт, където бушува с пълна сила германо-съветската война. Когато през ноември бързият марш на Вермахта затъва в снеговете пред Москва, с цел опровергаване на вражеската пропаганда, от германската главна квартира канят съюзниците си да се убедят лично в стабилността на главната фронтова линия. В началото на декември, водената от генерал Лукаш делегация пристига в украински участък, спадащ към командването на генерал-фелдмаршал Герд фон Рундшет. Българските офицери имат точно определена мисия: да се извлекат поуки от военните действия, да наблюдават организацията на силите и снабдяването, оперативното изкуство, тактиката и взаимодействието между родовете войски. Крайната цел на генерал Лукаш е използване на наученото в българската армия.

Не по-малко важно за политическото ръководство е да се види духа на германската армия в тази безпрецедентно тежка, сурова и съдбоносна война. Българските офицери слушат от германските си колеги сказки за военното развитие до този момент, наблюдават дивизионни действия край Севастопол, черпят опит от борбата на

⁹ Впоследствие той предпочита при война поста на помощник-главнокомандващ да се заеме от Даскалов или Хаджипетков – Светниците..., с. 139.

¹⁰ Пак там, с. 139.

¹¹ През 1941 г. военният министър генерал Даскалов и генерал Лукаш търсят съвета на германците за реорганизацията на българската армия. През май проектът е обсъждан с началника на Върховното командване на Вермахта (ОКВ) генерал-фелдмаршал Вилхелм Кайтел в Берхтесгаден, но Лукаш не присъства там – Kriegstagebuch der Oberkommando der Wehrmacht (КТВ ОКВ). Bd. I. Frankfurt a. M.; също В. Тошкова, България и Третия райх (1941-1944). Политически отношения. С., 1975, с. 59.

армейски части с партизани. От видяното на фронта и в тила и от чутото при множеството срещи (включително и с началника на военното разузнаване (Абвера) адмирал Вилхелм Канарис*) Лукаш обобщава в доклад пред цар Борис: германците са спрени и търпят загуби, но държат фронта¹². На 8 декември генерал Лукаш е приет непредвидено и от Хитлер, който по това време по съвпадение пристига в района, за да отстрани Рундщет от командването. В края на обиколката делегацията посещава за два дни Берлин, където участва в официални мероприятия¹³.

След завръщането си в България, Лукаш е изправен пред нови проблеми. В края на годината се взимат важни решения, съобразени с германците: обявена е война на Съединените щати и Англия, за Източния фронт поема български санитарен влак, а за заместване на германски дивизии при окупацията на сръбските земи е сформиран български корпус. Последният въпрос повдига напрежението между съюзниците, тъй като германците настояват за увеличаване броя на дивизиите. Темата е сред основните, които трябва да се разискват при посещението на цар Борис при Хитлер през пролетта на 1943 г. в Залцбург. Генерал Лукаш придружава царя и се среща с началника на ОКВ Кайтел, както и с генералите Варлимонт и Буле. Задачите му са ясно формулирани: да внуши, че положението на българската войска не позволява разширяването на окупационния корпус, а дори налага свиването на зоната за охрана и да настоява за доставка от Райха на оръжие и средства за противовъздушна отбрана. Германските офицери взимат информацията за сведение и обещаваат съдействие без да поставят нови искания. Впоследствие с царя Лукаш присъства на среща с Хитлер, външния министър Рибентроп и генерали, на която се обсъждат въпросите за корпуса, за турската опасност по югоизточната българска граница, отношенията със Съветския съюз и еврейския въпрос¹⁴.

Навялява в голямата политика на времето, генерал Лукаш става обект на интерес не само от германците. Не остава встрани и от полезрението на левия сектор. От Москва Георги Димитров настоява хората му в страната да дадат сведения за „характера и ориентацията на новоназначените ръководители“, когато Лукаш оглавява Щаба на войската. Впоследствие представителят на социалдемократите в ОФ Григор Чешмеджиев е натоварен от високопоставен член на комунистическата партия да привлече генерала в Отечествения фронт¹⁵. От Истанбул пък и американските служби засилват наблюдението си върху водещите личности в страната. От Управлението на стратегическите служби смятат, че „Лукаш е силна личност и е харесван, но за него се говори, че се държи на заден план и че крие, че не е абсолютен германofil“¹⁶. Обстоятелство, посочвано и от някои германци.

* През лятото на 1943 г. Лукаш отново се среща с Канарис (този път в София), пред когото настоява да се доставят средства за радиоразузнаване и да се изпратят в централата на Абвера офицери на обучение в шифриране. Адмиралът дава съгласието си – Гочев, Г., Бюро „Д-р Делиус“. С. 1969, 188-190.

¹² АМВР, II НС-142, л. 174, 151, 190; Г. Вълков, Парола „Унтервелт“. С., 1983, 85-90.

¹³ От срещата на генерал Лукаш с Фюрера не е запазен протокол – КТВ ОКВ. Bd. I. S. 219E; в-к Българска армия, бр. 12896, 29 февр. 1992.

¹⁴ АМВР, II НС-142, л. 174; За срещата с Хитлер вж. Съветниците..., 234-235. Също Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP), Serie E, Bd. 5, Dok 273 vom 2.4.1943, S. 521-522.

¹⁵ България – своенравният съюзник на Третия Райх. С., 1992, Док. 31, 14.8.1941, с. 47.; АМВР, II НС-142, л. 192.

¹⁶ България – своенравният съюзник..., Док. 138, 21.1.1944, с. 191.

Оценките за него са интересни. Както и някои обстоятелства от близкото му лично откръжение. Неговият по-малък брат инженер Любен Лукаш поддържа близки връзки с чешки среди. Дълги години той преследвал с предложения за брак съученичката си Христина Морфова – българската оперна прима от онова време. Той често пътува до Прага, където тя пее в операта, за да я ухажда, както и да завързва други делови контакти. В крайна сметка дивата е убедена и през 1926 г. се жени за Любен Лукаш. Двамата явно поддържат връзки и със Съветския съюз, където Морфова е поканена на гастрол през 1935 – година след установяването на дипломатически връзки между двете страни. Веднага след завръщането си обаче тя е уволнена от операта в София – вероятно заради срещи, които се твърди, че е провела там с емигрантите Георги Димитров и Васил Коларов¹⁷.

Самият Любен Лукаш също поддържа сходни контакти, които през военните години се разширяват. На практика той действа като агент на съветското военно разузнаване, както посочва Виктор Суворов. Според него преди всяка среща с цар Борис Константин Лукаш се подготвял за своя доклад като говорел пред брат си. Той трябвало да задава „безброй коварни въпроси“, а генералът да отговаря бързо и точно. Тъй като Любен бил агент на ГРУ, то, според версията на Суворов, задавал въпросите, които интересували другаря Сталин¹⁸.

Всъщност през военните години братът на българския началник на генералния щаб е ръководел агентурна група, която е събирала и предоставяла военнополитическа информация на СССР по отношение на България и Германия. Той е бил свързан с шпионския център на чешкия комунист Сватоплек Радо, работещ в пражки концерн, който провеждал геоложки изследвания на Балканите по германска поръчка. Зачислени към него, членовете на групата имали право свободно да пътуват из региона, което улеснявало събирането на разузнавателна информация. Групата на Любен Лукаш е извършвала и саботажни на дейностите на този концерн¹⁹.

Самият генерал Лукаш пък поддържа контакт с уволнения от армията през 1936 г. генерал Владимир Заимов, който също е работил за съветското разузнаване и понякога е предавал информация, получавана в неформална среда²⁰. Ето как различни пътища водят към връзки, които очевидно българските тайни служби не са успели да установят. Дали от тях произхождат някакъв тип зависимости, може само да се гадае, но е показателно, че след обратата генерал Лукаш е третиран като останалите български старши офицери.

Влошаването на положението на Оста през втората половина на 1943 г. съвпада със смъртта на цар Борис III. Германските настоявания за увеличаване на числеността на българските окупационни корпуси и нежеланието на началник-щаба на войската да го извърши, карат Лукаш да мисли за оставка. Той вече е сигурен как ще

¹⁷ Л. Габровска – <http://www.beinsadouno.com/board/lofiversion/index.php/t4268.html>. Година по-късно, през 1936, Христина Морфова загива при автомобилна катастрофа.

¹⁸ В. Суворов, Самоубийството. С., 2000, 234-235.

¹⁹ Лурье. В. М., Кочик, В. Я., – ГРУ. Дела и люди. Санкт Петербург, 2002, с. 93. През 1942 г. Радо е разкрит от германските служби, но успява да избяга в Съветския съюз.

²⁰ При процеса срещу Заимов Лукаш е давал показания в негова полза. Когато той сам е подсъдим, настоява жената на Заимов – Анна, да потвърди това пред Народния съд – АМВР, II НС-142, л. 192. Вж. също в-к Стандарт, 5. септ 2007.

завърши войната и внимателно го споделя. През есента на същата година в кабинета на военния министър генерал Руси Русев се провежда заседание с участието на министър-председателя Добри Божилов и други министри, на Лукаш и помощник-началника на ЩВ генерал Кирил Янчулев и други високопоставени офицери. Главният доклад по положението на воюващите страни държи началникът на Оперативния отдел генерал Иван Попов, който след преглед на отделните фронтове оценява положението на германците като „катастрофално“. В мрачната от чутото тишина генерал Лукаш е поканен за мнение, а изразеното от него съгласие с оценката на Попов вбесява Божилов²¹. Войната и съюзът с Третия Райх обаче продължават и налагат взимане на нови решения.

Капитулацията на Италия и германското отстъпление на Източния фронт създават всеобща загриженост. За повдигане на духа и за разяснителна работа сред офицерите в края на 1943 г. ЩВ разпраща до всички формирования служебна инструкция по общото положение, подписана от генерал Лукаш. Според нея след първоначалното объркване в Италия германците бързо си възвръщат инициативата и англо-американската армия „търпче на място“. Оттеглянето на Източния фронт пък е обяснено като „преднамерено“ и извършвано „в пълен ред“ с цел германците да отдалечат руснаците от снабдителните им бази, а те самите да се приближават до своите за зимата, правейки „гигантска подготовка“ за решителни действия през пролетта. „Духът на германската войска е повишен, защото тя вече брани земи, близки до Родината и защото крайният изход от войната за тях е живот или смърт.“ В крайна сметка целта е „да се разсее сред офицерите загрижеността от изхода на крайната победа... на Германия, която ще бъде и наша такава, защото не само силата, но и правото и справедливостта са на страната на нашите съюзници“²².

В тази ситуация на постепенно пренапрягане на силите започват да се предприемат по-решителни действия и спрямо партизаните. От есента на 1943 г. ЩВ е евакуиран в Говедарци, а при министъра в София остават само генерал Лукаш и Разузнавателното отделение на полковник Недев. През октомври Лукаш сам съставя указание за борба с партизаните. След различни спорове, дали войската трябва да участва в нея, през пролетта на 1944 г. този въпрос е решен утвърдително и е създадено „Вътрешно отделение“ при ЩВ с началник подполковник Казанджиев, който е задължен да докладва на началник-щаба предприетите действия за разбиване на „противодържавните учения и нелегалните групи“²³. По тези въпроси често се дискутира и с германците, които проявяват недоволство от слабите според тях резултати.

Изглежда генерал Лукаш чувства вече тяхното недоверие, тъй като през пролетта на 1944 г. отказва поканата да посети Атлантическия вал на френското крайбрежие, призван да пресече опитите на Съюзниците да извършат инвазия на континента. Отношенията му с ръководителя на Германската военна мисия в България генерал Геде

²¹ АМВР, II НС-142, л. 11. Според премиера, щом се е стигнало дотам, българските офицери да знаят и твърдят, че ще има англо-американски десант на Западния фронт, то такъв явно няма да има, тъй като такива неща се пазели в дълбока тайна.

²² АМВР, II НС-142, л. 181-186.

²³ Пак там, л. 145; Котев, Н., Неизвестни документи за борбата с чуждата пропаганда в България 1941-1944 г. – В: "Известия на Националния исторически музей – гр. София, том XVIII, 155-177, Док-т № 8, 13.10.1943.

се изострят заради упреците към ЩВ за неактивност срещу партизанските групи и незадоволителни действия на корпуса в сръбските земи. От българска страна пък се проявява недоволство от малките военни доставки²⁴. Генерал Лукаш отново заявява желание да подаде оставка. Но остава на длъжността.

Настъпват обаче промени, които ще засегнат и генерала. През април 1944 г. съветските претенции към България растат, отправен е протест срещу предоставянето на Варна за германските военни нужди, а дни по-късно се настоява и за отварянето на съветското консулство във Варна и откриване на нови такива в Бургас и Русе – тоест където има германски бази. От Берлин контрират пред българското правителство с ново искане за скъсване на отношенията, но не срещат съгласие, още повече, че германците евакуират Крим. В тази ситуация в германското командване отчитат български страх от руснаците и пасивност с цел да не се влошават отношенията с тях. Според германския анализ, въпреки че голямата част от българския офицерски корпус не подкрепя поведението, липсва силна фигура, която да наложи промяната²⁵.

Липсва обаче и силен германски офицер, констатира в Берлин. Това състояние е преодоляно с избора на генерал Вили Шнекенбургер, който оглавява германската военна мисия в България. Въпреки недоволството на Бекерле, Шнекенбургер е натоварен с политически задачи – чрез влияние на военното ръководство да издейства съставяне на силно правителство, начело с Александър Цанков²⁶. Самият той също не стои със скръстени ръце. В началото на април 1944 г., при очертаващата се правителствена криза, Цанков се среща в Чамкория с министър-председателя Добри Божилов, който го сондира дали би подкрепил нов кабинет. Цанков поставя няколко условия, първото от които е: смяна на Началник-щаба на войската. Освен това нов военен министър, подновяване командния състав на армията, четирима министри. Божилов намира условията тежки.

В края на май регентите също канят Цанков на среща. Той повтаря и обосновава исканията си. Намира началник-щаба на войската от „по-старата генерация“, който „не е съвременен“. Според него генерал Лукаш е „наистина един прекрасен офицер“, който обаче през последната година е заемал служби извън строя. Бил от свитата на царя и „по-изостанал назад, отчужден от военните нововъведения“. Правил му е впечатление на „натежал човек“, а това било мнение и на други офицери. Изслушвайки с недоволство чуто, регентът генерал Никола Михов защитава Лукаш и отсича, че в духа на политиката на цар Борис промените във войската не стават под натиска на политиците²⁷.

Като цяло условията на Александър Цанков не са приети, но идеята за смяна на Лукаш, подкрепяна и от германска страна, е приведена в действие. Броени дни след разговора на Цанков с регентите, на 11 май 1944 г. генералът е освободен от заеманата длъжност, като е преназначен за Главен инспектор на войската. Той не е единственият,

²⁴ Г. Вълков, Парола..., 168-170. Пълномощният министър на Германия Адолф-Хайнц Бекерле също настоява пред премиера Божилов да се действа със замах срещу партизаните. Божилов споделя с него мнението на българските генерали – България – своенравният съюзник..., Док. 180, 10.4.1944, 244-245.

²⁵ Hoppe, H.-J., Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Köln 1979, S. 155.

²⁶ Ebd., S. 155-156.

²⁷ Цанков, А., Моето време. С., 2002, 550-553.

засегнат от промените, които правителството предприема в ръководството на армията. Дни по-късно е преобразуван и кабинетът. Регентите Филов и Михов запознават Бекерле с разместванията в армията, направени „за да подмлади състава на най-важните командни служби и да осигури действено и енергично ръководство на армията“ и активна борба против комунистите. От Райха приветстват станалото, а генерал Шнекенбургер започва силно мисията си в България²⁸.

Макар да остава на служба, генерал Лукаш се разделя с активната дейност. Формално длъжността инспектор на войската е дори по-значителна и от дотогавашната, но всичко, което той получава е един адютант. Без щаб, без канцеларии. В свой доклад до началниците си, германският военен аташе генерал Геде изтъква посочените вече причини за смяната – недоволство на регентството от мудните действия против партизаните, липса на мащабност и енергичност за взимане на твърди мерки²⁹. Самият Лукаш е наясно, че времето му е отминало, че му нямат доверие. На няколко пъти опитва да подаде оставката си, тъй като чувства длъжността „синекурна“³⁰.

Идването на правителството на Муравиев кара генералът отново да се активизира. Той използва достъпа си до германските офицери в България, за да разяснява пред тях възприетата политика. Според шефа на германското разузнаване Валтер Шеленберг, в началото на септември 1944 г. Лукаш настоява пред германците за разбирателство към курса на кабинета на Муравиев. Той твърди, че „Германия не може да помогне на България“, а за да се спаси от руснаците трябва да се държи с англоамериканците. Обявява се за възприемане поведението на Турция и настоява германците да се оттеглят, което е и в техен интерес, за да се организират в Румъния, Сърбия и в македонските земи³¹.

Въпреки тези отделни акции, превратът на 9-ти септември 1944 г. заварва генерала встрани от вихъра на събитията. Само четири дни по-късно той е уволнен от армията – формално, заради навършване годините за служба, но, както по-късно е изменена заповедта – „за груби фашистки прояви“³². После събитията се развиват бързо – на 21 септември той е арестуван и репресиран, за да бъде откаран с бивши регенти и министри в Съветския съюз в началото на януари 1945 г. Опитите да се защити срещу подготвилите присъдите IV-ти състав на „народния съд“ няма как да се увенчаят с успех.

На 15 март 1945 г. генерал-лейтенант Константин Лукаш е изправен пред отделение войници. Подофицерът командва и проехтява залпът от няколко пушки. Българският генерал, който едва няколко години по-рано организира присъединяването на мечтаната от народа Беломорска Тракия към Родината, е разстрелян.

²⁸ България – своенравният съюзник..., Док. 186, 15.5.1944, 251-252.

²⁹ Г. Вълков, Парола „Унтервелт“..., с. 182-183.

³⁰ АМВР, II НС-142, л. 178.

³¹ Ноппе, Н.-Ж., Bulgarien – Hitlers eigenwilliger..., S. 176.

³² Ташев, Т., С. Недев, Върховното ръководство..., с. 337.

РОДЪТ ПЕЕВИ

*Свобода Запрянова
Регионален исторически музей – Пловдив*

Фамилията Пееви е една от най-известните родолюбиви възрожденски фамилии в Пловдив. Неин основоположник е Пею Георгиев Ганев (Кюркчията) (1780-1867 г.), от с. Герен (дн. с. Белозем), Пловдивско, от рода на Ганьовци – Аръшите. Към края на 18 в. той се установява в Пловдив и започва да учи кожухарския занаят при свои близки съселани – майстори в кожухарския (кюркчийския) еснаф. Той е един от най-големите и влиятелни еснафи в града, с около 40-50 кюркчийски дюкяна, от които само 10-15 са гръцки. За разлика от другите пловдивски еснафи, в него преобладава българският елемент. В книгата на К. Моравенов намираме сведения за засилено присъствие на майстори-кожухари от с. Герена в Кюркчийския еснаф – Къню Кожухар, Гиче Драгиев, Хаджи Ганчо и Никола Милев. Пею Георгиев влиза в съдружие с Хаджи Ганчо, който според Моравенов „...преди 60 г. дошъл в града, успя със занаята си да стане пръв кожухар в Пловдив. Той пристоява на направата на черквата „Св. Неделя“ и остави доволно имот и притежания. Повечето от тях завещал на съдружника и съотечественика си Пея, понеже бил бездетки“¹. За кратко време Пею Кюркчи придобива майсторско звание и се издига до устабашия (първомайстор) на кожухарския еснаф. Радетел за българщината, Пею Кюркчи е верен помощник на Малки Чорбаджи Вълко Чалъков при изграждането на църквата „Св. Неделя“ през 1832 г. По този повод Моравенов пише: „И с голяма леснотия се направи, че, от една страна настояваше Малкият чорбаджи Вълко, от друга имаше и здрави и искрени помощници – х. Иван Коюмджиогу, х. Кънчо и Пея Кюркчиите“². След няколко години в 1836 г. заедно с Големи Вълко Чалъков ръководят строежа на църквата „Св. Петка“ и училището към нея. Със синодална грамота от 9.09.1836 г. патриарх Григорий изтъква изключителните заслуги на Вълко Чалъков и неговия пръв помощник Пею Кюркчи за изграждането на храма, училището и болницата³ към него. Пею Кюркчията е определен за епитроп на новопостроения храм и с усърдие работи за неговото уреждане. По време на неговото епитропство черковният двор е обграден със здрава стена, построени са 4 църковни къщи, които носят доход, построяват се одаи за попове и клисаря. Според Моравенов: „...след оставката на чича Пея намери се и капиталец при всичките разности, че работеше човекът с усърдие и с начала, като е мислил да умножи приходите църковни за да послужат за поддържане на училището и на болницата...“⁴ През 1846 г. той е сред дарителите за възстановяване на изгорялото при пожар Централно елинско училище в града. Дядо Пею Кюркчи не забравя родното си село – Герен и в 1858 г. издейства ферман за построяване на църква там. За целта подарява място за църквата и училище при нея и организира дарителска акция за събиране на средства сред съселаните си за построяването им. При разгорялата се църковно-национална борба Пею Кюркчи е сред най-видните дейци на българската партия в Пловдив. При един от опитите на владиката Хрисант с хитрост да оклевети водачите на българите – Г. Стоянович, Салчо Чомаков и Искро Кесяков пред турските власти, Пею Кюркчи разкрива измамата и решително се изправя срещу владиката с думите: „Аз ся не подписвам на такава клевета срещу съотечествениците си, които познавам за невинни“⁵. След протеста и от-

¹ Моравенов К., Памятник на пловдивското християнско население по произносно предание, П-в, 1984, с.120.

² Пак там, с. 155.

³ Моравенов К., Памятник на плавдивското християнско население..., П-в, 1930, с. 126

⁴ Моравенов К., цит. съч. с. 159.

⁵ Пак там, с. 222 – 223.

каза на останалите българи да подпишат клеветническия донос, владиката Хрисант е принуден да го унищожи. Той участва дейно при защитата на владиката Паисий, а след Великденската акция през 1861 г. и свикването на Епархийския събор на казите и главните църкви в Пловдив на 28 април с.г. е избран в седемчленната комисия, която поема черковното управление. През февруари 1863 г. при преустройството на пловдивското общинско управление са избрани трима управителни членове – Архимандрит Дамаскин, Николай Чалики и Пею Георгиев Кюркчията. Новото настоятелство продължава яростната си борба за извоюване на национална църковна независимост. Пею Кюркчи е сред пловдивските деятели, които непрекъснато настояват пред пловдивския представител в Цариград – д-р Чомаков, да бъде непримирим при решаването на този въпрос. До самата си смърт в 1867 г., Пею Георгиев Кюркчи активно участва в решаването на общинските църковни и училищни дела. Неговото завещание от 1860 г. е поредният пример за родолюбие и благодетелност. На първо място той завещава на българското училище един дюкян в Кършияка, суми на гръцкото училище, на болницата, на черквите „Св. Петка“ и „Св. Неделя“ и на всички останали шест църкви, на кожухарския еснаф и едва след това следват племенниците му, жена му и децата му⁶. Той остава в паметта на пловдивчани като честен, скромен и благодетелен човек, топло наричан от тях „дядо Пею“.

Пею Кюркчи създава семейство с Мария (Мариола) – дъщеря на кожухар от пловдивския еснаф. Имат 5 сина – Иван, Георги, Янко, Харилай и Костаки и 2 дъщери – Фроса и Елена. Иван и Георги почиват в 1848 г. по време на холерната епидемия в Пловдив. Синът на Иван – Панайот Пеев е един от първите генерали в Българската армия. Негов син е Янко Пеев – български дипломат, пълномощен министър в Тирана, Кайро и Токио през 30-40-те години на 20 в.

Делото на Пею Кюркчията продължава най-малкият му син – Костаки Пеев (1843-1920). Учи в епархийското класно училище „Св. св. Кирил и Методий“ – Пловдив при Йоаким Груев. Занимава се с търговия и предприемачество. Още от млади години се включва активно в обществения живот на града и достойно замества баща си като член на Черковното и училищни настоятелства. През 1872 г. е един от основателите на първото българско кредитно дружество „Пчела“ и е несменяем касиер (съкровищник) на дружеството до края на неговото съществуване. През 1874 г. е избран в новосъздаденото Настоятелство за училищен имот, което има за цел да ръководи просветното дело в града и да „пази и множи училищния имот“. В откритата веднага подписка за дарения, наред с крупните дарители Бр. Гешови, Ст. Д. Каблешков и Т. Кесяков, 700 гроша даряват и Братя Пееви (Костаки и Харилай)⁷. Двамата братя са сред основателите на пловдивското възрожденско читалище през 1869 г. Харилай Пеев е избран в читалищното настоятелство на първото общо събрание. Читалището е подпомагано в своята дейност със средства и от кредитното дружество „Пчела“ – 5200 гроша⁸. Костаки Пеев е съкровищник и на дружеството „Наука и напредък“, създадено с цел постоянното събиране на помощи за учебното дело. Член е на революционния комитет при подготовката на Априлското въстание 1876 г. При потушаване на въстанието е арестуван и осъден на смърт чрез обесване. По-късно е амнистиран и освободен, благодарение на застъпничеството на чуждите консули и на д-р Михаил Владо. От запазените в архива на Пловдивското поборническо дружество документи от 1907 г. става ясно, че Костаки Пеев е действителен член на това дружество и заради своята революционна дейност е признат за поборник, но отказва да получава полагащата му се за това пенсия⁹. Веднага

⁶ Регионален исторически музей, П-в, инв. № П 7113.

⁷ Генчев Н., Възрожденският Пловдив, П-в, 1981, с. 351.

⁸ Регионален исторически музей, П-в, инв. № П 2167.

⁹ Пак там, инв. № П 4408, П 4222.

след Освобождението, ползвайки се с голям авторитет сред съгражданите си, е предложен за временен кмет на града и изпълнява тази длъжност от м. февруари 1878 г. до есента на същата година. При проведените избори за първи Общински съвет в Пловдив на 4 февруари 1879 г., при двете гласувания Костаки Пеев получава най-много гласове¹⁰ и запазва кметското място до 17 ноември 1880 г. Отдава се на работата с голямо усърдие и идеализъм като ликвидира търговската си дейност. При неговото кметуване се изграждат и утвърждават основните общински служби – ковчежничество, технически отдел, градска полиция, санитарна служба и др. Той организира общинските финанси с приемането на първия бюджет на общината. Изработва се и първият кадастрален план на Пловдив, уточняват се общинските имоти и др. т. е. поставя се началото на общинското управление на града. За дейността си е награден от император Александър II с орден „Св. Станислав“ III степен на 1 януари 1879 г.¹¹ Членува в Народната (съединистка) партия и е известен със своето „русофилство“, което вероятно предава по наследство на своите синове. За втори път е избран за кмет от 8 май 1884 г. до 13 ноември 1887 г. Избран е за член на комитета по изграждане на храм-паметника в с. Шипка (1884 г.). Член е на Временното правителство на Южна България след обявяване на Съединението на 6 септември 1885 г. За него Ст. Шишков пише: „Като търговец Костаки Пеев се е ползувал с голяма почит за своята честност, точност и благ характер.“ През 1884 г. заедно с М. Греков и П. Наботков създават първата фабрика за сапун в града – „Родопска пчела“. Костаки Пеев е съзуредител и подпредседател на пловдивската Търговско-индустриална камара (1895-1898), а по-късно и неин почетен председател. Избран е за депутат в Областното събрание на Източна Румелия и два пъти – в Народното събрание на Княжество България. И този толкова заслужил за града и страната си човек, в края на своя живот да издържа многолюдното си семейство, работи като пазач във фабрика „Изида“¹².

Костаки Пеев се жени за Екатерина от известния пловдивски род Клианти. Дватама създават голямо семейство с 13 деца. По спомените на внучката им Екатерина Пеева-Стоянова, съхранявани в НБИВ – Пловдив, семейството живее задружно в къщата на дядото на ул. Иван Вазов в Пловдив. Тя споменава 7 живи от децата на Костаки – Георги, Александър, Васил, Мария, Елена, Наталия и Харитина.

От тях най-значима дира в обществения, политически и културен живот на България и Пловдив оставят синовете му Александър и Васил. Александър (1886-1943) учи във Военното училище в София, след което завършва право с докторат в Брюксел през 1914 г. Участва в Балканската война и е награден с орден за храброст. По време на Първата световна война е командир на рота в 43-ти пехотен пловдивски полк. Депутат в XVIII Обикновено народно събрание (1919-1920). През 1922 г. се установява като адвокат в Пловдив, секретар на адвокатския съвет 1922-1931 г., журналист и издател на в. „Правда“ (1923-1925). Деен член на БРСДП (тесни социалисти) и на БКП. Под неговото перо излизат редица остри политически статии по различни международни проблеми, за дружба и сътрудничество между балканските народи, за разбирателство със Съветска Русия. Като човек с енциклопедични интереси, освен с активна политическа, журналистическа и адвокатска дейност, той се занимава с исторически и археологически изследвания, с просветна и кооперативна дейност. Той е един от основателите на Пловдивското археологическо дружество през ноември 1923 г. Избран е за секретар на дружеството и остава такъв до заминаването му в София през 1931 г. Прави проучвания върху античната, средновековна и възрожденска история на Пловдив и региона, които публикува в научни издания и популяризира по страниците

¹⁰ В. Марица, бр. 55 от 6 февруари 1879 г., с. 2.

¹¹ НБИВ – Пловдив, ф. 75, а.е. 1, л. 4; ф. 57, а.е. 7, л. 1 – 83.

¹² Пак там, ф. 54, а.е. 42, л. 8 – 10.

на пловдивските вестници. През 1927 г. издава книгата си „Бегъл поглед върху миналото на Пловдив“. По негова инициатива общината издава през 1930 г. за първи път, макар и със съкращения, ръкописната история на К. Моравенов „Памятник за пловдивското християнско население в града“. Изданието излиза като притурка на Пловдивски общински вестник, със ценни пояснителни бележки от д-р Ал. Пеев и снимков материал, събиран от него. В предисловната бележка от редактора на вестника Н. Гашаров се изказва публична благодарност на д-р Ал. Пеев за доброволно изявената готовност да сътрудничи. Благодарение на д-р Ал. Пеев вижда бял свят през 1931 г. и кондиката на пловдивския абаджийски еснаф. Намерена от него през 1929 г., както пише в предговора към книгата Борис Дякович, „захвърлена в дъното на един стар сандък на тавана на един от сегашните абаджии“. Точният препис на гръцкия текст от оригинала е дело на д-р Миртинос Апостолидис, а преводът на български език е на Ал. Пеев. Установява се в София през 1931 г. като служител в отдел „Финансови проучвания“ на Българска земеделска кооперативна банка, а по-късно е юрисконсулт на Националната кооперативна банка. Верен на своите славянофилски убеждения, след започването на Втората световна война, той се включва в антифашистката съпротива като сътрудник на съветското военно разузнаване. Арестуван на 17 април 1943 г., осъден на смърт и екзекутиран на 22 ноември 1943 г. Женен е за Елисавета, от която има един син – Димитър, доктор по правните науки, публицист, главен редактор на в. „Орбита“.

Последното дете на Костаки Пеев – Васил (1897-1963) също завършва право в Брюксел и защитава докторат. През 1914 г. се завръща в Пловдив и работи известно време в една кантора заедно с брат си Александър и Никола Гълъбов – съпруг на сестра им Харитинаа. Д-р В. Пеев развива разностранна обществена и културна дейност. Дълги години е училищен настоятел, окръжен съветник, заместник председател на Окръжната постоянна комисия, в ръководството на патронажа за трудово възпитание на малолетни престъпници. Активно участва в работата на Пловдивското археологическо дружество и съдейства за развитието на музейното дело в града. Заедно с брат си Александър откриват неизвестният дотогава надпис при с. Ситово в местността „Щуда града“, обръщат вниманието върху надписа на чешмата при манастира „Св. св. Кирик и Йолита“ край с. Долно Воден, направен от български монети през 1696 г. С голяма жар събира материали и замисля написването на история на гр. Пловдив и през 1941 г. издава част I – „Пловдив в миналото“, като издание на Пловдивското археологическо дружество. В предговора към книгата авторът определя този труд като „първ опит от освобождението насам за написване на едно популярно изложение върху историята на нашия град“. Огромни са заслугите му за развитието на българския туризъм. Като дългогодишен председател на пловдивското туристическо дружество „Калоянов връх“ организира и подпомага построяването на редица хижи (Здравец, Еркюприя, Персенк, Бряновшица, Руен и др.). През 1959 г. издава подробен „Пътеводител на Родопите“. Женен е за дъщерята на известния пловдивски книжар Никола Краварев – Стоянка, от която има 4 дъщери – Екатерина, Неда, Ягода и Пея.

Двамата братя – Александър и Васил поддържат тесни приятелски връзки с директора на Археологически музей в Пловдив – Димитър Цончев, с директора на библиотеката – Борис Дякович, със синовете на Хр. Г. Данов – Груйо и Милуш, със семейството на Недко Каблешков, с Иван Андонов – съсед по вила в м. „Бяла черква“, с архитект Христо Пеев и др.

В заключение, дори от това кратко представяне на фамилията личи големият ѝ принос в борбата за църковна независимост, национална просвета и освободителното движение. Потомците на дядо Пею Кюркчията имат определено място в развитието на обществения и културен живот на отечеството.

СЕМЕЙСТВО, РОД, РОДИНА В НАСЛЕДСТВОТО НА МИХАИЛ ИВ. МАДЖАРОВ

Анна Илиева

Съдбата го бе орисала да се роди в края на една война, разклатила издъно заспалите в течение на векове умове на българите. Съдбата го бе орисала да се роди в богата, цветуща и родолюбива Копривщица. Съдбата го бе орисала да види чудото на българското възкръсване след 485 робски години. Съдбата го бе орисала да бъде свидетел и фактор в най-достойните и най-унизителните мигове в сложното историческо битие на своя народ. Съдбата го бе орисала да живее дълго, да премине през неизброими изпитания и го бе научила да приема без страх, с благородно великодушие, стрелите на своите лични и най-вече политически противници. Да им опонира с мъдростта на своя ум, силата на фактите и непримиримостта на неговата борческа натура. Съдбата го бе орисала да слее личната си и семейна драма с най-висшия трагизъм на българската нация.

Това е той, копривщениецът Михаил Ив. Маджаров, внук на свещеник, син на тежък търговец – абадзя, сестрен син на една от най-загадъчните и дързостни личности в националната ни революция – Георги Бенковски. Това е той Михаил Ив. Маджаров – общественик и държавник с неподражаеми политически принципи и гражданско поведение. Това е той Михаил Ив. Маджаров – вестникар и мемоарист с европейска култура и размах, една от визитните картички, „тежката артилерия“ на нашата журналистика десетилетия наред. „Маджаров като че бе съчетал упоритият български дух на Бенковски с трезвата практична мисъл на копривщеницките търговци в Цариград“.

„Като държавник, той бранеше упорито, като араб на табия своите политически мисли, но никога не отделяше крака от земята, обичаше да налива вода в чашата на мнозина, чужд на илюзиите, влюбен в реалностите и фактите“. Така изглежда Маджаров през очите на своя съвременник журналиста Т. Кожухаров. Пак той го сравнява със здрав бук, проникнал върху каменистата почва на Средногорието, твърд като канарите на неговата родна планина. Според Веска Николова, един от най-авторитетните изследователи на новата българска политическа история, М. Ив. Маджаров произхожда от заможен копривщениски род, в който традицията и религиозното възпитание имат дълбоки корени. А за уточнение, цитира спомените на Анна Каменова: „В живота на нашето семейство традицията играше голяма роля. Но не до такава степен завладяваше нашия живот, че да пречи на новото да прониква в него. Традиция без суеверие, а за запазване традиционните добродетели, които поддържат родолюбието“. В книгата си „Напиши за своя род“ Каменова илюстрира твърдението си с пример като този. Въпреки скромния, икономичен начин на живот в дома на Маджарови, нейният баща е сред първите столичани, който закупува семеен автомобил. Веселин Андреев, няколко години личен секретар на стария народен деятел, споделя още една черта в неговия труден за осмисляне характер – отношението към околните, събрано в единствена дума – „достойно“. „Нито подчертаваше разстоянието между нас, нито го скъсяваше със снизходителност. Колкото и деликатна да е снизходителността, „винаги обижда“. „Българин от старо време“ по морал и възпитание, народен в битието и езика – това е М. Ив. Маджаров в паметта на В. Андреев. Вътрешно честен човек през целия си живот. Естествен в поведението, внимателен събеседник, дъл-

бок познавач и анализатор на актуалните събития, такъв го запомня младия публицист Г. Стоянов от една случайна среща в Борисовата градина през есента на 1943 г.

В случая на Маджаров по най-категоричен начин се потвърждава казаното от великия копривщенец Любен Каравелов, че който не е обикнал истински родното място и родния дом, не може истински да заобича и родината си. М. Ив. Маджаров не е поддръжник на публичните прояви на благотворителност. Отзовава се рядко, само за действително значими дела, като възстановяването на окървавената историческа черква в Батак, за сираците от „Майчина грижа“ или при издигане паметника на Цар Освободител, например. В Копривщица обаче оставя като паметен знак на тази своя добродетел – чешма в м. Войводец за поминание на своя дядо поп Михаил. По негова идея и с негово „иждивение“ се прокарва водопроводна тръба оттам до родната Ламбова махала, лишена дотогава от питейна вода. Ето го типичното за Маджаров съчетание между ценностите на миналото с практическите нужди на новия ден. Това е тя – истинската привързаност към родното място, не идеалистична, а истинска, болезнено реална. През декември 1915 г. бившият министър и дипломат се завръща, за да се погрижи за болната си майка. Следващите редове са взети от писмо до близките в София и не се нуждаят от коментар: „За мен Копривщица представлява една развалина. Всичко, освен природата, застаряло, съсипано... Улиците празни, няма никакво движение на хората... Тук всичко се руши. И то не само къщите, но и хората... Най-скръбно впечатление правят майките, на които челядта се е пръснала в чужбина. А такива има в Копривщица много... Това е скръбно, но неизменно... Един икономически закон, по-жесток от войната и от природните явления. Пропада един град, рушат се къщи, опустяват улици, *ЗАЩОТО НЯМА ПОМИНЪК*. „У НАС ИМА МНОГО ПРЕЧКИ ЗА ПОДОБНИ ДЕЛА...“

През годините спомените не престават да го връщат към онази първа и последна среща с Любен Каравелов и думите: „България се нуждае от интелигентни хора, които да ѝ дадат едно добро управление и вътрешен ред. „Разсъжденията в края на разказа, без преувеличение, могат да се отнесат към него самия: „Любен в Копривщица, в бащиния си дом, беше по-близо до истинския Каравелов, отколкото в Букурещ, когато се намира под влиянието на една разрушителна политическа атмосфера“.

С особена почит и благоволение М. Ив. Маджаров възстановява образите на най-скъпите хора от детството – Дядото поп Михаил, свещеник, просветител, общественик, убеден русофил. Башата, твърд в делата си търговец, който тръгва от Копривщица, за да разпростре съдружеската си дейност до Цариград, Египет и Светите места, истински „челядник“, материална опора на фамилията. Майката – тиха и кротка, но истински стожер на семейството, възпитател на децата си. Всъщност, това е триизмерната основа, върху която се изграждат твърдостта на характера и житейските принципи на един „характерен човек“. „Баща ми отсъстваше по гурбет по шест месеца и аз оставах под изключително влияние на дядо поп“, ще изповяда след години той. Дядото внася в живота на фамилията ред, страх от Бога, почитане към възрастните, налага „истинско благочестие и непритворена набожност“. В случая прилагателните са от особена важност. Поп Михаил е „нещо като идеал“ не само за близките си, но и за цялото си копривщенско папство. По добре позната и полезна традиция, поп Михаил записва върху кориците на Новия завет на Неофит Рилски рождените дати на първородния син Иван и внука Михаил. Отбелязва и годината, в която завежда 7-годишния си внук на училище за пръв път. В този паметен ден момчето усвоява важен житейски урок. Дядо му заръчва на учителя не само да го учи добре, но да не го дели от другите деца, дори тези на

най-бедните родители. След години, вече всепознат гражданин и почитан държавник, ще се отнася със същата строгост и сдържаност към синовете и дъщерите си. Често, като че за извинение, споделя с тях: „В семействата, дете бащата заема висока длъжност, синовете често се разхайтват. Аз не искам това да сполеги моите „синове“.

С авторитета на поп Михаил, в многолюдния копривщенски дом, ако не начева, то със сигурност се утвърждават ценности и идеи като влечение към знанието и книгата, към писателския труд, привързаността към обществените дела, вярата и любовта към Русия и руския народ.

Целта на настоящето съобщение е скромна – да внесе няколко шрихи в портрета на един заслужил българин от гледна точка на семейните ценности и родолюбието.

Още от първите си стъпки в обществения живот между собственото си име и фамилия, синът поставя името на своя баща х. Иванчо – „Михаил Ив. Маджаров“ или М. Ив. Маджаров. Така и ще го изписваме в настоящето съобщение. При това сме длъжни да отбележим, че в случая няма особени причини за това, както е случая с Иван Ев. Гешов и неговите многобройни братовчеди, а искрен жест на синовна привързаност. Качествата на авторитетен финансист, законотворец, държавник в свободна България М. Ив. Маджаров до голяма степен наследява от х. Иванчо Маджаров. Въпреки скромното си образование в трудните условия на Османска Турция и съдружие с Д. Палавеев, той създава търговска фирма, която се разпростира в дейността си на три континента. Управлява я с разум и кураж, гонейки правилата на европейската търговия. Показателно е, че никога не е бил склонен към излишни разходи, но не се поколеба да повери образованието на сина си на реномирания Робърт колеж. В него витае духът на американската практичност, на здравата, полезна наука, свободолюбието и строгата дисциплина. Вън от съмнение е, че това е онази първа голяма крачка, без която трудно може да си представим кариерата на бъдещия държавен мъж. „Турският режим, под чиято власт прекарах голяма част от младостта си, и американското възпитание, под чието влияние живях цели четири години, бяха възпитали у мене убеждението, че един народ, за да бъде напредничав, трябва да бъде свободолюбив“ – пише в своята кратка автобиография М. Ив. Маджаров.

Малкото оцелели документи очертават образа на х. Иван Маджаров като активен, влиятелен и уважаван копривщенски общинар, водеща фигура в абаджийския и винопродавския еснаф. През 1926 г. Л. Доросиев публикува документи, от които става ясно, че х. Иван Михайлов е сред инициаторите за построяване на новия копривщенски храм и внася като „иждивение“ 350 гр. По данни на кондиката на общината на събрането през 1874 и 1875 г. х. Иван Михайлов е избран да представлява в общинското управление Ламбова махала. На 1 август 1875 г. влиза в църковно-училищното настоятелство, натоварено да следи за добрия ред в училището. В семейните архиви е запазена разписка от 1 март 1876 г., с която се удостоверява, че като член – основател на Копривщенското читалище, той е внесъл полагащия се годишен членски внос. Има и друга сметка на касиерина на църковно-училищното настоятелство от 27 септември 1878 г. Интересен е текстът, добавен към квитанцията: „Сметките на касиерите, по причина на размириците, остават в бездействие от год. 1877 до 1878 септ. Затова се забелязва кондиката „*ДА ЗНАЕ, КОЙТО Е ЛЮБОПИТЕН*“ (Курсивът мой – А.И.).

Известно е още, че х. Василия, майката на М. Ив. Маджаров, е между основателките и активни деятелки на Женско благотворително дружество и една от първите копривщенки, които посещават със съпрузите и децата си Божи гроб.

В трагичните спомени за потушаването на Априлското въстание остава примерът от дързостното поведение на х. Иван. В градеца „останаха чорбаджиите, които бяха против въстанието да посрещнат турската войска и да се разправят с нея. *Х. ИВАНЧО, БАЩАТА НА МИХАИЛ МАДЖАРОВ* (курсивът мой – А.И.) и х. Лало, които знаеха турски, бяха главните представители на селото пред турците... Благодарение на рушвета, който се даде нему (на онбашията) и другите офицери, Копривщица се спаси от разорение и ограбване“, разказва Ив. Пеев, който като дете става свидетел на събитията. По капризите на съдбата, преговорите се водят в дома, чиято стопанка е сестра на главния бунтовник Георги Бенковски. На същото място отсяда дипломатическата анкетна комисия на Церетелев – Скайлер, придружавана от Мак Гахан. След месеци на страх, отчаяние, надежди, първите вести от дома си Михаил научава лично от преводача на Мисията П. Димитров, преподавател в Робърт Колеж: „Твоите домашни не се оплакват от лично насилие, но съобщиха ми, че пострадала голяма част от имота“. Типично по „маджаровски“, без публични сантименти, с хладнокръвие и реализъм, фамилията посреща сполетялото я нещастие.

Трудно е на пръв поглед да се открие силата на кръвта, родовата връзка между две толкова различни индивидуалности и начина, по който влизат в нашата история като двойка Георги Бенковски – Михаил Ив. Маджаров. Да бъдеш потомък на Бенковски само по себе е знак на природата, който поставя пред истински достойните и талантлив хора морални препятствия и неизброими задължения. За щастие пак тя, природата, е надарила М. Ив. Маджаров с изключителна памет, силно перо и трайна привързаност към фамилната история. При това повече от 20 години неизменен спътник, част от семейното му битие, е легендарната майка на загадъчния герой на въстанието от 1876 г. Нона Хълтова е жена с желязна воля и характер, позната и почитана от първенците на нова България – Екзарх Йосиф, Ив. Вазов, д-р Стоилов, Мих. Георгиев, Ив. Ев. Гешов... „Баба ми Груевица, майката на Бенковски, ме следеше в моята кариера безспирно и неотлъчно. Аз бях за нея и син, и внук. Не вярвам да се е грижила за имота си, както се грижеше за моя“. Но в спомените на внука си тя присъства преди всичко като майка, а не героиня, майка, загубила единствен син: „Нейната скръб бе тъй дълбока и свята, че участието на други хора можеше само да я намали и поквари... Съзри проливаше само, когато беше сама в стаята си“. Обичала да казва: „Не искам никого да наскърбявам с моя плач“. Но се случва така, че мъката по ранозагиналите синове на два пъти влиза в дома на Маджарови. Поставя на изпитание силата на духа и родителските им чувства.

За пръв път М. Ив. Маджаров споделя преживяванията си с Бенковски през 1901 – 25 години след неговата гибел. Тогава, в основаното от него списание „Българска сбирка“ публикува „Младините на Бенковски и първите стъпки в живота му“. В съпровождащата редакционна бележка се отбелязва, че става дума за „чернова“ с „друго назначение“. Името на автора не е посочено, но авторството на Маджаров се потвърждава и от съдържанието и от познатия от по-късни години в края на текста негов псевдоним. Появата на непретенциозния „откъслек“ идва да подсказе, че още в началото на ХХ век редакторът на в. „Мир“ има идеята да напише книга със спомени. През 1915 г., след края на дипломатическите си мисли в Лондон и Петроград, отново за „Българска сбирка“, той пише статията „Революционерът Бенковски за държавното устройство на България“ и уточнява, че става въпрос за част от книга със заглавие „Моите спомени“. Всъщност, това е практически добре познатият текст „Последната ми среща с Бенковски“. През 1941 г. в „Българска мисъл“ е отпечатан „Епизод от Средногорското въстание“. По-къс-

но, значително преработен и обогатен, текстът влиза в първото издание на спомените на М. Ив. Маджаров под заглавие „Робърт колеж и априлското въстание“.

На 1 и 12 юни 1929 г. в „Мир“ публикува статиите на Ил. С. Бобчев. „Гаврил Хълтов преди да стане Бенковски“ и „Бенковски и Цариград“. Първата започва така: „Аз ще си позволя да дам гласност на ония сведения, които ми даде за своя вуйчо Г. М. Ив. Маджаров, който ми разреши и тяхното обнародване“. Целта е написването на „градило“, да послужи като подсещане към ония автори, „които ще имат добрината да опишат живота на Бенковски“ и „запълнят една празнина в нашата книжнина“. По същество, двата текста много малко се различават от съответните места в излезлия през 1942 г. спомен на М. Ив. Маджаров. От предговора към него са думите: „С образа на Бенковски съм живял в детските си години... Опитах се да разкажа за *МОЯ БЕНКОВСКИ, Т.Е. КАК ГО ВИЖДАМ, КАК Е ОЧЕРТАН В МОЕТО СЪЗНАНИЕ*“ (курсивът мой – А.И.). Само толкоз. Без претенции за „последна дума“, по-скоро като вътрешна необходимост, отговорност на потомък на една „обаятелна личност, влязла в нашата история с блясъка на героизма и родолюбието“. Ил. С. Бобчев нарича Бенковски „човек, роден да бъде голям, да заповядва на другите“. Доколко това е вярно може да се съди по казаното от оцелелите негови сподвижници от 1876 г. Ив. Пеев пък пише за своя сродник М. Ив. Маджаров, приятел от детството и политически съмишленик: „По своя природен характер той беше горд и независим, обичаше той да заповядва и нарежда и той повече да влияе на другите, отколкото да изпълнява заповеди и нареждания на други“. Което пък ни връща към фразата „Метнал се е на Хълтовци“, с която в семейството коментират „буйствата“ на стопанина на дома. Да, Маджаров не е герой с романтичното обаяние на Бенковски, но своите политически, държавни, нравствени принципи защитава със същата последователност, безкомпромисност, стигащи до фанатизъм, както и незабравимия водач на въстанието от 1876 г.

Ако Копривщица е мястото, където се е родил, а София там, където живее в последните 50 години от живота си, то Пловдив е градът на маджаровите „най-хубави младици“. Градът влиза в неговата биография през 1871 г., когато постъпва в епархийското класно училище. Дошло е време за раздяла с иделичното детство, болезненото прощаване с миналото. Съмненията и страховете на 16-годишното момче откриваме в писмото до х. Василия Маджарова от 30.IX.1872 г.

Пловдив предлага на изпълнените с родолюбиви чувства ученици атмосфера на отчаяна борба на първо място с далеч по-силните и просветни противници – гърците. От този пръв пловдивски епизод датират познанствата на М. Ив. Маджаров с духовни и политически водачи като Н. Геров, Хр. Данов, бр. Груеви и др. Оттогава са и корените на едно почти непознато у нас лично и политическо приятелство и единоействие – това с Ив. Ев. Гешов. По идея на Гешов учениците, в това число и Маджаров, създават „Разисквателно дружество“ – истинско „котило“ за бъдещи граждани, а не поданици, за революционери. Не е случайно, че съответната глава за спомените на Маджаров носи заглавието „Начало на обществената дейност“. На този момент от „пловдивската“ си младост посвещава и публикация в „Златорог“ през 1938 г.

Освободителната война, това най-велико събитие в новата българска история, преобръща съдбата на нацията, разкрива нови перспективи и предизвикателства пред нейните млади образовани синове. Възпитаникът на Робърт колеж избира Пловдив и Източна Румелия не само заради семейната обвързаност, но и с разбирането, че там се решава съдбата на един български край, заплатил кървава цена за българската свобода. Предстои „бит-

ката“ за „побългаряването“ на Източна Румелия, за изграждането на Областта в административно, съдебно, законодателно отношение, икономически и финансов просперитет. Той, М. Ив. Маджаров ще бъде активен участник, журналист, а впоследствие и мемоарист – изследовател на възхода и гибелта на обикнатата от него „Румелия“.

Според М. Ив. Маджаров, в Източна Румелия и нейната кратка история се крият корените на истинската българска политическа култура, разумното стопанско управление, гаранцията на лична и обществена свобода и политически убеждения. С тази цел написва и труда „Източна Румелия“, който излиза през 1925 г. Според Ел. Стателова „Книгата на Маджаров обхваща различни страни от живота на Областта, съдържа ценен исторически материал. Но поради личното си участие в събитията, проявява пристрастия в изучаването на проблемите. Все пак коректността изисква да отбележим, че той пише не история, а „исторически очерк“, което по същество е нещо различно. Читателите на Маджаров живеят в Пловдив след освобождението цели 15 години. Става част от историята на този град. Преживяното разказва с особено чувство на удовлетворение и искреност. Не е случайно заключението на А. Димитров, че след Л. Каравелов, той оставя най-силно и красиво описание на големия тракийски град.

Ако Румелия е времето на постоянно издигане нагоре по стъпалата на политическата, държавническа, журналистическа стълбица и обществено признание, то последните 10-ина години са болезнено трудни, изпълнени с поврати, съмнения, крушения, излюзии, грешки, време на преследвания, интерниране, затвор, емиграция т.е. живот на опозиционер в един от най-бурните периоди от новата ни история. А в тогавашна, а като че ли и винаги, в България да съхраниш в опозиция своето политическо и морално достойнство се заплаща скъпо. Цената е спокойствието и благополучието на семейството и на близките, но не и без тяхната подкрепа.

Събитията на 6 септември 1885 г. слагат край на един етап в общественото битие, но и началото на нов момент в личния живот на М. Ив. Маджаров. Решението на бившия румелийски директор да се венчае в Копривщица с 19-годишната випускница на Пловдивската девическа гимназия Мария Тодорова на предполагаемата дата на преврата внася леко екзотичен привкус на този исторически български ден. Наивно е да се смята, че румелийските управници не са знаели за подготвяните от месеци действия на военните и комитетски деятели по Съединението. Доста е съмнително също, че са разчитали с напускането на главния град да избегнат очакваните се репресии. В личен план обществена тайна са отбегнатите отношения на редактора на „Марица“ с офицерството и кръга около в. „Борба“. Поведението на „първите хора“ на Областта може да се обясни и с известната реплика на Гл. управител Гавраил Кръстевич: „И аз съм българин“. Но и с аргумента, че така ще се избегнат кръвопролития, вътрешен конфликт, с което ще се даде повод за навлизане на турски войски в автономната област при добре известната позиция на официална Русия. От друга страна, деянията на току-що взелите властта в Пловдив по отношение на такъв сакрален ритуал в живота на всеки, носи всички белези на безсмислената жестокост на българските политически нрави и лична омраза. „У нас се действа по повечето пъти не по разум, а по страст“, ще напише след години М. Ив. Маджаров.

М. Ив. Маджаров е интерниран в родния град на Мария Маджарова – Елена. Остават там при всекидневен полицейски контрол почти половин година. Той се завръща в Пловдив през март 1886 г. През април в „Съединение“ е публикувано неговото „писмо до редакцията“. Писмото предизвиква широк обществен отзвук. В него остро, категорично, но

и аргументирано се критикува колебливото, съгласенско поведение на консерваторите в Княжеството. Според автора дори най-влиятелните от тях, заради „някакви служби“, са предали политическите и моралните принципи на истинския консерватизъм и са се поставили в услуга на едно управление, наречено в статията „военна диктатура“, която отваря вратата за нови и извънредни пълномощия на Княза и правителството за сметка на народовластието, законността, свободите на гражданите, провъзгласени в Конституцията.

Непримиримото поведение на М. Ив. Маджаров поставя на изпитание цялата многолюдна фамилия. Върху остаряващия търговец х. Ив. Маджаров се струпват многобройните грижи по обединяване на разпръснатата се челяд, така че в общи усилия да се управляват семейните имоти, да се поддържа духа, самочувствието, надеждата за по-добри дни. А това не е толкова лесно, когато от всички страни се сипят верни или неверни обвинения срещу бившите съединисти, заплахи за лична разправа. Бащата отдавна е приел, вероятно не без вътрешна съпротива, житейския избор на своя образован син. Колкото и той да е различен от собствената му житейска максима „Глупаво е човек сам да си готви бесилката“. Дошли са времена, когато тя все по-определено започва да звучи не само в преносния ѝ смисъл. Илюстрация на настроенията в семейството откриваме в писмата на х. Ив. Маджаров от 1 март 1886 г.: „...В Пловдив имало по улиците жандарми, та вардят. Така казаха, но доколко е истина, не зная, защо сяку го е страх и никой нищо не казва, защо има шпиони!... Вярвам защо и вам е дотегнало стоенето, както и на мене, но нема колай... Нази, ако питате, ние гледаме час по-скоро да си дойдем, та както гледам и слушам, та мя ходи още страх. Ти трябва да знаеш най-добре... Аз вярвам, че негово Величество Князът, че колкото до вази ще ви освободи, но колкото другите, дето в Пловдив неприятели дали не препятстват нещо... Приятел става и наш неприятел... Със Божия воля ще дойде времето, но сега сякому мълча и клатя главата. Бог е милостив, ще им го върне.“

Писмото е писано в навечерието на завръщането на семейството на сина в Пловдив. Там по това време са се преселили със семействата си двете сестри на Михаил, съпруги на известните пловдивски граждани – диарбекирския затворник Хр. Илич и Никола Захариев. В Копривщица все още се намира сестрата Магдалена, съпруга на Славчо Кесяков.

За съжаление, този път престоят се оказва твърде кратък. След преврата на русофилските офицери и контрапреврата на 7-9 август 1886 г., всички видни пловдивски русофили са арестувани. Михаил Ив. Маджаров също. Макар и за броени часове, името му фигурира в първоначалния списък на правителството на митр. Климент. Положението на затворниците е наясно, но твърде опасно, което предизвиква тревогата на семейството. Показателно за страховете на близките е писмото на х. Ив. Маджаров от 26 август с.г. до снахата Мария. В този изпълнен с напрежение и тежки предчувствия момент, отново на преден план излиза непримиримата Нона Хлътова. „Каза ми Куна (по-малката сестра на Бенковски - б.м. А.И.), че някой ѝ казал защо била отишла баба Груевица сос Михаила заедно. Не знам дали е истина, но добре е направила“, пише х. Иван. Става дума, че при преместването на затворниците от Пловдив в Пазарджик, заедно с други близки и тя заминава, за да следи развитието на положението. Баба Груевица последва семейството на своя внук и в годините на емиграция.

Не е известно М. Ив. Маджаров да е водил бележки в затвора, следствието или после в емиграция, но написаните години по-късно спомени удивляват с конкретността на изложението. Те носят белезите на характерните за автора категоричност и директност в оценките за хората и събитията. Видни съвременни изследователи на българската

история от края на 19 век като Г. Марков, Ст. Грънчаров, Р. Попов, В. Танкова и др. са склонни да коментират, че не всичко в тях е предадено коректно и прецизно. Остават с впечатлението, че в известна степен фактите се подбират. Че мемоаристът знае много повече, но премълчава съзнателно едни, за сметка на други. Въпреки съмненията, спомените на Маджаров остават документ, който да послужи като специфичен поглед към един братоубийствен епизод от нашето минало. Поуките от него са толкова необходими, колкото спомена за тях, защото: „Много често у нас историческите събития минават като филм, без да се задържат в паметта на хората... Понякога се повтарят и потретват...“, предупреждава Маджаров. И още: „Невежеството, в широкия смисъл на думата, което винаги включва завист, злоба и партизанщина, е враг на народите“.

М. Ив. Маджаров винаги е твърдял, че за него животът извън родината е бил „истинско мъчение“ и дори обобщава, че „въобще“ българинът „трудно живее в чужбина“. В този смисъл е и писмото до близките в България от 12 март 1887 г. В него той проявява интерес към съдбата на родствениците си, но и искрено се вълнува от положението на семействата на офицерите, разстреляни след бунтовете от 1886/7 г. Според прочетеното в пресата, за него става ясно, че на някогашните герои от сръбско-българската война не е позволено дори да се погребат по християнски. Повечето от тях са оставили по 3-4 деца – сираци. Пише още, че в Русия вече се събират по църквите помощи за семействата. А лично цар Николай II и семейството му са се включили в дарителската акция. Ето един достоен акт на човешка солидарност, но и повод за сетен път да се постави въпросът за отношенията между освободители и освободени в новата историческа реалност. Въпрос, който продължава и вълнува, но и разделя българската нация и нейната интелигенция и до днес. Приема се, че русофилството на Маджаров и неговият партиен кръг се основава на идеята за „най-свещената връзка между – едноверни и едноплеменни народи“. Въпреки модерното си европейско образование, макар да изповядват обществени и икономически идеи на западната демокрация, мнозина българи от поколението на М. Ив. Маджаров градят своето гражданско и държавническо поведение върху здравата основа на родовите си корени, привързаността към семейната традиция и уважението към живите и почитта към мъртвите си предци. Като цяло, русофилството на Маджаров се възприема като морална позиция. А сам той твърди, че когато „един малък народ се откаже от принципите на морала, загубва правото си на самостоятелен живот“. Със сигурност имат право и онези, които приемат, че „митичната“ привързаност на М. Ив. Маджаров към Русия е пречила на неговия ясен държавнически разум на политик, докарал във времето своето чувство за пропорция и мярка за реализъм.

Само дързък и трудолюбив човек като Копривщенецът би се заел пръв сред сънародниците си да преведе романите „Война и мир“ и „Анна Каренина“. Първият български превод на „Война и мир“ е завършен в емиграция, но излиза в Пловдив през 1889/91 г. и претърпява пет издания. Той носи на преводача вниманието на съвременниците и признанието на историците на преводаческото изкуство у нас. Публицистът Ал. Пулев коментира: „Не току-така М. Ив. Маджаров превежда „Война и мир“ от Толстой, дето неуловимия и необятен дух на религиозното милосърдие удовлетворява човека и крепи неговото сърце“ и добавя: „У Маджарова идеята се ражда в мозъка и става сила в сърцето“. Маджаров сам твърди за себе си, че склонността към писане „се явява повечето пъти като вътрешно убеждение, от нуждата да се изкаже пред другите, дори с риск да си създаде неприятел“.

Безспорен риск е и решението на М. Ив. Маджаров и С. С. Бобчев през 1893 и 1894 г. да се заемат с издаването на две от най-успешните в издателската практика у нас списания „Юридически преглед“ и „Българска сбирка“. През годините те запазват мястото си на едни от най-авторитетните трибуни на българската юридическа, обществена и литературна мисъл. „Обстоятелствата бяха крайно неизгодни“ по юбилеен повод коментира Бобчев. А Маджаров предпочита да акцентира, че въпреки това, още първата годишнина приключва с макар и малък приход за издателите. И с това иска да покаже на новите поколения, че когато едно дело се води с точност, спестовност и преданост, поне не носи загуби. Съветва новите по-даровити поколения да бъдат „толкова трудолюбиви и постоянни, колкото бяха техните стари предшественици“.

Действително имената на двамата редактори стоят на първо място в списъка на пловдивските противници на тогавашното политическо статукво. Установява го и парламентарната анкетна комисия към VIII ОНС, която обследва нарушенията на законите, ограниченията на личните и обществени свободи при режима на Ст. Стамболов. И това не е случайно. М. Ив. Маджаров почти единствен от политическите емигранти – русофили нито преди, нито след завръщането си в родината не подписва писмена декларация за лоялност към Княза. Декларира устно пред гражданските и полицейски власти в Пловдив и при срещата си със Ст. Стамболов месец по-късно, а после и в съда, че с акта на завръщането в страната „приема да се подчинява на нейните порядки“, „което се разбира от самосебе си“. Писменото признание на Короната прави чак на 22 май 1894 г. след падането на предишния режим. А първата лична среща с Княз Фердинанд става на 7 юни с.г. Показателно е, че тогава, преди да се срещне с депутацията на опозиционната доскоро партия на пловдивските русофили – консерватори, Князът пожелава да разговаря с М. Ив. Маджаров и С. С. Бобчев.

Получената царска реабилитация открива пред М. Ив. Маджаров пътя към активна държавническа дейност. Но истинска реабилитация и самочувствие получава от пловдивското гражданство, което на изборите през септември го избира за свой представител на VIII Обикновено народно събрание. Подкрепата за кандидатурата си той приема не толкова като лична победа, а за идеите, които представлява и „които заслужават поддръжка, защото са благородни“. На 8 октомври 1894 г. застава начело на тричленката, която организира важните общински избори. Избран е за подпредседател на групата на възобновената румелийска съединистка (народна) партия. А тя от своя страна формира ядрото на създадената от Константин Стоилов Народна Партия в края на 1894 г. През декември с.г. М. Ив. Маджаров влиза в правителството на Стоилов като министър на общите сгради, пощите и съобщенията и остава на този пост през всичките четири години от управлението на народняците. Интересно, но непотвърдено от друг източник представлява казаното от Ив. Пеев: „Във всеки случай знам, че Михаил Маджаров беше, който внуши на Стоилова да нарече партията си „Народна“, както се наричаше сама в Източна Румелия известната съединистка партия“.

Народната партия обединява хора, свързани помежду си със стопански връзки – индустриалци, търговци, занаятчии, доста земеделци, юристи, банкери. Ръководният ѝ елит се състои от заможни, интелигентни, с близка психологическа и обществена нагласа и морални ценности. Дългогодишното политическо ежедневие на нейните водачи прераства във времето в трайни семейни контакти, взаимни визити по различни поводи, дори къщите си вдигат в съседство. М. Ив. Маджаров е емблематична фигура, всеп-

ризнат авторитет, идеолог, партиен публицист и историк. Той е привърженик на строгата вътрешна дисциплина и единодействие, но и човек с непоклатими лични позиции, които неведнъж влизат в противоречие с официалната партийна позиция. И когато не успява да убеди съпартийците си и най-вече обществото, в правотата си, предпочита да намери уединение в семейството си, без да престане да бъде лоялен към съпартийците си. Онези, които го познават, приемат това мълчание като знак на дълбок вътрешен конфликт за оценка и самооценка. Не отстъпва от принципа, че на народите дори най-доброто не трябва да се прави върху волята им и с насилие, а трябва преди всичко да ги убедиш в правотата на своята кауза.

За юбилейния 10 000 брой на в. „Мир“, неговият дългогодишен, вече бивш редактор, написва голямата статия под заглавие „Задачите на вестник Мир“. В нея споделя „основните и неизменни правила“, от които се е ръководил през годините на служене на отечеството: „Мир беше против насилията, против бунтовете, против превратите. Той защитаваше всякога конституционния и парламентарен режим. Борил се е против комунизма и тиранията, защото е бил убеден, че само при частната собственост и при свободата един народ може да благоденства. Казвал е на българския народ, че благополучието на един народ не зависи от големината на неговата територия. Сочил е за пример Белгия, Дания, Швейцария... Законите трябва да се зачитат преди всичко от ония, които ги създават... Считал съм за слабост на държавата емиграцията и затова съм критикувал ония български правителства, които са станали причина за нейното развитие. Защищавал съм църквата като най-природен институт за морал, за милосърдие, за самопожертвователност. Но съм настоявал за просветено и активно духовенство. Искал съм от папството искреност, а от духовенството преданост. От начало до край е ратувал за приятелство и споразумение със съседните народи... Защищавал е българската народност, борил се е за величието на България, но е бил против насилническата асимилация. За него всички народности са равни. Желал е и е проповядвал обаче, че те трябва да усвоят езика и да се сближават, но не при насилие, а при морално и културно влияние, тъй както става в другите просветени народи...“ Въпреки отдалечеността на времето, тези думи заслужава да бъдат прочетени и преосмислени като част от „златния фонд“ на българската политическа мисъл. Не е случайно, че Вл. Русалиев, редакторът на „Златорог“, говори за стария държавник и свой сътрудник като за личност представителна и стоическа, събрала в себе си мъдростта на няколко десетилетия, като за „един философ по пътя на дългия си живот“.

Той, племенникът на Бенковски, не е от тези, които ще „хвърлят камък“ върху своя народ, защото не е добил свободата си сам. Не е и от тези, които по патриотарски необуздано ще крещат, че сме могли и сами, но... М. Ив. Маджаров предлага своето обяснение на въпроса: „Наистина мнозина негови синове са се опитвали да поведат народа си към свободен живот, да развият неговите изтощени сили и да станат център и лост на националната ни енергия... Обаче тези техни усилия пропаднаха, защото демократичният характер на целия ни живот не допускаше нравственото доктринерство, което да го поведе към желанния път“.

За М. Ив. Маджаров българското освобождение е велико дело на самопожертвованиято и християнското великодушие на руския народ. С него един малък народ получава импулс „да живее с чисти подбуждания и гражданско мъжество“, изправя го пред предизвикателството на една свобода, при която народът е, който отговаря за своите

съдбини“. Интересен прочит на събитията около българското освобождение предлага Маджаров в статията си „Ролята на Англия в българското освобождение“, излязла през 1924 г. в сп. „Духовна Култура“. Авторът използва познат за творчеството си прием – цитира известни, вече публикувани източници – в случая преписката между английската кралица Виктория и министър-председателя Дизраели, като основа за своите разсъждения и изводи. Целта е да се докаже, че руско-турската война 1877/8 г. би могла да се избегне и българският народ да получи свобода без нейните кръвопролития и жертви, а с дипломатически средства. Счита за необходимо да напомни, че английското общество, като цяло, по това време съчувства на Уилям Гладстон и неговата партия, които вярват в бъдещето на християнските народи и признават правото им на самоуправление и свобода. Накрая си позволява да обобщи: „Както се знае, царуването на кралица Виктория се счита в Англия за много конституционно, защото нейните предшественици правеха по-големи произволи. Но именно защото то е конституционно, в странство го представяха за идеално. Писмата обаче свидетелстват, че личният режим, поне във външната политика, е бил в доста голям разцвет. И това ни напомня онези балкански събития, които ние считаме за чисто ориенталски, а те се срещат и на запад“. Не за първи път Маджаров се опитва да защити сънародниците си от свои и чужди. Защото, обяснимо е, един млад народ, възкръснал за държавен живот преди по-малко от половин век, да се поддава на емоции, разнопосочни външни влияния и в сложните балкански взаимоотношения.

Един симпатичен, оригинален прочит на сериозната тема за патриотизма и „поевропейчането“ на българския градски живот след освобождението представлява статията „Българската гражданка, ценена в българския печат“. В нея по специфичен начин се третираат понятията род, семейство, отечество в условията на градския живот през епохата. Той отрича българката да е по-малко спестовница и добра домакиня от своите инопородни връстници. Казва още: „Има лениви българки, както и има лениви европейки“. И пита: „Крива ли е българската, че захваща да носи капелани и рокли по модата, а повече ли има право българинът да носи цилиндър, ганти и фрак...?“ И си отговаря: „Щом като ние, мъжете, се поевропейчихме, то не трябва и жените да се променят. Но имало ергени, които искат скромни жени... В България изобилства от скромност...“ На упрека, че българката, макар и трудолюбива, не могла да готви „модерните“ европейски яденета отговаря, че и в Европа далеч не всички и всякога готвят по-сложни рецепти. При това, отдавна познатите български, ориенталски гозби не отстъпват по вкус на „европейските гювечи и яхнии. В последна сметка всичко зависи как младата българка е научена у дома. Мене ми се чини, заключава статията, че когато ще препоръчваме чуждото, то трябва да посочваме оригиналностите, които не могат и не трябва да се правят у нас. Но вината е на тези, които съзнателно или не, карат България да приема всички слабости на Европа.“

Така в една непретенциозна, на места симпатично-наивна публикация, издържана в стила на 90-те години на XIX век, въпросът за общественото благополучие се обвързва с добрите разумни семейни отношения. При това не се прескача границата между естественото, неизбежно модернизиране на градинския живот и същевременно се отдава значимото на традиционния български бит.

Ако в политическото битие на М. Ив. Маджаров, неговото второ пловдивско десетилетие е изпълнено с омрази, страхове, победи и загуби, то за младото негово семейство това е може би най-истинското щастливо време. Едно след друго се раждат сино-

вете Иван и Георги, дъщерите Василка и Анна. Под покрива на дома почти през цялата година се събират четири български поколения. Вестниците се пълнят със съобщения, че в края на дългата си работна седмица „Министър Маджаров“ се завръща с късния трен от столицата, за да стане част от голямата си фамилия. През лятото на 1895 г. семейството се премества в София. „Действително това беше много сплотено семейство“, пише Анна Каменова и припомня уроците на своя баща – общият език и традициите са задържали единството на народа ни в най-тежки изпитания.

Всъщност големите изпитания за Маджарови тепърва предстоят. Това е една жестока смъртоносна фамилна драма, която заслужава да бъде припомнена.

В Лондон, като пълномощен министър, М. Ив. Маджаров получава вестта, че зет му, известният юрист д-р М. Войников, е загинал при Чатаалджа. На фронта са и двамата синове. За настроенятия в дома в София ще цитирам откъс от дневника на П. Абрашев, министър на правосъдието в правителството на Ив. Ев. Гешов: „13.XI.1913. Посетих г-жа Мария Маджарова, за да ѝ предам писмо от сина ѝ, поручик Маджаров, и 300 лв. Горката жена, види се помисли, че и да ѝ съобщя за затриването на сина ѝ и припадана... Вярвам, че това не е единичен случай“. Ето как сам Маджаров описва дългоочакваното връщане у дома: „Самата къща ми се стори помрачена, жена ми потънала в скръб и безпокойствие, чакаше да види поне двамата ми синове, които не бе видяла повече от година. Първата ми дъщеря бе почернена в най-цветущата си възраст. Чуваше се само сегиз-тогиз плачът на малкото сираче...“

Мария и Михаил Маджарови дочакват само по-малкия си син – Георги. Иван загива при Лакна, близо до Серес на 21 юни 1913 г. само на 26 години. Той е роден в Цариград на 12 ноември 1887 г. Започва да учи право в Софийския университет, завършва юридическото си образование в Женева. Като студент в София сътрудничи на в. „Балканска трибуна“, а след завръщането от Швейцария на – „Юридически преглед“ и „Мир“, включва се в дейността на Народната партия. Според Анна Каменова голямата любов на брат ѝ е литературата и театъра – Лермонтов, Ибсен. Вестта за смъртта му домашните получават на 23 с.м. вечерта: „Няма нужда да казвам, че това беше един страшен удар за мене и цялото ми семейство. От няколко дни насам се носеха в София най-тревожни слухове за съдбата на двамата ми синове, но вече не оставаше съмнение, че ме е достигнало голямо злочестие“, пише в дневника си М. Ив. Маджаров. Споменът за погубения син витае и в писмата до близките от зимата на 1915 г. А във „възражението“ си до Държавния съд от 1923 г. пише с извинението, че използва факт от „интимно естество“: „Моите синове бяха на позиции при Чатаалджа (25.п.п.) и Родосто (1.к.п.). Във войната изгубих син и зет.“

По-малкият – Георги става жертва на друга безумна война, на една от вечните „гангрени рани“ на българската политическа действителност – корумпираното чиновническо съсловие. Рано сутринта на 13 ноември 1925 г., уволнен и разследван за злоупотреби чиновник предпочита „аргумента на куршума“, застрелва почти на входа на Градския дом най-младия (и до днес) софийски кмет – 33-годишния Георги Маджаров. След това се самоубива. Вестниците наричат този акт покушение срещу устоите на културното общество и отрицание на всички понятия на цивилизованите народи за човечност и ред.

Георги Маджаров е роден в Пловдив на 28 март 1892 г. Проявява изключителни математически способности като ученик, интерес към архитектурата и картографията. Но по семейна традиция завършва право в Сорбоната. Изкарва и курс по политиче-

ски науки в Парижкия свободен университет. Завръща се в родината си в началото на Балканската война и се записва доброволец. Зачислен е към 1 конен полк. С него стига до Родосто на Мраморно море. През Междусъюзническата война е удостоен с Кръст за храброст. В паузата до Голямата война завършва школата за запасни офицери. Като офицер заминава за фронта. След подписване на примирието и демобилизацията поставя началото на кратката си, но съдържателна дипломатическа кариера. Изпълнява куриерска мисия между правителството в София и българската делегация, подготвяща подписването на Ньойския договор. Ненавършил 30 години е изпратен да възстанови българската мисия в Лондон, прекъсната от 1915 г. А после и да постави началото на дипломатическото ни представителство в наскоро възстановената Полска държава. Напуска дипломатическата служба след конфликт с правителството на Ал. Стамболийски. След падането на земеделското управление се завръща към активния обществен живот.

През есента на 1923 г. е избран за общински съветник, кмет на централния градски район и помощник-кмет с ангажимент към градската транспортна система. След гибелта на кмета Паскалев, през април 1925 г. заема длъжността кмет на столицата. „Той имаше винаги ясен, установен и силно мотивиран възглед. Той беше от ония импулсивни натури, които са способни да си пробият път, да застанат начело и да водят... Той не търсеше никакво чуждо влияние, дори бащиното си“, отбелязва пресата и прибавя: „Ако беше се приютил в задните редици на нашата действителност, ако нямаше куража да казва пред очите на хората онова, което мисли за тях, ако беше готов да се води по прищевките на всекиго, той сигурно щеше да живее още дълги години“. Отбелязват и онова, с което ще остане негова следа в градежа и обновлението на София – създаването на съвременна схема за регулиране градското движение и трамваен транспорт. В центъра на замисъла е осъщественият вече „маневрен кръг“ около пл. „Света Неделя“. Остават още продължението на трамвайните маршрути към Княжево, Лозенец, Захарна фабрика... Едва успява да започне водоснабдяването на града с вода от Боянските околности. Самоуверен и смел, пълен с енергия и дух на предприемчивост, куршумът го достига в началото на многообещаващата кметска кариера. Така идеализмът на сина, наследява „особеността“ на бащините идеи и разбирания – делата да се акумулират и насочват към близките до живота задачи и да не се изчерпват с хубави слова.

Столичното общество е шокирано, объркано от грозното злодеяние, носят се слухове, добронамерени и не дотам коментари. А зад стените на добре познатия дом на ул. „Славянска“... „Когато ни съобщиха, че брат ми е убит, баща ми нищо не каза, а се затвори в стаята си. Не искаше никого да види... Майка ми не изпадна в униние. Тя намери сили да прояви неимоверна за нейната чувствителност твърдост, да понесе мъченичеството...“, разказва Анна Каменова. При раздялата с Георги Маджаров близки и роднини основават дарителски фонд на негово име. С него ежегодно ще се подпомага финансово един от випускниците на Първа Мъжка гимназия, показал особени математически дарования и интереси.

В обедните часове на 10 януари 1944 г. над София се изсипват стотици английски и американски бомби. Загиват почти 10 000 столични граждани. Една от бомбите уличва дома на Маджарови. Убито е почти цялото семейство на последния от поколението, създавало основите на българската държавност – съпругата Мария, дъщерята Василия, единственият внук Петко Войников със съпругата си Сашка Пундева-Войникова. Стопанинът е тежко ранен. Умира десет дни по-късно в болницата на Червения кръст. Ще

използвам бележките от сп. „Златорог“, за да възстановя, макар и най-пестеливо, спомена за двама многообещаващи български интелектуалци. Смъртта заварва родения през 1911 г. Петко Войников като Директор по печата. Завършил е в Сорбоната стара история и култура. За своя сътрудник Вл. Русалиев отбелязва: „Той не остана при специалните интереси на своята наука – духовната му будност го насочи към нашата съвременност. Войников я познаваше отлично, класиката му откриваше интересни аналогии със съвременността, „защото светът се мени, но във всяка промяна има нещо, което се повтаря. Добре е да се знае“. Съпругата му Александра (Сашка), макар и млада, е уважавано име сред литературните и обществени среди. Току-що е излязла и първата нейна книга „Съвременни жени“. Кратката паметна бележка за нея завършва с думите: „Уви, някога само по тия разкази двете ѝ малки деца ще знаят за майка си“. Грижата за отглеждането и възпитанието на двете маловръстни момичета поема единствената оцеляла от голямото някога семейство Анна Каменова и съпругът ѝ юристът и дипломат проф. Петко Стайнов.

Една българска епоха си отива... Михаил Ив. Маджаров и неговото семейство са просто една частица от нея.

ЛИТЕРАТУРА

1. Петър Абрашев, *Дневник*, С., 1995, с.196, 128, 236, 267-293.
2. Росица Ангелова, *Мемоарите на М. Маджаров като източник за дейността на Народната партия (1899 -1901)*, В: Исторически преглед, 2004, кн. 1, с. 188-199.
3. Борис Андреев, *Начало, развой и възход на българския печат*, С., 1948, с. 62 -65, 125-127.
4. Веселин Андреев, *Предговор към спомените на М. Маджаров*, С., 1968.
5. Стефан С. Бобчев, *Десетгодишнина на „Българска сбирка“*, С., 1903.
6. Иван Вазов, *Съчинения*, т. 21, С., 1979, с. 185, 253, 254, 169, 171, 256-258, т. 22, 1979, с. 83-87.
7. Константин Величков, *Събрани съчинения*, т. 5, С., 2007, с. 183, 284, 415,416.
8. Венелин Ганев, *Дневник*, С., 2005, с. 25, 95.
9. Ив. Ев. Гешов, *Лична кореспонденция*, С., 1994.
10. *Доклад на Парламентарната комисия с прибавление разни документи, намерени в архивите на разни учреждения в Княжеството*, С., 1895, с. 93, 237-239.
11. Константин Иречек, *Български дневник*, С., 1930, т. 1, с. 165, 179, т. 2, С., 1932, с. 490.
12. Йосиф Екзарх, *Дневник*, С., 1995, с. 75, 83, 201.
13. Анна Каменова, *Напиши за този род*, С., 1995; *Откъснати страници*, С., 2008.
14. Михаил Маджаров, *Спомени*, С., 2004; *Източна Румелия*, С., 1925; *От самовластие към свобода и законност*, С., 1936; *Последните години от живота на Константин Стоилов*, С., 1993; *Дипломатическата подготовка на нашите войни*, С., 2004.
15. Веска Николова, *Народната партия между консерватизма и либерализма*, С., 2005.
16. Иван Пеев-Плачков, *Из гнките на миналото*, С., 1994, с. 73, 12-13.
17. Мариана Първанова, *Неизвестно за известните български родове*, С., 2006, с. 384,388.
18. Елена Стателова, *Източна Румилея. Култура,икономика,политика*, С., 1986, с. 4.
19. Константин Стоилов, *Дневник*, т. 2, с. 356, 367, 374, 371, 385, 394, 398 и сл.
20. Маньо Стоянов, *Когато Пловдив беше столица*, С., 1974, с. 160-168.
21. Васка Танкова, *Пловдивската гражданска и политическа емиграция и българската криза 1886-1887*, В: Известие на музеите в Южна България, т. 13, с. 165-181.
22. Вл. Топенчаров, *Българската журналистика 1917-1923*, С., 1968, с. 307-309.

ВЕЛЕГАНОВИЯТ РОД

Соня Семерджиева

Регионален етнографски музей – Пловдив

Създадена преди Освобождението, най-авторитетната българска камбанолеярна в България – тази, на братя Велеганови (македонците) има завидна съдба. Поколения даровити майстори от рода творят през различни периоди в историческото развитие на България. Те живеят с духа и идеите на предосвободителната епоха, занаятът им процъфтява и в свободното отечество. Камбанолеярната работилница продължава да работи и през социализма, а също така и до днес. Този занаятчийски род безспорно има място сред бележитите пловдивски фамилии. Те са част от онези родолюбиви българи, които въпреки и независимо от трудностите на времето, носят свободния творчески дух.

Известно е, че предшественик на църковните камбани е клепалото (дъска, окачена на специално място – клепалница, с която известявали на богомолците за предстоящото църковно събитие). Всъщност камбанният звън влиза трайно в ритуалите на християнската църква още през средновековието. Пеещият метал съпровожда живота на хората от раждането до смъртта им. Камбаната бие в празник, при смърт, при извънредни ситуации: пожар, бедствие, смърт на величия, при посещение на дарители... Разнесе ли се звънът на камбаната, всички обръщат очи към нея с очакване, какво ще им съобщи нейният глас.

През Възраждането звънът от камбанариите напомнял на българите за техния Род и Родина. В онези времена камбаната, както и християнският храм са символ на духовното единство и здраве на нацията. Символ, който сплотява, който връща към корените. Камбани у нас се леят от 19 в., но занаятът набира сили и процъфтява най-вече в периода между Освободителната и Балканската война, когато масово започват да се строят църкви, да се възстановяват старите, както и манастирите. Особена популярност в България добива майсторството на братя Велеганови от Банско, които през 1872 г. отливат първите си камбани в Пловдив.

Иван (р. 1837 г.) и Лазар (р. 1844 г.) Димитрови Велеганови са родени в село Банско, Разложко. Произхождат от стар род – Велегановия, в който има монаси, зографи, резбари, а по-предприемчивите търгуват с памук, като с кervани достигат до Виена и Италия. Някои създават там свои кантори и се установяват трайно във Венеция и Виена, като години наред поддържат търговски връзки с Л. Д. Велеганов.

Баща им, Димитър Велеганов (ок. 1812 – 1883 г.), отваря леярна работилница в Банско, като лее пръстени и други дребни украшения от пиринч. Преценяйки важноста на събитията, неговият баща Благо Велеганов, зограф в Светогорските манастири, го изпраща навремето във Виена, не за да изучи тънкостите на занаята. След завръщането си, той започва да лее и свещници в леярната си, като обучава в това и синовете си. Два от неговите свещници (1867 г.) се намират в църквата „Св. Троица“ в Банско¹. По-големият син Иван прихваща занаята и постепенно започва да върти работата в леярната.

¹ Съобщението се основава на теренен материал, събиран от автора 2009 г., инф. Виктор Лимонов (р. 1969 г.) и д-р Божидар Ст. Велеганов, както и въз основа на спомени на Пенка Л. Велеганова, ръкопис от архива на РЕМ – Пловдив (3.11.1966 г.) и справка на Пловдивската митрополия, Изх. № 5391/ 22 декември 1967 г.

Като поотраснал, по-малкият Лазар станал пастирче – пасял добитъка по Пирин. По-късно баща му го води в Солун и го пазарява да слугува у богато еврейско семейство. По някое време дядо му, зографът Благо Велеганов, го прибира при себе си в Атон. Пазарява го за ратай – да помага в манастира, да се грижи за добитъка, да помага в полската работа. Казват, че там се е запалил по камбаните. Тук, в Света гора, Лазар за първи път вижда и чува да бият камбани. Остава възхитен от тези чудни тела, които при клатенето издават божествени звуци и огласят Светогорските простори. Невъзможността да си обясни как са направени те го кара да мисли, че са създадени по някакъв особен, възшебен начин. Непрекъснато си намира работа в манастира и продължително се спира да гледа камбаните. Постепенно започва да „рисува“ в съзнанието си формите на камбаните, но как се получава това, си остава загадка за него.

Веднъж присъства, когато монасите отливат звънци за добитъка. За първи път се пита дали не са отлети и камбаните по същия начин и оттогава мисълта да опита да отлее камбана не го напуска.

След като прекарва няколко години в Света гора, завръща се в Банско. Тук започва работа в дюкяна на баща си. По-големият брат Иван се жени и през 1870 г. му се ражда син, който кръщава Благо. Малко след раждането на детето обаче, майката умира. Подгонени от властите заради „гръмко поведение“, двамата братя напускат родния си град и тръгват да търсят късмета си на друго място.

В 1872 г., след дълго лутане, братята Иван и Лазар Д. Велеганови се установяват в Пловдив. Същата година основават фирмата „Братя Д. Велеганови“ за изработка на камбани, свещници, полилеи, както и за отливане на разни машинни части.

Стоката им намирала добър пазар, но всичко, каквото спечели, Лазар влагал в опити да отлее камбана. Рисувал камбани, правел калъпи за отливането им, но понеже не знаел какви точно метали да употреби и какво трябва да бъде съотношението им, камбаните се разсипвали и той претърпява загуба след загуба. Това не го отчайва, той продължава да прави опити, но уви, все несполучливи.

В Пловдив Лазар се жени за Харитина Василева, дъщеря на най-добрия майстор на кантари от село Заридово, Пловдивско (изгорено от турците). Самият Васил Кантарджията бил голям майстор, изработвал кантарите си изключително прецизно и ги украсявал художествено. Той много цени неуморния дух и майсторството на Лазар и му дава за жена малката си 14-годишна дъщеря.

Младата жена с безпокойство пита мъжа си къде остава толкова до късно и не се прибира в къщи, но той си мълчи и не ѝ споделя нищо за опитите си да отлее камбана.

От постоянните загуби обаче нищетата влиза вкъщи. Ражда се първото им дете Димитър. Лазар и Харитина имат 12 деца, но голяма част от тях умират още в ранна възраст. Времето е такова. Има много смъртни случаи. Всъщност до преди 30-40 години са живи все още синът им Божидар Л. Велеганов и неговите сестри Пенка Л. Велеганова и Анка Л. Велеганова².

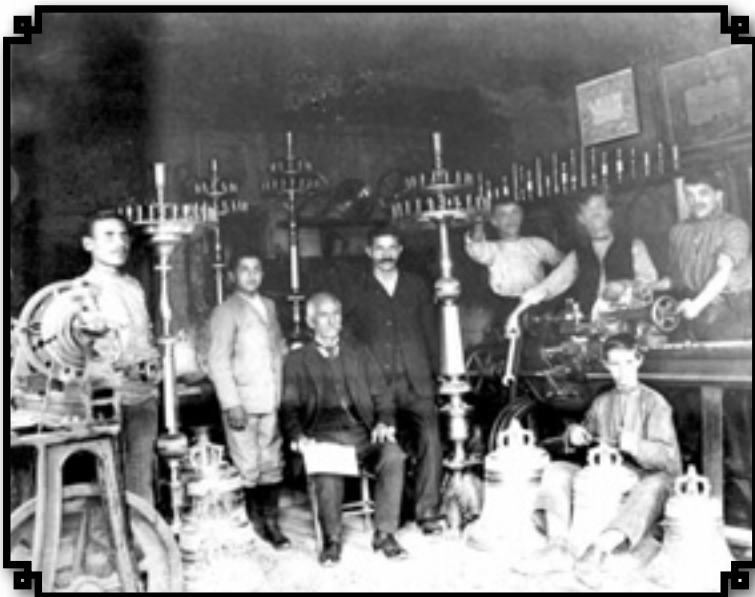
Според думите на Харитина, Лазар Велеганов прекарва по цял ден и част от нощта в опити да отлее камбана с „шест пари хляб“, а тя изнемогва вкъщи с детето. Понеже бил религиозен човек, започвал отливането с дълга молитва „Бог да му по-

² Инф. Д-р Божидар Стефанов Велеганов, внук на Божидар Л. Велеганов и правнук на Лазар Д. Велеганов.

могне“ и след несполуката пак се моли „Бог да му даде сили“. Това се превръща в ритуал до края на живота му всеки път преди да отлее камбана. Най-после, след дълги усилия той успява да отлее камбана, която издава звук като този на Светогорските камбани. Опиянен от сполуката си, той развълнуван се втурва в къщи и започва да прегръща ту младата си жена, ту детето, като не можел нищо да ѝ обясни. Харитина много се изплашила. Помислила, че е изгубил душевното си равновесие. Трябвало да мине много време докато се успокои и ѝ каже, че успял да отлее камбана. Сега този възторг прелива и у нея и тя едва сега повярвала, че ще има край на страданията им³.

Основаването на фирмата съвпада с онзи период, когато идеята за освобождение е изпълнила душите и сърцата на целия български народ. Велеганови също откликват на призива да помогнат с каквото могат. В навечерието на Априлското въстание те отливат 80 медни бомби с фитил и „тучени знакове“ и лъвчета за калпаците на перущенските въстаници⁴. Иван Велеганов е заловен от турските власти и изпратен в „Ташкапия“ заради тези му действия, обвинен за враг на империята и толкова бит, че не след дълго умира от нанесения му побой и раните си. Лазар успява да се укрие.

След загубата на Иван, другият брат – Лазар поема управлението на фирмата. Той прибира и братовия си син Благо Иванов Велеганов (1870-1949 г.), вече пълен сирак, когото от

*Лазар Д. Велеганов в леярната
на ул. „Абаджийска“ 10, Пловдив, 1907 г.*

1883 г. започва да посвещава в бащиния му занаят. Това не се забравя от Благо, който кръщава единствения си син на чичо си Лазар.

Работите в леярната потръгнаха. Идвали поръчки от църкви и манастири, където заместваха старите клепаля с камбани. Работели се свещници от пиринч, панахидници, полилеи. Работата се разраснала и трябвало да се наемат и чираци. Те живеели в дома на Лазар, хранели се всички на обща трапеза и се отнасяли с особена почит към „майстора и майсторицата“.

³ Спомените са на Харитина, съпруга на Лазар Д. Велеганов, предоставени от Пенка Л. Велеганова, дъщеря.

⁴ Вж. Райчевски, Г., Пловдивска енциклопедия. П., 2009, с. 65.

В леярната се работело на „шевекер“⁵. Когато пропепят петлите всички ставали и отивали в леярната. Работели на борина или газова лампа докато съмне. После отваряли кепенците и с няколко почивки продължавали, докато чуят ходжата да пее от джамията. Тогава затваряли леярницата, прекръствали се и се прибирали вкъщи, вечеряли и лягали да спят.

Семейството води строг патриархален живот. *Всички се хранехме на една софра, включително прислужницата и работникът бай Сотир, който обслужваше леярницата и къщата. При нас се хранеше и семейството на майстора-кожухар Андон от село Ветрен, на когото пожар беше изгорил всичко и баща ми го прибра у дома със семейството му. За него той построи една стая в двора.*

Майка ми никога не се обръщаше към баща ми по име, а му казваше с особено страхопочитание „Кир Лазар“. Никога не съм чул баща ми да назове майка ми на име пред децата. Според тогавашните разбирания това се смяташе за неприлично. Отношенията между всички бяха много сериозни. При големи празници – Коледа, Великден, Загезвезни най-напред майка ми целуваше ръка на баща ми, а след нея се изреждахме всички, като по-малките целуваха ръка на по-големите, включително и на прислужницата и бай Сотир. На децата беше абсолютно забранено да искат те да им прислужват. Прислужваха само на баща ми и на майка ми“⁶.

Всички религиозни празници и традициите, свързани с тях се спазват най-строго. На Коледа и Великден ги посещават хора от сиропиталището, на което Лазар прави чувствителни дарения.

Той е протомайстор (устабашия) на леяро-бакърджийския еснаф в Пловдив. Патронният празник на еснафа бил „Св. Атанасий“, когато се устройвало тържество. На този ден се отслужвала литургия (парастас) в църквата и от вечерта приготвяли жито (коливо), което се раздавало в църквата. Най-напред света литургия в църквата, след това панахида за починалите занаятчии, а после се събирали всички в дома на Лазар и до вечерта имало гуляй и веселие.

Както е известно за устабашии са избирани най-възрастните и почитаните в еснафа изявени майстори, на които думата тежи и се чува. Първомайсторите вземат участие в управлението на града, ведно с църковните власти и първенците (архонтите)⁷. Лазар дълги години е съдебен заседател, църковен настоятел, участва при създаването на културните институти в града след Освобождението. Познава лично Стою Шишков и Йордан поп Георгиев. За него те казват, че е „човек с рядка интелигентност (природна) и удивителна памет.“

Лазар не забравя и родното си село. През 1894 година той отлива голяма камбана, подарък за църквата „Св. Троица“ в с. Банско. Църквата от своя страна поръчала три малки камбани. Изпращането на голямата камбана ги изправило пред доста голямо затруднение. Докъдето имало шосе тя е пренасяна с волска кола, по-нататък – поставена в специална дървена каса и влачена по тесните пътеки от няколко мулета, а после – пак с кола до Банско. Камбаните (голямата и трите по-малки) били окачени в църковната камбанария тъкмо преди Възкресение 1894 г.⁸

⁵ На „шевекер“ – рано, в 4 ч. сутринта. Който не е чиракувал или калфувал, едва ли е чувал за това.

⁶ РЕМ – Пловдив, инв. № 3086/ЕМ-П2, Спомени на Пенка Л. Велеганова, дъщеря, ръкопис.

⁷ Вж. Апостолидис, К., История на Филипопол (ръкопис). П., 1959, 525-527.

⁸ Благодарствено писмо към Лазар Велеганов от банскалии от 1894 г. (архив РЕМ – Пловдив, ръкопис)

Подарената голяма камбана има следния надпис: *Във времето на Негово Императорско Величество Султан Абдул Хамид хан втори. Подарявам за спомен на миналото, настояще и бъдеще поколение на родът Велеганов на храмът „Света Троица“ в родното ми село Банско, околия Разложка 1894 година 10 ноември, Лазар Д. Велеганов“.*

Някакъв бей заповядал да съборят кулата-звънарница, камбанарията⁹. Камбаните плашели, че с тях може да се даде знак за буна. Но тогавашния свещеник се сетил и посочил царствения надпис: „в чест на Султан Абдул Хамид...“ и бейските пратеници се отказали да я бутат.

През 1909 година за първи път Лазар посещава родното си село със семейството си. *Пътувахме от село Лъджене до Банско с цял керван от мулета. Бяхме посрещнати накрая на селото от кмета, цялата община и много селяни с хляб и сол, а всички камбани биеха тържествено. Оказани му бяха и много други почести и го обявиха за пръв в селото. По-късно го обявиха за почетен гражданин на Банско за големите дарения, които е правил¹⁰.*

За голямото си майсторство като камбанолеяр той получава Диплом от първото изложение в Пловдив през 1892 година и Майсторско свидетелство¹¹ от индустриалната камара (1907). Освен за цяла България, Лазар Велеганов лее камбани за Гърция, Тракия, Македония и Сърбия.

Работата в леярницата върви блестящо и Лазар прави проекти за построяването на фабрика – железолейрна, за която капазира голямо пространство на юг от държавна болница. Обявяването на Балканската война обаче му попречило да направи това.

Междувременно, по време на Първата световна война и след войните, работата в леярницата съвсем замира, а и той е вече много стар, за да работи. Разболява се, ослепява и на 5 май 1926 г. умира.

Междувременно през 1920 г. Благо Велеганов, рядко надарен майстор, син на Иван, учил леярство при чичо си Лазар, открива собствена работилница в Пловдив за метални отливки: свещници, полилеи, кръстове, машинни части и др.¹² Поета в млади ръце, фирмата процъфтява, разширява до голяма степен производството си и въпреки общите кризисни моменти в много отрасли на родното производство, успява да преодолее всичко и да продължи доброто си съществуване. Най-голямо съвършенство постига при изработването на камбани по определен музикален тон.

Интересен епизод¹³ от дейността на тази фирма е следният факт. През 1926 г. католическото църковно настоятелство на село Балтаджий, Пловдивско (днес Секирово, квартал на гр. Раковски), решава да поръча две камбани от Италия с тонове „до дизел“ и „еа (ла) дизел“. За тази цел настоятелството иска поръчката да се освободи от вносно мито, поради факта, че в България не могат да се произведат камбани с точно определени тонове. Началникът на Търговското и индустриално

⁹ Освобождането на Банско става през октомври 1912.

¹⁰ По спомени на Пенка Л. Велеганова, дъщеря на Лазар Велеганов.

¹¹ Майсторско свидетелство № 7706 / 07.07.1907 г., издадено от Българския еснафски съюз въз основа на чл. 76 от Закона за организацията на занаятите и еснафските сдружавания; РЕМ – Пловдив, инв. № 3244/ ЕМ-П2.

¹² Семсеев архив В. Г. Лимонов; Вж. Райчевски, Г., Пловдивска енциклопедия. П., 2009, с. 65.

¹³ Благо Ив. Велеганов, камбанолеяр – Пловдив, Каталог, Кооп. Печатница „Солидарност“, Пловдив, 1939 г., с. 2-4.

отделение при Министерството на търговията, промишлеността и труда г-н Радев с официална телеграма № 2071 от 5 май 1926 г. запитва Велеганов: „Може ли фабриката Ви да произвежда камбани с определени интонации?“ Отговорът му е утвърдителен – да, може да лее камбани с най-различни и точно определени музикални тонове.

Вследствие на това е назначена експертна комисия за приемането и одобренieto на внесените от Италия две камбани. Същата обаче установява, че тоновете на камбаните не отговарят на поръчаните и католическото църковно настоятелство на с. Балтаджий отказва да ги приеме като несъобразени с тяхната поръчка.

Впоследствие поръчката е възложена на Благо Ив. Велеганов и той отлива камбаните точно според изискванията, т.е. в исканите музикални тонове. Новата експертна комисия за приемането на тези камбани е в състав: тогавашния свещеник (домен) на католическата църква Говедаров (завършил Висша музикална академия в Италия) и г-н Близнаков – секретар на Пловдивската търговско-индустриална камара (1926 г.). Камбаните са прегледани, изпитани и приети от комисията като напълно отговарящи на поръчаните такива.

Подобни случаи, свързани с Благо Велеганов, откриваме в архивните документи на някои църкви. Във връзка с построяването на камбанария на църквата „Св.

Благо Ив. Велеганов при освещаване на камбаната на църквата „Св. Неделя“, Пловдив, 1935 г.

Богородица Благовещение¹⁴ в Станимака (Асеновград) през 1933 г., църковното настоятелство решава да поръча изработването на 4 нови камбани като спира избора си на Благо Велеганов, въпреки че Марин Ст. Алексиев¹⁵ предлага най-ниската оферта. Причините са няколко: Алексиев никога не е работил камбани с определен тон, а старата камбана на църквата, работена също от Велеганов, е с „ясен, мелодичен и силен звук“. Четирите камбани трябвало да са с тон „ми“, „до“, „сол“, „до“, приспособени за люлеене. В комисията по приемането на камбаните освен представители на Митрополията и църквата, били включени и двама учители по музика: Дамян Брайков от Станимашката държавна гимназия и Никола Петров от Френския мъжки колеж „Св. Августин“ – Пловдив. Те трябвало да се произнесат по точността на тона на камбаните и тяхното съзвучие.

Доставената през 1933 г. от братя Алексиеви¹⁶ камбана за църквата „Св. Димитър“ в Станимака (Асеновград) се оказала с много слаб звук. Станало ясно, че е дефектна (спукана) и в тон „сол“, а не според изискванията на поръчката в тон „до“, който да хармонира с „фа“ на малката камбана.

След цяла поредица от лутания и търгове, едва през 1938 г. църковното настоятелство решава да замени тази стара спукана камбана. Поръчана е „нова благозвучна и музикална камбана“ отново на Благо Велеганов, „на когото фирмата е най-добре реномирана в цялото царство“ и широко известна не само с изработването на отлични камбани, но и на други изделия, необходими за църквите¹⁷.

За доброто име на фирмата свидетелстват още почетни дипломи от Международния мострен панаир в Пловдив през 1933, 1935 и 1936 г.; златни медали от Горно-Оряховския мострен панаир през 1925 и 1926 г.; от Старозагорската изложба 1927 г. и от Пловдивския мострен панаир 1934 г.

Голяма част от църквите и манастирите у нас притежават камбани, свещници, полилеи и пр. от фирмата на Благо Ив. Велеганов – Пловдив.

Лазар Бл. Велеганов в работилницата на ул. „Митрополит Панарет“ 12, 1989 г.

¹⁴ Летописна книга на църквата „Св. Богородица Благовещение“; Вж. Маринова, Г., Камбанарии и камбани от Асеновград. В: Камбаната, бит, обред, мит. Годишник на ЕМ – Пловдив, 1999, с. 97-98.

¹⁵ Камбанолелярната „Братя Алексиеви“ е основана в София от Георги Димитров Алексиев и неговите синове Стоян и Марин, преселници от Горно Броди и роднини на Христо и Стоян Алексиеви (Алексиеви).

¹⁶ Камбанолеляри от Пловдив. Братята Христо и Стоян Алексиеви, преселници от Горно Броди, Серско, се установяват първоначално в Асеновград, а към 1928-1930 г. се заселват в Пловдив. Тук откриват своя камбанолелярна на северния склон на Джендем тепе, която работи до 1942 г. (Инж. Мирчо Алексиев, син на Христо Алексиев).

¹⁷ ТД Държавен архив – Пловдив, ф. 222к, оп. 1, а. е. 4. Протокол № 30/ 27.12.1938 г.

Според сведенията, предоставени от Пловдивска митрополия¹⁸ относно църковното строителство и леенето на камбани и свещници от църквите и манастирите в Пловдивска епархия, през първите десетилетия на ХХ в. в Пловдив работят няколко камбанолеярни – фирма „Велеганов“, братя Стоян и Христо Алексови, Асен Златарев, фирма „Топлийски“, леярница Карло К. Кроунов. Предоставената справка съдържа сведения от 434 църкви и манастири, за които от Велеганови са отлети 678 камбани с различни размери, тежест и тонове, както и 1322 свещника.

Благо Велеганов умира през април 1949 г. на 79 години.

Синът му – Лазар Благов Велеганов¹⁹ (р. 1910 г.) започва да работи при баща си едва 14 годишен. От него той наследява занаята и леярницата на ул. „Митрополит Панарет“ № 26 (по старата номерация), където практикува занаята до 1956 г.

После започва работа в ТПК, но продължава да изпълнява поръчки за камбани и църковни свещници. Талантливият наследник на старите майстори Лазар Благов Велеганов измайсторява камбаните с тонове „до“, „ре“, „ми“, „фа“, „сол“ през 1981 г. за асамблеята „Знаме на мира“.

До 1989-90 г. работи в работилницата си на ул. „Никола Господинов“ № 12, сега – „Митрополит Панарет“ № 12. Умира на 19.12.1994 г.

От 1991 г. на занаята се отдават и неговите наследници – дъщерите на последния майстор Велеганов – Мария Велеганова, по-малката и нейния съпруг – авиационен инж. Георги Лимонов (р. 24.12.1943 г.). По-късно в работата на фирмата се включва и внукът – Виктор Георгиев Лимонов (р. 1969 г.), авиационен инженер и икономист.

Виктор си спомня как 50-52 години след смъртта на дядо му Благо (някъде в началото на 90-те години) дошли хора да го търсят. Издигнали си камбанария, прочели името му на старата камбана, намерили адреса и пристигнали да си поръчат нова камбана. Спрели пред портата, където седяла най-малката му дъщеря и казали, че „търсят Благо Велеганов“, а тя отвърнала: „Малко сте позакъснели“.

Лазар Бл. Велеганов, 1981 г.

¹⁸ 434 сведения, придружени със списък на църквите и манастирите, предоставени от Пловдивска митрополия на Народен етнографски музей – Пловдив, Изх. № 5391/ 22 декември 1967 г. Подписано от Наместника на вакантния Пловдивски митрополитски престол: †СТОБИЙСКИ ЕПИСКОП на Пловдивската митрополия, секретар: С. Енчев (печат).

¹⁹ Инж. Виктор Георгиев Лимонов (р. 1969), внук на Лазар Благов Велеганов и син на по-малката му дъщеря Антоанета.

Почти няма населено място на територията на България, което да не е огласяно от камбана на Велеганови. „Говори се за 400 камбани, направени от дядо Благо Велеганов, но те са много повече. А ние сме направили над 400 тук, за последните 15 години, вкл. за Западните покрайнини и Одрин (Турция)“. Камбана на Велегановите наследници разнася звъна си чак в другия край на Турция, близо до сирийската граница, където живее християнско малцинство. Как са научили за пловдивския майстор и той самият не може да си обясни.

„В началото отливането на камбани беше само хоби за мен, сега това е смисълът на живота ми!“ споделя инж. Г. Лимонов. Майсторът казва, че само с един поглед може да разпознае това, което е излязло от легендарната работилница. Най-голямата камбана, която той е отлял, тежи половин тон. Звънът ѝ се разнася над манастира на отец Боян Саръев в Кърджали.

„Много пот се лее за една такава камбана. За всяка се прави отделен калъп и след отливането се чака 3 денонощия. Секретът е в пропорциите на сплавта. Това си е наша семейна тайна. Трябва да се спазват „мерудийките“, а за това нямаме писана рецепта – предава се само от уста на уста. Дядо Лазар ми я довери на мене. Топенето на металната сплав е тънко изкуство. Прегряването и недогриването на връщия метал са еднакво вредни за „гласа“ на камбаната“.

За да звучи една камбана „музикално“, да има точен и ясен „глас“, майсторите спазват строги правила. Всичко зависи от големината ѝ и от това, откъде е отнета част от метала. Ако се разшири вътрешното пространство на камбаната, тонът става по-нисък. Ако се изтъни от външната ѝ страна, тонът е по-висок.

Сега съвременните технологии малко са променили начина на работа. Ако едно време майсторът е трябвало да бъде с тънък слух, за да определи звука на отлетия метал, сега това се прави съвсем точно с уреди.

Старите майстори имали обичая, когато отливат метала, да хвърлят в топилката сребърна пара. Вярвало се, че това „жертвоприношение“ вдъхва „душа“ на камбаната, прави я звучна. Всеки си има своите ритуали. В работилницата на „Велеганов“ сега не слагат залък в устата докато не отлеят метала, чак тогава сядат на масата и благославят: „Да стане хубава, красива и звънлива! Да се чува ей до...“

Животът на една камбана е повече от 100 години. Още от създаването на фирмата през 1872 г. качеството на изработените от тях камбани е доказано във времето. Днес наследниците на фамилия Велеганови изработват камбани по същата технология и със същото качество. Майсторът се радва, че синът му Виктор е наследил занаята и традицията няма да изчезне: „Аз изпълних моята мисия в живота!“

ЛИТЕРАТУРА

1. Апостолидис, К. *История на Филипопол* (ръкопис). П., 1959, 525-527.
2. Велеганов, Бл., *Каталог*, П., 1939 г., 2-4.
3. Маринова, Г. *Камбанарии и камбани от Асеновград*. В. – Камбаната, бит, обред, мит. Годишник на ЕМ – Пловдив, 1999, 97-98.
4. Палиев, Д. *Камбани, клепала и овчарски звънци в България*, С., 1985, 23.
5. Райчевски, Г. *Пловдивска енциклопедия*. П., 2009, 65.
6. ТДА – Пловдив, ф. 222к, оп. 1, а.е. 4.

ДИМИТЪР ПЕТРОВ КУДОГЛУ – ЖИВОТ И ДЕЛО В КОНТЕКСТА НА ЕПОХАТА

гл. ас. д-р Мая Лесинска

Медицински университет – Пловдив

Димитър Петров Кудоглу е роден на 21 август 1862 г. в българското село Габрово (Малко Габрово) в Беломорска Тракия. Селото е разположено на 300 м надморска височина по южните възвишения на Средните Родопи. Отдалечено е на 40 км от Бяло море и на десетина километра от река Места. Има четири махали – Горна, Долна, Синалска и малка турска махала в Кутела с около 300 къщи. Местността е гориста, с много извори, пасища и мек климат, което благоприятства развитието на животновъдството, но основният поминък на населението е тютюнопроизводството. До средата на XIX век тютюнът се употребява преди всичко от турското население в империята и затова се отглежда и преработва в места, които са населени предимно с турци или са близо до големите консумативни центрове. Такива са районите на Енидже и Ксанти. Още от средата на XVIII век в Ксанти се отглежда най-голямото количество качествен тютюн. Габровци придобиват значителен опит в производството на разсад, наторяването на почвата, разсаждането, брането на „седем ръце“, низането, сушенето на слънце и обработването в приземния етаж на къщата. Тютюнът се събира на селски денкове „истифе“ и в този вид се продава на търговците, в чиито складове се обработва и приготвя за износ. В по-слаби години неговата цена е от един грош за оката, а в добри се повишава до 20 гроша.

Жителите на Габрово и съседното българско село Еникьой се специализират и в манипулацията и износа на сухия тютюн. Някои от тях отиват да работят в Кавала, Измир, на остров Самос и в Северна Африка. След 1870 г. Ксанти се утвърждава като център за преработка на тютюните в империята. Мнозина габровци се издигат и заемат ръководни места в складовете за подготовка на тютюна за износ – майстори, експерти, резачи (каджии), комисионери и др. Още от началото на XIX век някои от тях започват да изкупуват тютюните на своите съселяни, да ги преработват и продават в Беломорието. Постепенно се разширява търсенето на стоката в съседните села и през периода 1855-1880 г. възникват първите сдружения за покупка на тютюн и продажбата му в Цариград. Постава се началото и на търговията с рязан тютюн, който се приготвя на хармани от различни видове суровина. Габровският тютюн „ксанти-басма“ е лек, гори лесно, листата му са тънки, нечуплив е, при пушене е мек, умерен – „яваш“. Той се употребява за подправка на тежките тютюни. Това позволява ежегодно да се изкупува цялата реколта. Всички, които се занимават с търговия с тютюн, забогатяват и остават да живеят с години в Цариград¹.

*Портрет
на Димитър Кудоглу*

¹ Коруев, П., Село Габрово, Ксантйско, С., 1984 г., с. 7, 134, 145; В. Завет, VII, 2 декември 1933 г.

Произходът на рода на Димитър Петров Кудоглу е неизвестен. Познат е в селото като Кудюцки род. Сведения намираме за неговия дядо Георги Кудев. Той е сред първите жители на Габрово, които започват търговия с тютюн. От двата си брака има трима синове и две дъщери: Петър, Киряк, Атанас, Мата и Мария. Синове му продължават дейността си в Цариград и вече са известни с фамилията Кудоглу. Киряк се издига като крупен тютюноотърговец и е член на Българското централно читалище в столицата на империята. Той е един от инициаторите за изпращането през 1869 г. на първия български учител в Габрово Яков Д. Змейкович. Малко преди смъртта си реализира най-съкровената си мечта – откриване на български параклис и училище в Ксанти. Атанас Кудоглу заминава при брат си в Цариград и работи като хаванджия. По-късно е инструктор по тютюневата култура в Гърция.

Третият брат – Петър Кудоглу създава един от първите чифлици за отглеждане на тютюн в местността Топилата в Габрово и продължава търговията на баща си. Подпомага с пари всяко начинание от църковно-училищен характер и семействата на арестуваните след инцидент в църквата на селото през 1877 г. до тяхното оправдаване и освобождаване.

Семейството на Стана и Петър Кудоглу има седем деца, от които живи остават само Димитър и сестра му Мария. Димитър Петров Кудоглу получава началното си образование на село при учителя Яков Змейкович. После учи в гръцко училище на остров Хиос и 6 години във Френския колеж в Цариград. Владее български, френски, немски, гръцки и турски. След смъртта на баща си поема търговията със суров тютюн и за няколко години успява да умножи многократно семейното богатство. Премества се да живее в Ксанти и заедно с първата си съпруга Екатерина, наследник на един от богатите български родове в Беломорието, изграждат свой дом. През 1903 г. се преселват да живеят в Дрезден – средище на търговията с тютюни в Европа. През тези години Димитър Кудоглу става един от най-богатите българи, но го сполетяват нещастия в личния живот – умира съпругата му и е погребана в семейна гробница в Сан Ремо. И след втория си брак Димитър Кудоглу остава без наследници.

По няколко пъти в годината Кудоглу се връща в Ксанти и Пловдив, „за да наглежда вървежа на търговските си дела“. Но той никога не забравя и родното си село. Корените на благотворителното му дело трябва да търсим в запазените морални традиции и високата нравственост на българското население в Беломорието. С пословична пестеливост, с обща грижа за болни, вдовици с малки деца и сираци, с помощта при бедствия, когато всеки стопанин е давал няколко оки тютюн на пострадалия, са известни жителите на селото. Особено значима е била помощта, дадена от всички на пострадалите, при свличането на Златиладската махала през 1866 г. Те са подпомогнати с пари, труд и материали за построяване на нови жилища. Това се оценява от една страна като хуманно дело и от друга като патриотична проява – пострадалите остават да живеят в Габрово, а не се заселват в Ксанти, както им предлагат турските власти. Така е избегната опасността от асимилирането им².

Всяко пребиваване на Кудоглу в родината е съпроводено с благотелство. Той подпомага съселяните си с пари, храна и облекло. През 1909 г. дарява сграда, съседна до бащината му къща, за амбулатория, жилище на лекаря и аптека. Заплаща на ангажирания от него лекар 3750 лв. годишна заплата, за да лекува и осигурява безплатни лекарства на бедните селяни. По-заможните внасят минимална такса, като така се образува фонд за издръжка на лекаря и аптеката. За лекар е назначен д-р Дионисиус Бадас, родом от Янинско, завършил медицина в

² Корув, П., Село Габрово, Ксантйско, С., 1984 г., с. 84, 323; Шивачев, Ст., Благотворителността в Пловдив след Освобождението, Очерци из историята на Пловдив, П., 1995, с. 138.

Атина. Той работи в Габрово до разрушаването на селото през 1913 г. като оказва медицинска помощ не само на габровци, но и на дошлите от околните села. През 1911 г. Димитър Кудоглу дарява бащината си къща с дворно място от 1000 кв. м за училище³.

След Балканската война, в последвалите трагични за българите в Беломорска Тракия събития, в началото на юли 1913 г. надвисва заплаха за селата Габрово и Еникьой. Гръцка войска настъпва към Драма и по железопътната линия към гара Бук. Това създава реална опасност да се пресече пътят за отстъпление към старите предели на България през прохода Олу Ейле. Младите мъже са мобилизирани в българската армия и селата са беззащитни пред башибозука от околните турски села. На 10 юли 1913 г. безкрайна колона от жени, деца и старци от Еникьой и Габрово, натоварени с най-необходимото, се насочва към планината. Това е краят на свободата и началото на изгнанието. Назад остават родните къщи, дюкяните, пълни със стоки, изработеният тютюн и неприбраната реколта по градини, ниви и лозя.

Благодарение на оттеглящата се войска част от бреговата охрана е предотвратено нападението от гръцката войска. На третия ден колоната достига Смолянско и е въвн от опасност. Прогонените габровци се настаняват в Райково, Левочево, Чепеларе, Асеновград и най-много в Пловдив. На 13 юли 1913 г. Габрово е разграбено и изгорено. От Дрезден Димитър Кудоглу изпраща 2000 златни лева за първоначално подпомагане на своите съселани⁴.

Домът на Димитър Кудоглу в Дрезден

В периода преди и по време на Първата световна война България изнася огромни количества тютюн за съюзниците си от Централните сили. Димитър Кудоглу увеличава сделките си и умножава печалбите от търговската си дейност. Неговата благотворителност продължава през годините на войните за национално обединение:

- По време на Балканската война посещава Александровска болница в София, където са на лечение близо 1000 ранени войници, на всеки от които дарява по 5 лв. и кутия тютюн.
- След войната оказва помощ на стойност около 1 000 000 лева на бежанци, инвалиди, на сиропиталища, болници и благотворителни дружества, на църкви и манастири.
- След началото на Първата световна война в края на 1915 г. дарява на Цензурната комисия към Втора тракийска дивизионна област 1000 златни лева с воля да се подкрепят бедните пловдивски граждани. По това време е и първата среща на дарителя с юриста Недко Каблешков като председател на комисията.
- През 1916 г. Димитър Кудоглу продължава даренията си в Пловдив като отстъпва 2000 кв. м място, предвидено за строеж на болница, на дружество „Самарянка“. Проектът не се осъществява, тъй като през октомври с.г. той съобщава на настоятелството, че възнамерява да построи „грандиозна болница“ на площ 20 000 кв. м „...дето бедни,

³ Коруев, П., Село Габрово, Ксантийско, С., 1984 г., с. 329.

⁴ Шивачев, Ст., Тракийската организация в Пловдив, П., 1997, с. 33; Вулев, Г., Село Кръсто поле (Еникьой), Ксантийско), С., 1972, с. 100.

недъгави и болни деца, мъже, жени ще намират изцеление, за да станат здрави и полезни членове на обществото“. Но и този път идеята не се реализира. Тогава, в разгара на студената зима, той открива 11 безплатни трапезарии за войнишки деца, в които ежедневно се раздават по 1000 топли обяда. За тази негова дейност Върховният комитет на благотворителността в Пловдив го обявява за свой почетен председател.

- В края на 1916 г. дарява за бедни и сираци в Кавала 72 000 лв.
- През 1917 г. организира безплатни трапезарии в Ксанти със 72 000 лв.⁵;

През 1920 г. в Българската академия на науките Димитър Кудоглу внася 100 000 лв. за фонд на негово име, приходите от който са предназначени за награди или издаване на литературни трудове. По-късно, по желание на дарителя, тези средства са пренасочени за научни разработки върху туберкулозата, детската смъртност и кожно-венерическите болести. За издръжка в Грац, Австрия, на студента по медицина Петър Я. Корув от село Габрово от 1920 до 1925 г. осигурява 230 000 лв.⁶

През 1921 г. Кудогу прави дарения за фонд „Иван Вазов“ – 80 000 лв.; фонд „Цанко Церковски“ – 100 000 лв.; за Министерство на просветата – 50 000 лв.⁷

Първата национална катастрофа от лятото на 1913 г. довежда в България над 200 000 бежанци от Македония, Тракия и Южна Добруджа – гладни, измъчени хора, без работа, без покрив над главите си, без имущество и каквото и да било препитание. Те имат опит в производството и преработката на тютюн и това дава силен тласък за развитието на тютюневата индустрия. В територията на България се включва и Беломорска Тракия, където се произвежда един вече реномиран тютюн. Производството от около 3 000 000 кг се покачва на 15 000 000 кг.

За жалост, Първата световна война завършва през 1918 г. с втора национална катастрофа, при която България губи Беломорска Тракия. Нови 200 000 бежанци пристигат в България. Тютюнопроизводството се пренася изцяло в старите предели и през 1920 г. достига 29 352 408 кг, а през 1923 г. – 52 219 026 кг. Рекрутирането на работници е подпомогнато от бежанците от Македония и Тракия, особено от Ксантийско, които се настаняват като компактни маси предимно в Южна България в районите на Пловдив, Асеновград, Хасково⁸.

Над 10% от бежанците, включително и тези от село Габрово, Ксантийско, се заселват в Пловдив. През 1910 г. населението на града е 47 981 души, а през 1926 г. вече е 84 655 души. На юг от гарата са създадени цели бежански квартали – „Ключук Париж“ (с 10 000 бежанци от Македония), „Борислав“, „Христо Ботев“, „Сарай кър“ и „Беломорски“ (с над 10 000 бежанци от Беломорска и Източна Тракия). Прогонените от село Габрово се заселват в югозападната част на Пловдив, по протежение на днешната улица „Сергей Румянцев“. Изпълнявайки тяхното желание да бъдат заедно, Димитър Кудогу закупува материали, с които те построяват новите си домове, съобразно своите традиции – със стопански помещения за обработката на тютюн на първия етаж.

В Тракия българите са били земеделци, а в Пловдив и другите градове са принудени да изхранват семействата си като наемни работници. При проведените анкети през 20-те години на XX век 90% от тях посочват като втора професия – надничар. Бежан-

⁵ Запрянов, Н., История на медицината в Пловдив, П., 2008, с. 70.

⁶ Книга за дарителите на БАН, С., Т. I, 1937, с. 89-100.

⁷ Книга II на дарителите на Народното просвещение при Министерството на Народното просвещение, С., 1923, с. 34-35.

⁸ Филипович, С., Българският тютюн, стопански и социални отражения, Пловдив, 1942 г., 11-13.

ците от Източна Тракия най-често намират препитание като колари на гарата, а тези от Западна Тракия – в съществуващите в Пловдив 26 тютюневи склада и 5 тютюневи фабрики. Според данните за една от фабриките през 1920 г. бежанците са 32% от 1632 засти работници, а през 1924 г. вече са 53%. Благодарение на опита и сръчността им градът се превръща в най-големия център на тютюневата индустрия и на него принадлежи половината от българския износ. Но постоянните кризи в този бранш ги излагат на опасността от безработица. Всяка година в края на кампанията хиляди от тях остават без работа. Един от съвременниците рисува зловещата картина: „...Гладът зловещо разтваря уста и терзае клетите бежанци. Прояде се скътаното за по-черни дни. Продаваха се за по няколко килограма брашно скромните момински нанизи. Бежанията оголя напълно, като гола пръчка. Всеки протяга ръка за късче хляб. Протяга ръка да проси, защото работа не се намира... Идете към Станимака, Пловдив, Борисовград, Хасково и ще се уверите, че е изчезнала вече всяка милост, и Божия, и човешка...“⁹

Преработката на тютюн дава работа на бежанците и техните семейства, но в складовете в едно помещение по манипулацията на тютюн работят от 50 до 100 работници, главно жени и деца, при 9-10 часов работен ден в тъмни и нехигиенични помещения. Това увеличава заболяванията от туберкулоза, заразни болести и детската смъртност.

Тютюнева фабрика в Пловдив

След двете национални катастрофи Българската държава не е в състояние да помогне за устройването на бежанците и създаването на нормални условия за тяхното лечение и начин на живот. Повечето от тях са без социално и здравно осигуряване. Част от бежанците започват да отглеждат около Пловдив тютюн на предоставените им по няколко декара земя, но изкупната цена е 12-15 лева за килограм, което е по-малко от производствените разходи. Световната криза в началото на 30-те години сваля наполовина и тези цени.

В тази обстановка Димитър Кудоглу се връща към идеята от времето на Първата световна война за създаване на болница в Пловдив, където ще се лекуват неговите съселани от Габрово и голяма част от тракийските бежанци. Той гласува доверие на юриста Недко Каблешков и го прави свой личен адвокат и юристконсулт в България. Каблешков спечелва поредица от дела за големи количества тютюни, реализирани от Димитър Кудоглу по време на войната и в следвоенните години, и му напомня, че той няма наследници и най-благородната кауза е със спечелените милиони да построи в Пловдив болница за безплатно лечение на туберкулозно болни. Кудоглу възлага на Каблешков да проучи опита в Европа и да даде мнение за реализация на хуманното дело¹⁰.

Моделът на това здравно заведение е намерен в средата на 20-те години на ХХ век в съществуващи в Европа подобни институции и се оказва изключително устойчив през

⁹ ТДАА –Пловдив, ф. 79К, оп. 1, а. е. 31, л. 1-9; В. Тракия, XIII, 531, 6 юли 1933 г.; В. Завет – 12, 10 март 1926 г.; 33 -10 октомври 1926 г.

¹⁰ Каблешкова, Р., Живот, посветен на Отечеството и обществото, П., 2004, с. 44.

следващите две десетилетия, като постепенно се прелива успешно в създадената след 1944 г. здравно-осигурителна система. Така се ражда безспорно най-голямото дело на Димитър Кудоглу – Домът на благотворителността и народното здраве в Пловдив.

Мотивите за създаването на този Дом са декларирани от самия Димитър Кудоглу: „От искрено желание да помогна що-годе на моите сънародници, страдащи или застрашени от болести, опасни за народното здраве... реших да създам и обзаведа в Пловдив на мои средства и издръжка на вечни времена един Дом на благотворителността и народното здраве..., който ще води борба с най-опасните в днешно време болести – детските, туберкулозата, венерическите и пр., и който ще поощрява благотворителността и милосърдието.“

В организацията на Дома е залегнало условието, че бедните и неосигурените получават безплатна медицинска помощ, а богатите заплащат здравните услуги. Впоследствие в правилника е конкретизирано, че за бедни се считат всички, които притежават карти за бедност или свидетелство от общината, както и чиновници и служачи със заплата до 3000 лв. месечно. Средно заможните със заплата до 6000 лв. ползват 30% намаление, а всички останали заплащат установените от Ефорията такси. Това се доказва убедително с данните от финансовите отчети за дейността на Дома през целия период от неговото съществуване.

В Учредителния акт от 1.XII.1926 г. е разкрита и философията на благодетеля: „Намирал съм смисъл в живота, радост и щастие само тогава, когато съм можел да направя нещо добро, да бъда полезен на народа си, на бедните, на страдащите. Богатството, спечелено с честен труд, трябва да служи на човек, за да върши добри и полезни дела.“

Домът на благотворителността и народното здраве „Димитър П. Кудоглу“ в Пловдив е автономна юридическа личност, ползваща се с всички права на подобни фондации. Управлението се осъществява от Ефория (Управителен съвет), която разработва правилник за вътрешния ред, за приемането на болните, назначаването на персонала, приемните часове, таксите и др. Длъжностите в Ефорията са почетни, за което не се получава заплата или възнаграждение за заседанията. През целия период на функционирането на Дома негов почетен председател е Димитър П. Кудоглу, председател – Недко Каблешков, подпредседател – Димитър Ат. Турдоглу и секретар – Константин Ат. Турдоглу. Освен тях членове на Ефорията при нейното учредяване са окръжният управител Г. Преславски, като представител на държавата, кметът на Пловдив Петър Дренски, председателят на Окръжната постоянна комисия Г. Ямболиев, председателят на Търговско-индустриална камара Христо Лъчков, подпредседателят на „Червения кръст“ (Пловдивски клон) д-р К. Добрев. Ефорията не може да отчуждава или ипотектира имотите, нито да разходва основните фондове.

Домът ще се помещава в четириетажно здание на пл. „Цар Симеон“, закупено, преустроено и обзаведено според изискванията на науката от Димитър Кудоглу. В него ще се лекуват всички граждани и селяни, без разлика на имотно състояние, вяра и народ-

Хотел „Цар Симеон“, 1924 г.

ност. Годишната му издръжка е в размер на 800 000 лв., получавани като наем от два тютюневи склада, собственост на Димитър Кудоглу. Този фонд се подпомага и от таксите, които ще се вземат от заможни граждани, от фонда за работнически осигуровки, от дарения и завещания, от помощи на държавата, окръга и общините¹¹.

В изпълнение решенията на Учредителния акт, на заседание на Ефорията от 5 декември 1926 г., е изработен и приет Правилник за вътрешния ред и управлението на Дома на благотворителността и народното здраве „Димитър Петров Кудоглу“ в Пловдив.

С Нотариален акт № 109 от 13 декември 1926 г. за дарение на недвижими имоти (дарител: Д. П. Кудоглу, свидетели: Ст. Керемедчиев и Драгой Каравелов, нотариус: К. Ст. Шкендереv) Димитър П. Кудоглу дарява четириетажна масивна постройка, с мансарда и изба – 293 кв. м и дворно място от 380 кв. м в Пловдив на ул. „Парчевич“ и площад „Цар Симеон“ на стойност 5 000 000 лв. и два тютюневи склада на ул. „Станционна“, оценени на 15 000 000 лв., който имот и приходите от него „да служат на вечни времена за Дом на благотворителността и народното здраве „Димитър П. Кудоглу“¹².

На 21 декември 1926 г. депутатите от 21-то Обикновено народно събрание, на четвъртата си редовна сесия, 27-то заседание, единодушно приемат Закон за Дома на благотворителността и народното здраве „Димитър Петров Кудоглу“ в Пловдив. С него се приема дарението на Кудоглу и учредяването на фондация „Дом на благотворителността и народното здраве Д. П. Кудоглу“ като отделна юридическа личност, управлявана от Ефория.

Според закона всички имоти, които този Дом е придобил и ще придобие по завещание, дарение и покупка, както и оборудването му, се освобождават завинаги от нотариални, митнически, акцизни права, разни такси, берии, гербов налог, изобщо от всякакви държавни данъци и пр.

Законът е публикуван с Указ № 797 на Цар Борис III на 22 декември 1926 г.

Преустройството на зданието продължава шест месеца, като са изградени нова електрическа и водопроводна инсталация, парно отопление, бани и пералня на стойност 1 756 377 лв. От реномирани европейски фирми са доставени рентгенов апарат, кварцови лампи, микроскопи и всички принадлежности за модерна лаборатория, медицинска апаратура и консумативи за ежедневна работа, съвременна мебелировка на обща стойност 3 126 000 лв.

На заседание на Ефорията с протокол № 13 и 14 от 9 август и 8 септември 1927 г. е приет Правилник за функционирането на отделите при диспансера „Димитър Петров Кудоглу“ в Пловдив, утвърден от Дирекцията на народното здраве и Върховния медицински съвет с решение от 13 септември 1927 г., писмо 12434/14.IX.1927 г.

*Тютюневи складове, дарени от Д. Кудоглу
за издръжка на Дома*

¹¹ Дом на благотворителността и на народното здраве „Димитър Петров Кудоглу“ Пловдив, П., 1927, с. 7-11; ТДДА Пловдив, ф. 501К, оп. 1, а. е. 75.

¹² Дом на благотворителността и на народното здраве „Димитър Петров Кудоглу“, П., 1927, с. 12

В него се определят правата и задълженията на директора и структурата на диспансера, която включва три отдела: за борба с туберкулозата, с детските и венерическите болести, към който се създава бактериологична лаборатория. Всеки отдел се завежда от лекар със специална подготовка. Рентгеновият апарат, кварцовите лампи, диатермията и електрическите апарати се поверяват на лекар-специалист. Към диспансера се урежда библиотека със салон за сказки, реферати и прожекция на филми.

Както в европейските страни, където към всеки диспансер е създадено частно благотворително дружество, което се грижи за подпомагане с храна, облекло, лекарства на бедно болните и настаняването им в болници и санаториуми, към Дома на благотворителността тази дейност се върши от женското благотворително дружество „Самарянка“, основано през 1915 г. и подпомагано с редовни месечни вноски от Димитър Кудоглу.

В началото на октомври 1927 г. за директор на диспансера е назначен д-р Киро Добрев – дългодишен управител на Пловдивската държавна първокласна болница, виден общественик. С лични средства на Димитър Кудоглу той е командирован в Югославия, Чехословакия, Австрия, Германия, Франция и Швейцария, за да се запознае с дейността на диспансерите. Д-р Добрев ръководи и отдела за борба с туберкулозата. Д-р Никола Немски е назначен за ръководител на отдела за майки и деца, д-р Пьотър Александров – за ръководител на отдела за венерическите болести и лабораторията и д-р Сергей Сакович – за рентгенолог.

На 10 октомври 1927 г. скромно, без официалности диспансерът започва своята работа. Непознавайки отделите и дейността им, гражданството масово посещава кабинетите и търси „лек за всякакви болести“. На 8 ноември 1927 г., Димитровден – празник на народния дарител, се извършва освещаването на Дома на благотворителността и народното здраве „Димитър П. Кудоглу“ в присъствието на Димитър Кудоглу, министър-председателя Андрей Ляпчев, директора на Дирекцията на народното здраве при МВР д-р Иван Кесяков, професорите от Медицински факултет в София д-р Ватев, д-р Берон и д-р Руменов, окръжния управител Димчев, кмета д-р Костов. По настояване на Кудоглу то трябва да стане съвсем скромно, но народът му дава такава сърдечност и тържественост, каквато рядко се вижда. Пловдивчани изразяват своята почит и признателност с величествена и искрена манифестация от църквата „Свети Димитър“ до площад „Цар Симеон“. Триумфалното шествие, начело с дарителя, се движи между стени от учащи се и цялото гражданство. Това е народното преклонение пред „един скромен българин, от селско произхождение, който със собствен труд, воля и енергия се е въздигнал на тъй висок пиедестал на нравствено съвършенство, щото да намира радост, само когато създава усмивка, здраве, радост и щастие за другите“. Службата по освещаването се извършва от епископ Харитон, следват реч на Министър-председателя, Решение на Общинския съвет от 4 ноември 1927 г., прочетено от кмета, за обявяване на Димитър Кудоглу за почетен гражданин на Пловдив¹³.

*Откриване на Дома,
8.11.1927 г.*

¹³ Дом на благотворителността и народното здраве „Д. П. Кудоглу“, П., 1927, с. 20-26; Пловдивски окръжен вестник, III, бр. 458, 18 ноември 1927 г., бр. 459, 25 ноември 1927 г.

Заседание на Ефорията, 1938 г.

връзки с почти всички фондации за борба със социално значимите болести в Европа и фондацията „Рокфелер“ в САЩ и дейността му е съобразена с техния опит.

През следващото десетилетие отделите на Дома разгръщат своята дейност и постигат забележителни резултати.

Голямото Пловдивско земетресение на 18 април 1928 г. нанася значителни щети на сградата. Смазани са входните колони, разцепен е фронтонът на западната фасада, отчасти е съборена северната стена. Временно отделите на Дома са настанени в други помещения на Кудоглу до гарата, а той поема разходите по всички ремонти на стойност 1 500 000 лв.

През 1930 г. Домът установява

ОТДЕЛ ЗА БОРБА С ТУБЕРКУЛОЗАТА

Целта на неговата дейност е да открива туберкулозно болните, да ги привлича за преглед и съвети, да изучава семейното и социалното им положение и да води борба против причинителя на заболяването.

Проучването на отчетите показва, че още през 1927 година в отдела са прегледани 1967 души, от които с явна туберкулоза – 381. От тях 262 души са били от Пловдив, 30 – от градове и 89 от селата на окръга.

Данни за следващите 3 години:

година	Бр. прегледи	Бр. болни	От тях от Пловдив	От др. градове	От селата
1928	2035	438	302	29	107
1929	3123	279	175	42	62
1930	2386	207	100	33	74

Анализът на документите доказва, че най-много засегнати от туберкулоза са тютюноработниците, но и между учениците е открито значително число заразени. Затова през 1929 г. от отдела е предприета проверка на децата до 14 годишна възраст по метода на Пирке във Френския колеж, Френския девически пансион и Държавното сиропиталище. От пиркетизираниите 502 деца, 230 (47.5%) са със скрита туберкулозна зараза, която в дадени условия може да стане активна.

Лекарски кабинет в Дома

ОТДЕЛ ЗА ДЕЦАТА И МАЙКИТЕ

Негова задача е да осъществява наблюдение и прегледи на бременни жени, майки-кърмачки и деца до 14 годишна възраст. Създава се специален регистър на прегледаните и се издава лична карта на детето. Извършват се домашни посещения на семействата на кърмачетата и се събират сведения за материалното и социално положение на родителите, както и за здравословното състояние на останалите членове от семейството.

Броят на прегледаните деца и бременни в отдела за първите години е представен в следващата таблица:

година	0-2 г.	2-14 г.	бременни	Вс. прегледи
1928	2090	868	51	3009
1929	3908	696	49	4653
1930	2043	559	49	2651

В Дома се осъществяват прегледи на деца с различни видове заболявания, но според статистическите документи преобладават заболяванията на храносмилателния тракт. Това доказва необходимостта от здравна просвета сред родителите във връзка с правилното хранене, което се превръща в една от основните дейности на отдела.

Чакащи за преглед в Детски кабинет

ОТДЕЛ ЗА БОРБА С ВЕНЕРИЧЕСКИТЕ БОЛЕСТИ

Със своята дейност отделът дава възможност на заразените от венерически болести от двата пола, без разлика на състояние, да бъдат преглеждани, да получават съвети и да бъдат методично лекувани. Служителите се задължават да спазват пълна професионална тайна.

Данните от избраните години като извадка са следните:

година	Бр. прегледани	Брой прегледи	Със сифилис	% болни със сифилис
1928	1288	7989	295	22.90
1929	1296	11723	241	18.59
1930	1142	10271	114	9.98

От таблицата се вижда, че сифилистичните заболявания намаляват, което се дължи най-вече на превантивните мерки и безплатното и ефикасно лечение на бедните болни.

Към Дома са разкрити и помощни звена: РЕНТГЕНОВ, ЕЛЕКТРОЛЕЧЕБЕН КАБИНЕТ и БАКТЕРИОЛОГИЧЕСКА ЛАБОРАТОРИЯ, в която се изследват всички материали и препарати, изпратени от отделите на Дома, от държавните, окръжни, общински и други санитарни власти, както и от частнопрактикуващите лекари. През

1928 г. в нея са направени 5977 изследвания, за да достигнат 13454 за 1930 г.

ПРОТИВОВАЯСНАТА СТАНЦИЯ е открита на 1 април 1929 г. Тя е разположена в трисгради, собственост на Д. Кудоглу, и за обзавеждането ѝ са изразходвани 243 659 лв. Грижата за болните е поверена на д-р Константин Шивачев, лекар от отдела за борба с туберкулозата. Само за една година, постъпилите за лечение са 803 души. При нито един от тях не са настъпили усложнения, няма починали¹⁴.

По време на своето функциониране това здравно заведение категорично доказва мястото си в системата на българското здравеопазване и става символ на най-голямата частна благотворителност в България и на добрата медицинска практика. В своето дарителско начинание до 1944 г. Димитър Кудоглу влага повече от 39 000 000 лв., а общо известното от него като дарения възлиза на над 42 000 000 лв.

След дълго боледуване Димитър Кудоглу умира в Пловдив на 7 март 1940 г. Общината отпуска място за гробница, а погребението се превръща във всенародно поклонение, с участието на всички граждани на Пловдив. В градината „Цар Симеон“ е издигнат бюст-паметник на дарителя.

След 1944 г. съдбата на Дома на благотворителността и народното здраве „Д. П. Кудоглу“ е сходна с тази на други благотворителни институции. През 1948 г. някои от отделите са прехвърлени към Медицинския факултет в Пловдив, а през 1951 г. Министерството на народното здраве и социалните грижи, във връзка със системата на общественото подпомагане, закрива окончателно Ефорията и фактически одържавява фондацията.

Рентгенов кабинет

Персоналът с ръководството на Дома

¹⁴ ЦДА, ф. 372К, оп. 1, а. е. 1571, 1063, 1064, 3278; ТДА – Пловдив, ф. 501К, оп. 1, а. е. от 1 до 72.

ФАБРИКАНТЪТ ПАВЕЛ КАЛПАКЧИЕВ И ПРИНОСЪТ НА НЕГОВАТА ФАМИЛИЯ ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО И ОБЩЕСТВЕННОТО РАЗВИТИЕ НА ГРАД ПЛОВДИВ

Елена Иванова

Регионален исторически музей – Пловдив

„Семейството е, безспорно, най-важният фактор в живота на народи и държави. То е крайъгълният камък, на който здраво се крепят младите поколения.

Родителите са основата на семейството. От техните унаследени, или придобити способности и добродетели, зависи и бъдещето на поколенията. Ето защо, изучаването на миналото на бащи и деди е от голямо възпитателно значение.“¹

Д-р Александър Т. Козаров

Павел Калпакчиев или бай Павле, както го наричат служителите на едноличното дружеството², е роден на 1 юни 1857 г. в Етрополе. През 90-те години на 19 век се установява в Пловдив.

Основателите на фабриката, Йордан и Павел Калпакчиеви изучават тухларския занаят в Софийската тухларница „Работник“, което им дава база да основат занаятчийска работилница в Пловдив. След влизането в сила на закона за насърчаване на местната индустрия и постройката на първата рингова пещ, работилницата се разширява през 1897 г. до размера на едно индустриално предприятие, отговарящо на изискванията на закона, за да се ползва от неговите преференции.

Същата година в Пловдивския окръжен съд е регистрирано Събирателно дружество „за производство на огнеупорни, пресовани корнизни тухли и керемиди и изработване на хидравлична бяла вар“³.

Поради чисто сезонния характер на производството, броят на работниците през различните години, дори и месеци, варира. През летния сезон (от м. май до началото на м. ноември) във фабриката на Павел Калпакчиев са били заети около 100 работни места, а през останалите месеци броят на работниците рязко намалява на 25⁴. Според сведенията на Пловдивската инспекция на труда през 1931-1932 година, средният брой на работниците е 60. Тъй като технологията на керамичното производство изисква тежък труд и работа на открито при неблагоприятни условия, то и надниците на работещите в тази сфера са по-високи – по 2 лв., докато средната надница на работниците от другите индустриални предприятия в Пловдив по това

Павел Калпакчиев

¹ Родословие на семействата Козаревци от гр. Сливен, София, 1929, с. 5.

² А. Запрянов, Павел Калпакчиев и края на Керпича в Българския юг, в. Родознание, година XIII, кн. 2, София, 2008, стр. 10.

³ ТДА-Пловдив, ф. 50к, оп. 3, а. е. 1896, л. 246-247.

⁴ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 72-73.

време е 1.50 лв.⁵ Павел Калпакчиев е добре запознат със заплащането в неговата сфера и въпреки това, дава на своите служители надница над определената. Така той изпреварва във времето принципа за по-високо заплащане на труда на тухларските работници, както в надничния блок, така и в колективните трудови договори.

През полувековното си съществуване до национализирането и фабриката в своята правна форма е претърпяла някои промени. Започнала дейността си като събирателно дружество, след оттеглянето на съдружника Йордан Калпакчиев през 1903 г. става еднолично. Активите и пасивите се поемат от другия брат Павел Калпакчиев. Като еднолично, предприятието остава да работи до неговата смърт през 1929 г., след което наследниците му образуват фамилно акционерно дружество⁶. На 01.10.1930 г. те регистрират нова фирма под името „Керамична фабрика Павел Д. Калпакчиев-АД“⁷, за производство на машинни и ръчни тухли, марсилски керемиди и капаци.

Умело ръководена, както от основателите, така и от техните приемници, фабриката отбелязва ежегоден възход⁸. Една след друга се построяват още 3 рингови пещи. Използваната площ за суровия материал – пръстта се увеличава, като в края на Втората световна война е десет пъти повече отколкото при започването на дейността на фабриката⁹.

До национализацията нараства не само капиталът, но и броят на заетите работни места. Финансовите средства, вложени в машини, двигатели и съоръжения, се увеличават почти тройно. Построеният през 1918 г. ж.п клон, който свързва фабриката и Сточната гара с ж.п линия от 2 км, се удължава с още 3 до новозакупените земи в землището на Брани поле¹⁰.

Фабрика „Павел Д. Калпакчиев“ заслужено се нарежда сред първите по големина индустриални предприятия в Пловдив за времето си. За тази позиция, освен доброто му ръководство, оказват влияние и благоприятно стеклите се обстоятелства – прилагането на регулационните планове на общините от 1905 г. и нарастването на градовете преди Балканските войни дават тласък в строенето на нови и извършването на ремонт на стари жилища¹¹.

Запознат с новостите на европейския пазар, както и поради нарастващото търсене на фабрични тухли, през същата година Павел Калпакчиев внася от Германия преса за пресоване на керемиди и друга за производство на машинни тухли. Независимо че пресите са втора употреба, с тях се поставя началото на едно мащабно производство за фабрика „Павел Д. Калпакчиев“.

Големият поток бежанци от Тракия и Македония след Първата световна война в Пловдив води до разширението на града и образуването на нови квартали, което засилва строежа на жилищни сгради. През 1910 г. Пловдив е наброявал 47 982 души, а през 1926 г. населението е нараснало на 84 655¹².

⁵ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 73.

⁶ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 73.

⁷ ТДА-Пловдив, ф. 50к, оп. 4, а. е. 3258, л. 159-160.

⁸ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 73.

⁹ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 73.

¹⁰ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 74.

¹¹ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 74.

¹² ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 74.

Павел Калпакчиев с членове на Управителният съвет на Пловдивска популярна банка, 1925 г.

инициаторите и основателите на Пловдивската Търговско-индустриална камара¹³ (1895 г.) и на Пловдивска популярна банка (1913 г.).

Въпреки големия обем на фабричното производство, фабриката не винаги може да задоволява поръчките, което налага възобновяването на ръчното производство на тухли. Усилията са насочени главно към производството на тухли, заради невисокото качество на пръстта, използвана за направата на цигли и керемиди.

След 1930 г. предприятието разширява своята дейност, като произвежда не само керамични изделия, но се занимава и с производство и търговия на всякъкъв вид строителен материал¹⁴.

Фабриката на Павел Калпакчиев е разположена на 476 970 кв. м¹⁵. Още през 1913 г. на територията на фабриката той построява и обзавежда работническа лечебница. Лечебницата е скромна, състояща се от амбулатория и три болнични легла, но е предназначена за безплатното лечение на всички служители във фабриката. За семействата на хората, които работят във фабрика „Павел Д. Калпакчиев“ са построени работнически стол, баня, жилища и магазин. Магазин, в който служителите на фабриката пазаруват на много по-ниски цени срещу специално сечени жетони. Собственикът на фабриката подпомага служителите

Монети-жетони

¹³ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 75.

¹⁴ ТДА-Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 76.

¹⁵ http://uni-plovdiv.bg/logos/caess/npd_bazadanni/Images/maritz_a_1991-07-22.pdf.

Павел Калпакчиев със семейството си и работници от фабриката

предприятие „Райчо Кирков“. По същото време фамилията Калпакчиеви отделя значителна сума за подпомагане на сторонителството на детски дом при църквата „Св. Троица“. Трапезарията на дома носи името „Мария и Павел Калпакчиеви“, в знак на признателност към тези, които са я построили и я поддържат със собствени средства. От всички 2 милиона 873 хиляди лева около 1 милион и 300 хиляди са дадени от Калпакчиеви¹⁷.

И друго дарение на първомайстора на южнобългарската промишлена керамика и неговото семейство оставя следа за поколенията. Той е основен дарител при строежа на паметника на загиналите във войните строполци. Павел и Мария Калпакчиеви даряват и камбаната на строполския храм „Свети Георги“¹⁸.

Служителите от тухларната фабрика на Павел Калпакчиев избират за свой патрон и закрильник Свети Илия Гръмовец, който се празнува в разгара на лятото, на 20 юли (2 август). Те се молят на Свети Илия Гръмовец да им даде хубаво време, за да се изпекат по-добре тухлите и керемидите, които са необходими, както за израстването на град Пловдив, така и за тяхното препитание¹⁹.

Пригответенията за Илинден започват отрано. Цялата фамилия Калпакчиеви слагала престилки, запрятала ръкави и обслужвала работниците на голяма трапеза, организирана в двора на фабриката.

Много весело се е празнувало и на Великден. На този ден Калпакчиеви боядисват над 1000 яйца, които заедно с козунаци раздават на служителите на фабриката

¹⁶ А. Георгиев, в-к Строител, бр. 47, 48, 1971.

¹⁷ http://uni-plovdiv.bg/logos/caess/npd_bazadanni/Images/maritza_1991-07-22.pdf.

¹⁸ А. Запрянов, Павел Калпакчиев и края на Керпича в Българския юг, в. Родознание, година XIII, кн. 2, София, 2008, стр. 13.

¹⁹ http://uni-plovdiv.bg/logos/caess/npd_bazadanni/Images/maritza_1991-07-22.pdf.

Тухларна фабрика П. Д. Калпакчиев, 1934 г.

Христо и Петър, както и трите му дъщери - Донка, Тотка и Стефка, с още по-големи сили и ентузиазъм укрепват и разширяват фабриката на баща си.

През 1920 г. една от дъщерите на Павел Калпакчиев, Тотка Калпакчиева, става съпруга на търговеца Стоян Бухчев от Стара Загора. Завладян от постиженията на фамилията Калпакчиеви, Стоян Бухчев и съдружникът му Стоян Керемедчиев основават една, модерна за времето си, керамична фабрика. Фабрика „Звезда“ е построена в с. Горно Ботево, област Стара Загора – място с подходяща земна маса – изходна суровина на тухларското производство. Тотка Калпакчиева и нейното семейство тръгват по стъпките на баща ѝ. Фабрика „Звезда“ се развива и увеличава с годините производството си, и работи, за да задоволи нуждите на Стара Загора и околността²⁰.

За да бъде напълно завършен образът, не само на основателя на първата фабрика за тухли и керемиди Павел Д. Калпакчиев, а и на цялата фамилия Калпакчиеви, трябва да се отбележи, че фабриката се развива благодарение на честността, коректостта и човеколюбието на „бай Павле“ и неговото голямо семейство.

Внасяйки машини от Германия, които дават основа и перспектива на това тухларското производство, Павел Калпакчиев поставя началото и дава тласък на една модерна промишленост в Пловдив, която може да се сравнява с тази в Централна Европа.

Това, което АД „Павел Д. Калпакчиев“ оставя след себе си в историята на икономическото развитие на град Пловдив, е внушителното производство от 7 милиона тухли и 3.5 милиона керемиди годишно към деня през 1947 г., в който се извършва национализацията.

²⁰ А. Запрянов, Павел Калпакчиев и края на Керпича в Българския юг, в. Родознание, година XIII, кн. 2, София, 2008, стр. 13-14.

и техните семейства. Добрите отношения между основателя на фабриката и неговите служители се запазват до края на съвместната им работа през 1929 г., когато на 13 октомври Павел Калпакчиев умира.

Той оставя една много добре развита и просперираща фабрика. Но широко разгърнатата дейност не замира след смъртта му, напротив, шестимата му синове – Йордан, Любен, Димитър, Георги,

ЕДНА ГОЛЯМА ПЛОВДИВСКА ФАМИЛИЯ АРХИТЕКТИ

доц. д-р арх. Матей Матеев

В XX век една голяма пловдивска фамилия (цял род от четири поколения) архитекти, живее и твори в града, който е архитектурното сърце на България. Има много примери в архитектурната история на Пловдив на баща и син, майка и син, баща и дъщеря, баща, майка и син или дъщеря – днес и в миналото – архитекти, които са дали на града характерни архитектурни творби. За много малко от тях е писано, главно във вестниците.

Но има една фамилия архитекти, които в поколенията пловдивски архитекти заема коронното място. Това са:

Дядото: АРХ. КАМЕН ПЕТКОВ-СТАРШИ (1863-1946)

Синът: АРХ. ГЕОРГИ ПЕТКОВ-СТАРШИ (1917-1991)

Снахата: АРХ. ТЕОДОРА ПЕТКОВА (1919-2001)

Внукът: АРХ. КАМЕН ПЕТКОВ-МЛАДШИ (1950-1993)

Снахата: АРХ. ЛЮДМИЛА ПЕТКОВА (род. 1950 г.)

Правнукът: АРХ. ГЕОРГИ ПЕТКОВ-МЛАДШИ (род. 1973 г.)

*арх. Камен
Петков*

*арх. Георги
Петков*

*арх. Т. Петкова и арх. Г. Петков
с децата си*

*арх. Камен
Петков-младши*

С настоящата летопис се прави първи опит да се разкаже за житието, битието и общата характеристика на творческите пристрастия и приноси в урбанизма и архитектурата на Пловдив в XX век на шестимата, като майка и син продължават да творят в първото десетилетие на XXI век – Людмила и синът ѝ Георги.

Тук е мястото да се приведе написаното от Никола Чинков в книгата му „Първите архитекти академици в Пловдив“ (2000 г.): „...една династия архитекти в Пловдив – първият случай в България на такава продължителна професионална приемственост – четири поколения архитекти, вкл. и някои от техните съпруги.“

Родоначалникът на архитектурния родов корен е: АРХ. КАМЕН СИМЕОНОВ ПЕТКОВ.

От една кратка биографична справка за арх. Камен Петков, написана на пишеща машина с дата 22.02.1979 г. от сина му арх. Георги Петков, научаваме:

В бедно селско семейство в белоградчишкото село Белоптичене (дн. Руженци 2) през 1863 г. се ражда син на Петко Симеонов, когото кръщават с името Камен. Като гимназист във Враца той има влечение към изобразителните изкуства, но по липса на държавни стипендии за такова образование, се ориентира към архитектурата.

За архитект следва в политехниката в Карлсруе, Германия от 1892 до 1896 г. Дипломиран, се завръща в България, работи две години във Враца, Видин и София и в 1898 г. се установява в Пловдив, където съдбата го дарява с 47 години творчески живот. Първата му творба е запазена и до днес: това е дървената беседка в двора на къщата на ул. Велико Търново 13 (която следва да се реставрира и направи известна и достъпна за посещение и удивление от филигранната ѝ архитектура). В 1905 г. арх. Камен Петков е изпратен от БИАД като делегат на VII световен конгрес на архитектите във Виена, Австрия. Награждават го с орден за граждански заслуги.

Земният свят напуска на 82 годишна възраст, след изумително по своя обем и мащаб творчество на жилищни, граждански и култови сгради.

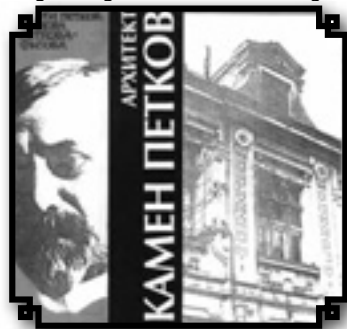
Нарекох го патриархът на българската следосвобожденска архитектура (същото определение употреби и синът му Георги Петков в една статия по случай 50 г. от смъртта му. В това определение няма никакво преувеличение.

С брак от 1903 г. Радка Г. Попова, дъщеря на известни български интелектуалци, става негова съпруга. Те имат четири деца: две дъщери Пенка (род. 1904 г.) и Дорка (род. 1909 г.), която с брак от 1931 г. има за съпруг д-р Алоис Троллер и живее в Люцерн, Швейцария и двама синове Петко (род. 1912 г.) и най-малкият Георги (род. 1917 г.). Георги става архитект, продължавайки професионалната съдба на своя баща.

Арх. КАМЕН ПЕТКОВ със стотиците си проекти и реализации, вкл. на католическите църкви в Пловдивския район, малоетажни жилищни сгради и неколкоетажни доходни здания, няколко от които участват в „огърлицата“ на пловдивската Главна улица, заслужава да бъде нареден между най-видните български архитекти, чиито портрети са в Централния дом на архитектите в София. Нещо повече, неизпълен дълг на Община Пловдив е да финансира издаването на специална книга за него и творчеството му, с автор неговия син Георги Петков, замислена отдавна с моя научна и художествена редакция.

Като възпитаник на немска архитектурна школа, той е привърженик и става следовник на сецесиона в следосвобожденската архитектура в Пловдив. Успешните му проекти и реализации с такава стилова характерност демонстрират високо европейско архитектурно майсторство, което заслужено го определя като най-даровитият български архитект в Пловдив от първата половина на XX век.

Синът на арх. Камен Петков Симеонов – АРХ. ГЕОРГИ КАМЕНОВ ПЕТКОВ става виден пловдивски урбанист и архитект на XX век. Роден е в Пловдив в 1917 г. Следва архитектура в Мюнхен, Германия, където се дипломира в 1940 г. при професорите Абел и

*Проект за книга
за Камен Петков 1995 г.*

Бестелмайер. Една година работи в ателието на проф. Ретиг в Мюнхен – Пасинг.

Когато на проф. Херман Янзен е възложено съставянето на нов генерален план на Пловдив в 1942-43 г., арх. Георги Петков е негов асистент при проучванията в Пловдив. Гибелта на проф. Янзен при бомбардировките на Берлин, прекъсва неговото крупно дело за град Пловдив.

В 1945-48 г. арх. Георги Петков участва в екипа за общ градоустройствен план на Пловдив с архитектите Стойко Стойков, Борис Марков и Калин Бояджиев. Тридесет години работи в Проектантската организация – Пловдив (1948-1978 г.). В 1956 г., със съпругата си арх. Теодора Петкова и с участието на автора на тези редове, печели I премия на конкурса за генерален план на курорта Хисар. В 1968 г., ръководеният от него екип (с арх. В. Велчев, Ек. Велчева, Т. Петкова и П. Ковачева) печели I премия на Международния конкурс за центъра на Пловдив, а в 1975-76 г. оглавява колектив при разработките за актуализация на централното ядро на града.

Носител е на Народен орден на труда – златен и на Червено знаме на труда.

Роден в Пловдив, син на арх. Камен Петков, арх. Георги Петков се чувстваше с основание отговорен пловдивски урбанист, който винаги заявяваше, че е влюбен в града и милее за неговото архитектурно и урбанистично развитие. Това бе лийтмотивът на неговата „възпитателна кауза“ към всички по-млади от него архитекти, които той ръководеше или работеха с него.

Неговата съпруга АРХ. ТЕОДОРА ИВАНОВА ПЕТКОВА-ФЪСОВА е била негова съмишленичка и окрилена от неговото верую урбанистка. Тя се отличаваше с емоционално отношение към проблемите на своето и на съпруга си творчество. Дъщеря на пловдивския адвокат Иван Фъсов и майка си Нина Фъсова по професия учителка, тя получава първоначално интелектуално развитие в семейството си, което ѝ помага да се почувства достойна за съпруга на арх. Георги Петков. Завършва архитектура в политехниката в Бърно, Чехия и твори до 82 годишна възраст. Десет години в края на своя живот преживява, загубила своя съпруг.

Ранната смърт на синът им – Камен Петков (Младши), само на 43 години, след професионална практика по-малко от 20 години, е тежка загуба за пловдивската архитектурна колегия и за съпругата му АРХ. ЛЮДМИЛА СТАМАТОВА ПЕТКОВА. Студентска любов я свързва с Камен. И двамата са завършили в България – архитектура в София. Техният син приема името на дядо си – ГЕОРГИ. Майката и синът участват и до днес активно в практиката и проектирането на архитектурни и урбанистични ансамбли в Пловдив и България.

АРХ. ЛЮДМИЛА ПЕТКОВА, дъщеря на Стамат и Вера Герасимови и двамата зъболекари, е родена в Габрово, но Пловдив става, по волята на съдбата, неин творчески център, където се радва на колегиално уважение и успешно творчество.

Ако АРХ. ГЕОРГИ КАМЕНОВ ПЕТКОВ-МЛАДШИ, създаде семейство и поне едно от децата на това семейство бъде архитект, то историята ще отбележи продължението на „архитектурната династия Петкови“ в Пловдив. Такъв шанс има 9 годишният му син Камен.

*Арх. Людмила Петкова
със сина си арх. Георги Петков*

ПЕЧАТНИ МАТЕРИАЛИ, ДЕЛО НА ХРИСТО ДАНОВОТО КНИГОИЗДАТЕЛСТВО, СЪХРАНЯВАНИ В РИМ – БЛАГОЕВГРАД

Елена Чалгънова

Регионален исторически музей – Благоевград

В историята на Българското национално възраждане Христо Груев Данов заема специално място. Огромните заслуги към културно-просветните процеси през тази епоха обуславят това положение.

Невъзможно е днес да си представим нашето Възраждане без тази крупна фигура, появила се на българския културен небосклон.

Христо Г. Данов е една просветителска личност побрала в себе си много таланти, развили се при крайно тежките условия на нашата възрожденска и следосвобожденска епоха, но запазил за цял живот непокътната обичта си към България. В този смисъл той е – учител, писател, печатар и книжар, инициатор за откриване на български училища и читалища в Македония и Одринско, общественик, за кратко време и политик, член на дружества и организации, чиято дейност активно подпомага¹.

Наричан е – „Ветеран на организираното българско книгоиздаване“, „честния, трудолюбив, скромнен, безкористен и родолюбив българин“, „именит възрожденец“, „духовен настойник на българските възрожденски книжари“, „патриарх на книжарството“, „вездесъщия и неукротим“, „колоса на българското книгопечатане“, а през 1955 г. Маньо Стоянов го нарича с актуално звучащото тогава „пионер на Възрожденската ни книжнина“². Тези определения съдържат кратки, но съдържателни характеристики на неговата многообхватна възрожденска личност.

Безспорен е приносът и мястото на Данов в полето на новобългарската просвета, но съобщението няма за цел да осветлява всички аспекти от неговото дело. Настоящият историографски поглед е насочен към една от сферите на дейност, емблематична за Христо Г. Данов. По-конкретно ще съсредоточим вниманието към печатните издания, съхранявани в РИМ – Благоевград, излезли от Христо Дановото книгоиздателство.

Регионален исторически музей – Благоевград опазва ценни издания (книги, учебници, списания и карти), отпечатвани и разпространявани от големия възрожденски книгоиздател Христо Г. Данов.

Печатните материали се съхраняват основно в отдел „Българските земи XV–нач. на XX в.“, а именно в Основен фонд, Обменен фонд, л. ф. „Нейков“, л. ф. „Мощански“, л. ф. „Матови“ и КВП. Единични екземпляри има и в отдел „ННИ“. Значителна част от интересуващите ни печатни материали, основно учебници, използвани в новобългарските училища през епохата на Възраждането, са експонирани в постоянната експозиция на

¹ Чилингиров, С., Българските читалища преди Освобождението. С., 1930, с. 474; Харбова, Е., Българското читалище в Цариград (1866-1876 г.) и културно-националното Възраждане. С., 2006, с. 155; Българско печатарско дружество „Промишление“ в Цариград 1870-1885 г. С., 1985, с. 13; Димитров, А., Опити за денационализация на българското учебно дело през 50-те – 70-те години на XIX в. – В: Българската нация през Възраждането. Ред. Хр. Христов, К., Шарова, В. Паскалева, С., 1980, с. 366; Миладинова, Ц., Епоха, земя, хора. С., 1939, с. 103.

² Стоянов, М., Христо Г. Данов – пионер на възрожденската ни книжнина. – В: Земеделско знаме, № 2836, 12. X. 1955, с. 4.

музея, в раздел „Черковно-просветно движение“ и раздел „Национално-освободителни борби“. Това са предимно екземпляри от първите издания, обстоятелство, определящо съответно и голямата им историческа стойност и значение. Част от книгите, основно учебници, са експонирани също във временни изложби, тематично свързани с националното културно-просветно движение през епохата на Възраждането. Такива са изложбите „Класната стая от нашето недалечно минало“ и голямата такава „Скаптопара, Горна Джумая, Благоевград...“. Студенти от ЮЗУ – Благоевград, също ползват въпросните печатни материали за изготвянето на реферати, доклади и пр. Това обстоятелство важи предимно за учебниците по математика – алгебра и геометрия, но също и по граматика.

Относно качеството и физическото състояние на анализираните печатни материали ще отбележим, че значителна част от тях постъпват в музея в лош вид, което се дължи не толкова на отдалечения исторически период, колкото на неподходящите условия в които са се съхранявали – тавани, мазета и пр. влажни помещения. По тази причина, след като постъпват в музея, те са обект на обстойна реставрация и консервация от страна на специалисти.

Най-много книги, произлезли от Христо Дановото издателство, са предадени на музея от фамилия Нейкови, което се осъществява на няколко етапа. Първоначалното постъпление се прави през 80-те години на миналия век от прекия собственик и ползвател на книгите Стоян Нейков. Лицето, журналист по професия, е живяло в град София на ул. „Рачка“ № 3. През годините Стоян Нейков заема и длъжността главен редактор на вестниците „Нашенец“ (1942 г.) и „Свобода“ (1944 г.). Всъщност въпросните печатни материали представляват малка част от огромното библиотечно наследство на Стоян Нейков (общо 3197 книги), откупени от музея през 1980 г. на обща стойност 13011 лв. В болшинството си тези книги са обособени в л. ф. „Нейков“, други се намират в Основен и Обменен фонд на отдел „Бълг. земи XV–нач. на XX в.“. Част от книгите се съхраняват също така и във фондохранилището на отдел „ННИ“ и библиотеката при музея.

След кончината на Стоян Нейков неговата внучка Десислава Нейкова предава и останалата част от книгите от личната библиотека на своя дядо. От тях 14 броя са тематично свързани с настоящото научно съобщение.

Лице, предоставило на музея значителен брой печатни материали (8 броя), свързани с темата за Христо Данов, е и Цветана Цветанова от София.

Останалите печатни издания, обект на настоящото проучване, представляват единични постъпления през отделните години.

Основно интересуващите ни печатни материали постъпват в музея през 80-те години на миналия век, но има и в по-късните години. Относно начина на тяхното приемане в музея, той бива чрез откупка и посредством дарение, т. е. безвъзмездно.

В огромната си част книгите, произлезли от книгоиздателството на Христо Г. Данов, са от 60-те, 70-те, 80-те и 90-те години на XIX век, от тях има първо, второ, трето и четвърто издание, както и книги от началото на XX в. За отбелязване е също, че при по-обстоен поглед върху тях, се откриват кратки приписки, вмъквани от собственика или ползвателя им. Това обстоятелство се отнася предимно за учебно-педагогическата литература.

Според тематичната си насоченост, анализираните печатни материали представляват – учебници и учебни пособия, списания, художествени произведения, някои от които оригинални – писани от български възрожденски дейци, учители и просветители, други са преводни или побългарени. Има книги с религиозно съдържание, устави и правилници, мемоари, карти.

Тъй като учебниците са най-много на фона на всички материали по темата, то акцентът върху тях ще бъде по-обстоятелен. Разпределени по учебни дисциплини те биват – математики (алгебра, геометрия), граматика (български, италиански, турски), учебници по българска история, география, философия, астрономия, френски език.

Издаването на учебници, съответно и помагала, не е случайно явление за големия книгоиздател, а е целенасочено и осъзнато действие. В тази насока тенденцията, която се очертава в първенстващата роля на учебно-педагогическата литература е обяснима. Тя е в унисон с възходящото развитие на учебното и просветно дело по българските земи в онези динамични години. Поради твърде бедната учебна книжнина, Христо Данов не само издава, но и поощрява видни наши учители и книжовници да съставят учебници, като напр. Д. Маринов, Й. Груев и други дейци.

Както е известно, началото на българската учебна книжнина поставя д-р Петър Берон със своя „Рибен буквар“ – първата светска книга, отпечатана през 1824 г. Следват учебниците съставени от Н. Геров – по физика, Н. Рилски и Ив. Богоров – първите граматика и пр. Бавно, но упорито започва появата и на български книжари и книгопродавци – „скромни, даже бедни откъм средства, но богати откъм родолюбие и народностен дух“³. Безспорно челно място сред тези неуморни „апостоли на книгата“ заема Христо Данов, родом от гр. Клисурса.

Ще подчертаем същественото обстоятелство, че развитието на книжнината по нашите земи е в органическа връзка с цялостния културен подем през Възраждането в сферата на просветата и търсене на по-високо образование⁴.

Същевременно създаването на Възрожденската книжнина, като част от формиращата се национална култура, е една от легалните форми на борба за духовен просперитет. Тя увеличава възможностите и средствата за комуникативност и за преодоляване на неграмотността сред българското население⁵.

В този ред на мисли, обсъждайки развитието на възрожденската ни книжнина, с акцент върху дейността на Христо Данов, не можем да не споменем и името на българския „първопечатник“, живял през XVI век, Яков Крайков от София, и неразривно свързания с неговата дейност скопски книжар и съдружник Кара Трифун. Яков Крайков е първият български документално установен издател, редактор, печатар и гравър⁶. Първата книжарница на българска почва открива търновският търговец през 1809 г. Велчо Атанасов⁷. С нея реално се поставя началото на книжарското дело у нас.

Както е известно в научното пространство, по обективни причини, първите български книги се отпечатват в чужбина – Букурещ, Брашов, Будим. Началото се поставя през 1806 г. с появата на „Кириакодромиона („Неделник“) на Софроний Врачански⁸. Отварянето на взаимоучителни училища в Габрово (1835 г.) и в други български градове още повече увеличава нуждата от учебна книжнина, която не е възможно да се раз-

³ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 798 – Бобчев, С. Нови приноси и осветления за Българското възрождане. С., 1937, с. 64.

⁴ Възрожденски книжари. Ред. П. Парижков, С., 1980, с. 8.

⁵ Българската нация през Възраждането. Т. II. Ред. Хр. Христов, Н. Жечев..., с. 53.

⁶ Ковачев, М., Първата българска книжарница. – В: Възрожденски книжари. П. Парижков, С., 1980, с. 35; Тахов, Г., Страници от едно начало или по следата на първопечатника от София Яков Крайков и съдружника му Кара Трифун. – В: Възрожденски книжари. П. Парижков, С., 1980, с. 29.

⁷ Парижков, П., Апостоли на книгата. С., 1984, с. 4.

⁸ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1686 – Български писатели. Живот, творчество, идеи. Ред. М. Арнаудов, С., 1943, с. 46.

шири без местно книгопечатане. Така логично се стига до годината 1838, когато хаджи Теодосий открива в Солун първата българска печатница⁹.

Първоначално, разграничаването на издателя от разпространителя или книжаря, е твърде трудно, а понякога и невъзможно. Често пъти той съставя, превежда, преработва или адаптира книгата, като отделя значителни средства и посвещава много години от своя живот на трудната и отговорна професия. Доказателство за това твърдение е дейността на големия възрожденец Христо Г. Данов.

Неговият път е труден, но дълъг и изключително плодотворен. Въпреки неносните условия, налагани от Турската империя, която гледа с недоверие просветените хора, Данов, притежаващ историческа интуиция за нуждите на времето и на българското възрожденско общество, насочва усилията си към издаване и разпространяване на учебно-педагогическа литература, с оглед нарастващите нужди в качествено и количествено отношение на българските светски училища. В тази си дейност Данов е улеснен от обстоятелството, че е даскалувал близо осем години и познава непосредствено нуждите на българското образование. Същевременно за отбелязване е тенденцията, че в онези години книжарството и учителството вървят ръка за ръка.

Първите стъпки в книжарството Христо Данов прави през 1855 г.¹⁰ Тогава със средствата, събрани от учителстването си, Христо Данов отпечатва в Белград малкото календарче за 1856 г., което нарича „Старопланинче“, и с бохча в ръка тръгва да разпространява по градове и села, по сборища и панаири, търпеливо дирейки сред народа грамотни и любознателни люде. Наистина дотогава по нашите земи са издадени близо 80 печатни книги, но „Старопланинче“ поставя началото на организираното книгоиздаване и книгоразпространение.

През 1861 г. Данов издава и първите географски карти, а през 1869 г. и големия календар „Летоструй“. Книгоиздателството на Христо Г. Данов притежава книжарница и книгоезница в Пловдив, с клонове в Русе за Северна България¹¹, и Велес за Македония. Дановата книжарница във Велес – град, който е един от просветните центрове на Македония, съвместно с тези на Андрей Ресенец и на Петър П. Шапкарев, е главен доставчик на учебна и друга литература¹².

Да открие печатница в Пловдив се оказва невъзможно, затова през 1874 г. с помощта на търговеца Янко С. Ковачев, Данов слага началото на своя печатница във Виена, под фирменото лого „Българска печатница на Янко С. Ковачев и С-ие“. По този начин, поради условията на чуждото иго, Данов отпечатва значителна част от книгите си във Виена, оттам ги докарва по Дунава в Свищов, откъдето негови съдружници и пътуващи „книгопродавци“ ги разнасят из цялото българско землище.

Мечтата на Данов се осъществява след Освобождението през 1878 г., когато с помощта на временното руско управление прехвърля машините от Виена и открива в Пловдив своя печатница¹³.

⁹ Примов, Б., Македония в историята на българския народ. С., 1943, с. 50; Снегаров, Ив., Първата българска печатница. – В: Македонски преглед, 1939. г. XI, кн. 3 и 4, с. 4, 9, 36.

¹⁰ Начев, В., Баща на българската книга. – В: Възрожденски книжари. Ред. П. Парижков, С., 1980, с. 50.

¹¹ Антонова, Г., Огнище на Родолюбие. – В: Възрожденски книжари. Ред. П. Парижков, С., 1980, с. 196.

¹² Генчев, Н., Проблеми на просветното движение в Македония през Възраждането. – В: Сб. Свобода и Отечество. С., 1972, с. 106.

¹³ Албум – Христо Г. Данов – патриарх на българското книгоиздаване (1828-1911). Пловдив, 2003, с. 5.

Централното местонахождение на Пловдивското книгоиздателство, но най-вече неуморната дейност на Данов, разбира се, трябва да се посочат и ролята на местното класно училище и другите културни учреждения, превръщат града не само в център на издаване и разпространяване на българската книга, но и в културно-просветно средище за цяла България. До Христо Данов се допитват селски и градски общини, как да уредят училищата си и търсят препоръки за добри учители, тук се среща българската интелигенция – изтъкнати възрожденски дейци.

Учебниците от Дановото книгоиздателство се въвеждат във всички училища, а научно-популярните книжки се превръщат в любимо четиво за всеки грамотен българин.

До Освобождението книгите, учебните помагала и географските карти, които издава този упорит и предприемчив просветител са 143, а до 1905 г. – 856 книги и 65 географски карти¹⁴. До смъртта на Данов през 1911 г. са издадени 1000 книги и 900 помагала¹⁵.

Разглеждането на печатните материали, обект на настоящото научно проучване, ще започнем с тези, предоставени от журналиста Стоян Нейков. В тематично отношение те биват – учебници, помагала и революционна литература. А именно:

„Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история: В 2 части: Част I. Българска държава. Част II. Пътувания по България“, от д-р К. Иречек. Част I. Българска държава. Превод от немски Ек. Каравелова. „С 20 картини в текста и 1 карта в края“. Пловдив. Издание и печат на Хр. Г. Данов, 1899 г.¹⁶

Книгата, както пише самият автор, „съдържа опит на едно всестранно описание на съществуващото само от дванадесет години насам Княжество България в неговите днешни граници“¹⁷. На базата на ползвани чуждоезични източници, авторът проследява началния период от свободното съществуване на Българската държава. За първи път книгата се появява през 1891 г. на немски език. Предлаганият на българския читател първи том е превод на първата част от немското съчинение „Das Fürstentum Bulgarien“, а на мястото на втората немска част, по инициатива на издателя и „горещата препоръка на вещи лица“, е преведено чешкото съчинение от същия автор „Cesty ro Bulharsku“, като по-пълно и разбираемо за българския читател. Целта на предлаганата книга е също да се покаже „обилния и скъпоценен материал“, който Иречек е събрал през няколкогодишното си пребиваване в България, с подobaваща рутина и вещина, в строга последователност, на понятен език, с обективно отношение към въпросите които, разглежда. Като илюстрация към текста са приложени и снимки на български местности, фигурални композиции и малка карта на Княжество България. Относно картата, Е. Каравелова, която пише предговора към книгата, насочва читателя да намери „прекрасната голема карта“, издадена от Христо Данов.

„Българите в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско. Изследвания и документи, с приложение на 13 факсимилета“. Автори Йордан поп Георгиев и Ст.

¹⁴ РИМ – Бл-д., 2.7/л.ф. „Б. Д. Янишлиев“ № 20 – Янишлиев, Б., Дейци и борци по Възраждането на българския народ за просвета, църковна независимост и политическа свобода“. С., 1952, с. 49, 67, ръкопис.

¹⁵ Албум – Христо Г. Данов – патриарх на българското книгоиздаване (1828-1911). Пловдив, 2003, с. 4.

¹⁶ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 92.

¹⁷ Пак там, с. I.

Н. Шишков. Пловдив, печатница Хр. Г. Данов, 1918 г.¹⁸ На първа корица е записана, с виолетово мастило датата „29.I.1919 г.“ и следва неизяснен подпис. На титулната страница фигурира приписката: „На г. Редакторите на в. „Камбана“ с молба за отзив“. Следва пояснението, че книгата е издадена и на френски език, и автограф на автора Ст. Н. Шишков.

„Географията на България“, от Братя Шкорпилови и „Притурка за географията на съседните на България земи“ от И. Велков. Учебник за средните учебни заведения. С 14 фигури илюстриращи текста. Издание и печат на Христо Г. Данов. Пловдив, 1889 г.¹⁹

От приписката на титулната страница: „Разрешено Командующий 2-ра рота капитан (има подпис, нечетлив), следва заключението, че книгата е ползвана от офицер, на служба в българската армия. Самата тематична насоченост на въпросната книга благоприятства подобно положение, а именно – Обща информация за Балканския полуостров и конкретно за Княжество България: „Орография“ т. е. Повърхнина (Рила, Родопите, Витоша, Балкан, низки места), „Идрография“ т. е. Напоояване (Черно море, реки, езера, минерални води), „Типография“ т. е. „Местоопис“ (природни богатства и занаяти, стопанство, минерали и техното добиване, промишленост, търговия, просвещение, държавно устройство). Книжното тяло завършва с Притурка за Сърбия, Румъния и Турция.

„Основи на Вътрешната революционна организация (опит за подбиране и формулиране „Основите“) с приложение“, автор Христо Матов. Второ издание, задгранично. Пловдив. Печатница Хр. Г. Данов, 1905 г.²⁰ На първа корица от книгата фигурира името „Б. Василев“ и годината, в която лицето е закупило или получило книгата – „28. III. 05.“, а на 64 стр. има кръгъл син печат на Софийски градски народен съвет.

Подобна книга с революционна тематика не е случайно, нито необичайно проявление за Христо Данов и неговото книгоиздателство. В този смисъл Дановата книжарница в Пловдив, освен чисто просветните си функции, е и съсредоточие на революционно настроената българска младеж от града и областта. Христо Данов не е революционер, той се сражава за българската свобода на културно-просветното поприще с перо и книга в ръка, но подкрепя делото на младите революционно настроени среди. Доказателство за това е откритата революционна дейност на видни негови служители, оставили кости за свободата на България. Такива са управителят на Пловдивската книжарница Григор Божков от Клисурса, съдружникът на Данов също от Клисурса Христо Г. Трувчев и др.²¹ Че Христо Данов е съпричастен на борбите за национално освобождение говори и фактът, че по време на Априлското въстание е арестуван, домът му обискиран, а книгите и кореспонденцията конфискувани.

В тази връзка трябва да се търси отпечатването на книги с революционно съдържание, и интересът на Данов към въоръжените прояви на българското освободително движение. Нещо повече, само три седмици след подписването на злополучния за България Берлински договор, големият родолюбец отпечатва първи брой на в-к. „Марица“. В продължение на 8 години печатният орган ревностно отстоява българския национален идеал и усилията за пълно политическо освобождение и обединение на разпокъсаната българска нация.

¹⁸ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 283.

¹⁹ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 380.

²⁰ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 517, 562.

²¹ История на Априлското въстание 1876 г., ред. К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов, С., 1986, с. 76-77; Антонова, Г., Цит. съч. с. 207.

Печатни издания, неразделна част от библиотеката на Стоян Нейков са също: „Протоколите на Учредителното Българско народно събрание в Търново“, 1879 г. Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, София, Русчук. На титулната страница вертикално издателят отпечатва следното интересно съобщение: „Който купи от тая книга, добива в дар един екземпляр от проекта за Конституция“. Също тук се забелязва и приписка, показваща, че лицето тогава „клас IV-тият Алексий Але. Ташков, София“ е прекият ползвател на книгата²²; „България в църковно отношение“, от А. Шопов. Първо издание. Пловдив, 1889 г. Печатница Христо Г. Данов²³; „Македония. Учебното дело. Опровержение на „Из съвременната История на Македония“ във в. Балкан № 29, 30, 31. Пловдив, 1883 г. Бързописана Печ. и Лит. На Христо Г. Данов²⁴ „Орохидрография на Македония“, от Васил Кънчов, ред. Проф. А. Иширков. Пловдив, 1911 г. Печатница на Хр. Г. Данов²⁵.

„Книжки на Битоляското неделно училище № 9. Слепия Божек“ от А. Шопов, издава Българското Неделно училище в Битоля. Пловдив, 1897 г. Печатницата на Хр. Г. Данов²⁶; „Трем на Българската словестност“, от А. Теодоров. Сказка I. Паисий Хилендарски. История Славенобългарска 1762. Пловдив, 1898 г. Издание и печат Хр. Г. Данов²⁷.

В края на своя житейски и професионален път, Данов отстъпва ръководството на книгоиздателството на своите синове, които продължават неговата дейност. Под фирмата „Издателство Хр. Г. Данов“, до национализацията през 1947 г. излизат близо 2400 заглавия. Екземпляри от тях притежава и споменатият журналист Стоян Нейков. Той е изпитвал влиянието на комунистическите идеи, което обстоятелство обяснява наличието на книги с подобна тематична и интернационална насоченост, напълно в духа и разбиранията на тази доктрина. А именно: „Допълнителна читанка за I и II отделение. Пригодена за училищата в Цариградско и Босилеградско. Автори М. Станоевич и Р. Вукович. Издателство „Просвета“, Белград, 1947 г. Авторите са членове на висшия учебен съвет при министерството на просветата в Белград. За ползване в българските училища в Цариградско и Босилеградско учебникът е пригоден от д-р Кирил Кямилов, превода на стихотворенията е осигурен от Асен Босев и Траяна Кямилова. Отпечатването е дело на Печатница Хр. Г. Данов – О. О. Д-во, София²⁸; „Допълнителна читанка за III и IV отделение, пригодена за училищата в Цариградско и Босилеградско“, от Р. Теодорович и д-р В. Джурич. Изд. „Просвета“, Белград, 1947 г.²⁹ Читанката е отпечатана в Печатница Хр. Г. Данов – О. О. Д-во, София в тираж 10 000.

Към излезлите през 30-те и 40-те години на миналия век от „Издателство Хр. Г. Данов“ книги се отнасят и такива, засягащи болния национален въпрос: „Ньойският договор и България“. (С карта на България и съседните ѝ земи в мащаб 1: 2, 500, 000), от Г. П. Генов, София, 1935 г. Книгоиздателство Хр. Г. Данов – О. О. Д-во³⁰; „Велика Сърбия или България“. В отговор на бляна за цялостна Югославия. Д. Д. Сеселов. Книгоиз-

²² РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 654.

²³ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 790.

²⁴ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 543.

²⁵ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 764.

²⁶ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 570.

²⁷ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 586.

²⁸ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 428.

²⁹ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 429.

³⁰ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 170.

дателство Хр. Г. Данов – София, 1932 г.³¹; „Четиво по Българска история. Македония и Македонския въпрос с 16 образа“, от Ив. Стоянов. Книгоиздателство Хр. Г. Данов. С., 1933 г.³²; „Сръбската наука за езика на македонските българи“ от Кирил Мирчев. МНИ, № 8, Печатница Хр. Г. Данов – О. О. Д-во, София, 1943 г.³³; „Границите на България 1876-1919“. С 10 малки карти, 1 диаграма и 1 цветна карта на България, от Сава Ст. Попов. София, 1940 г., Книгоиздателство Хр. Г. Данов – О. О. Д-во³⁴.

Тук са също – „Сборник Родина“, издание на българо-мохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“ в гр. Смолян. Кн. Втора (1938-1939), ред. П. А. Маринов. Печатница Хр. Г. Данов – София, 1940 г.³⁵ и „Спомени на М. Ив. Маджаров около епохата 1854-1878. Книгоиздателство Хр. Г. Данов – София, 1942 г.

На титулната страница на „Спомените“ има приписка поясняваща, че книгата е подарена лично от автора на лицето Кръсто Станчов, редактор на в. Заря, с автограф³⁶.

Книгите, предоставени на музея от Десислава Нейкова, живуща в град София, свързани с настоящата тема, са заведени в инвентарните книги през периода – ноември 1989 г., март и май 1990 г. Сред тях специално място заема постъпилният през март 1990 г. ценен „Опис на книгите, издадени от книжарницата на Хр. Г. Данов, от основнието ѝ до днес, т. е. от 1856-1892 год., изложени в „нашето първо изложение“. Пловдив 1892 г., 32 страници³⁷.

Невъзможно е да се говори за книгоиздателя Христо Данов без изрично да се отбележи списанието, превърнало се в емблематично за него. Това е популярният Данов „Летоструй“ или домашен календар за проста година 1870“. Втора годишнина. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес³⁸.

Като изявен публицист Христо Г. Данов събира, редактира и издава осем последователни годишници на „Летоструй“ (1869-1876 г.), който представлява истинска енциклопедия от общополезни знания, художествени, селскостопански, търговски и здравни статии, написани на чист български език и подходящо илюстрирани. Самият Данов е автор на редица от статиите, публикувани в алманаха „Летоструй“.

Музеят притежава и втори екземпляр от същия „Летоструй“, предаден през май 1984 г. от Кирил Попташев, внук на Атанас Павлов. Книгата е част от личната библиотека на Костадин Попташев, учител в Българското училище в Мелник през годините 1883-1909 и син на споменатия вече Атанас Павлов – виден общественик, учител и свещеник, предприел осеммесечна обиколка из България през 1874 г. за събиране на доброволни помощи за нуждите на Българското училище в Мелник. Въпросният „Летоструй“ е намерен в къщата на Атанас Павлов в Мелник. В тази връзка ще отбележим, че в РИМ – Благоевград се съхраняват също личното тефтерче на Атанас Павлов, в което са вписвани сумите на дарителите, и сандъчето за събиране на паричните средства. В момента тефтерчето и сандъчето са показани в постоянната експозиция на РИМ – Благоевград, в раздел „Черковно-просветно движение“.

³¹ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 217.

³² РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 991.

³³ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 374.

³⁴ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 201, 365.

³⁵ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 105.

³⁶ РИМ – Бл-д., 8.2.1/Инв. № 35.

³⁷ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1506.

³⁸ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1417.

Учебниците за изучаване на френски език в българските училища, също заслужават да бъдат споменати. А именно: „Буквар за французский язык“ от Н. Марков. Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес. 1874 г. Букварът е отпечатан във Виена в печатницата на Българското отделение Янко С. Ковачев и С-ие. На 3-та страница има приписка, с блед шрифт и черно мастило: „Притежател на настоящий Буквар е (нечетливо име) Трън, 1-й юлиа 1897 г.“³⁹; „Практическо изучение французский язык по олендорфовата метода“, от С. Зафиров. Ч. II. 1864 г. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-е в Пловдив⁴⁰; „Начална книга за французский язык“ от Ив. П. Чорапчиев. Трето издание. 1870 г. Пловдив, Русчук, Велес. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-е. Печатница на Дунавската област⁴¹.

За отбелязване са също така и двете книжки – „Напредък“, наръчни книжки за онези, които желаят наука и успех. Кн. II. „Напредвание чрез прочитание“ от А. С. Цанов. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес, 1873 г.⁴² и „Напредък“, наръчни книжки за онези, които желаят наука и успех. Книжка първа. „Как да ся учат уроци“, от Андр. С. Цанов. Второ издание. 1874 г. Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес⁴³. В края на учебното помагало е изписана с молив интересна приписка, а именно оценките на ползвателя съответно по български език 5, всеобща (история – б. а.) 5, земеописание 5, закон божи 5, числителница 5. От същото учебно помагало в музея се съхранява още един брой, но заведен под друг инвентарен номер⁴⁴.

На фона на разглежданите печатни материали, предадени от Д. Нейкова, най-голям е броят на граматиките – 5. От тях с особена стойност се отличава „Основи на българската граматика“ от Й. Груев. Виена, 1869 г. Книгопечатница на Л. Сомеров и С-ие. Четвърто издание. Разпространява книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие, Пловдив, Русчук, Велес⁴⁵. Останалите граматики са: „Българска граматика“ от Т. Икономов. Пловдив, 1883 г., издание и печат Христо Г. Данов⁴⁶; „Грамматика на турский язык“ от Н. Марков. 1874 г. Пловдив, Русчук, Велес. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие. Печатница Арамиан, Цариград. На първа страница с черно мастило е изписано името на прекия собственик на книгата Н. Кръстев⁴⁷.

Грамматики, отнасящи се към материалите, предоставени от Десислава Нейкова са: „Лексикологическа граматика за изучаване на французский язык и стъл“ от Н. Марков. 1875 г. Печатница на Янко С. Ковачев. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес. От оставената приписка на първа корица се вижда, че учебникът е ползван от Д. Каляпчиев в „V класически клас, в София“⁴⁸. и „Българо-италианска граматика за българите“ от Андрей Пастор. Пловдив 1862 г. Книгопечатница Л. Сомер. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие⁴⁹.

³⁹ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1467.

⁴⁰ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1471.

⁴¹ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1457.

⁴² РИМ – Бл-д., 2.6/Инв. № 18.

⁴³ РИМ – Бл-д., 2.6/Инв. № 19.

⁴⁴ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1460.

⁴⁵ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1427.

⁴⁶ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1455.

⁴⁷ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1458.

⁴⁸ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1468.

⁴⁹ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1504.

Учебно помагало, многократно ползвано от студенти в ЮЗУ – Благоевград, е „Начални познания по геометрия, приложена в общежитието“ от В. Груев. 1867 г. печатница Л. Сомер и С-ие. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес⁵⁰. На титулната страница на книгата има приписка, с черно мастило: „Из книгите на С. Любичев, гр. Кюстендил 26 септ. 1880 год.“. В момента ценното книжно тяло е експонирано в изложба „Класната стая от нашето недалечно минало“.

Последна книга, но не и по-значителна, от предоставените от Д. Нейкова е „Кратка митология, която съдържа баснословието на гърците и на римляните с един поглед върху баснословните вервания у индийците, персите, египтяните, скандинавците и у галите“ от Е. Жеруез. Превод от А. Г. Начев. Виена 1873 г. Книгопечатница на Л. Сомер и С-ие. Разпространява книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук и Велес⁵¹.

Следващ акцент в настоящото съобщение представляват книгите, предадени от Цветана Цветанова от град София, заведени във фонда на отдел „Българските земи XV–нач. на XX в.“ през декември 1981 г.

Печатните издания са с разнообразна тематика. Успоредно с учебниците, прилагани в новобългарското училище, фигурират и такива, полезни за всеки български дом, като впечатляващия „Летоструй или Домашен календар с 25 изображения за проста година 1869“. Първа годишнина. Издава Книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес. По оставената на титулната страница приписка става видно, че ценното книжно тяло е принадлежало на неизвестно лице, живяло на адрес „Д. Ризов № 17“⁵².

Относно мястото и безспорното значение на „Летоструй“ в нашата възрожденска книжнина, професор С. Бобчев отбелязва, че „голем принос към умствен, народностен и политически възход донесоха главно две от изданията на Данов. Това беха на първо място в. „Марица“, който се четеше навсякъде в България, а освен това и „Летоструй“ – годишен алманах, изпълнен с важни научни, политически и нравоучителни данни и сведения“⁵³.

Книги, обект на анализа и предоставени от Ц. Цветанова са също: „Кратки начала от нравствената философия“. Преведена от английски. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес, 1869 г.⁵⁴ и „Небесни светила или планетните и звездни светове“. Популярно изложение на всичките открития и теории на новата астрономия с 41 фигури към текста, от О. М. Митчеля А. М. Директор на обсерваторията в Синсинати. Превел Д. Витанов. Виена 1875 г., Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес. На титулната страница има графично изображение на „Лорд Россов телескоп в Парсонстаун“.⁵⁵

Особен интерес, с оглед целта на изложението, представлява книгата – „Село Златарица“. Полезна и истинска приказка за добрите селски училища и разумните селяни. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес, 1871 г.⁵⁶ Авторът Ю. Ненов от с. Райновци, Еленско, е едновременно учител и книжовник, както мнозина представители на учителското съсловие по това време. Самата книга всъщност е побългарен превод на повест от Х. Чоке, не лишена от социална проблематика, предадена и показана обаче в наивен план,

⁵⁰ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1469.

⁵¹ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1432.

⁵² РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1179.

⁵³ Бобчев, С., Цит. съч., с. 65.

⁵⁴ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1185.

⁵⁵ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1182.

⁵⁶ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1232.

с нравоучителна тенденция и идеализиран главен герой, който за няколко години преобразява живота и хората в родното си село⁵⁷. Трябва да се отбележи също, че побългаряването не се състои само в механично пренаименоване на действащи лица и местности, авторът прави опити да пригоди чуждата действителност към нашата, приспособявайки чуждия бит и окраска. По този начин Ю. Ненов става до известна степен съавтор.

Освен печатар и книгоразпространител, крупният просветен деец Хр. Г. Данов е и даровит книжовник, автор на учебници. Прави преводи, редактира, а към някои от тях пише предговори и методични указания за учителите⁵⁸. Един от авторските учебници на Данов съхранява в РИМ – Благоевград – „Малка книжица. Буквар или взаимоучителни таблици“. IV издание, автор Хр. Г. Данов. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес. 1868 г. Вероятно букварът е ползван в град Шумен, с оглед наличния печат на титулната страница на Учителско дружество „Основа“, Шумен⁵⁹.

Разбира се, това не са първите таблици, въведени в новобългарското образование, автор и първи съставител е безспорно друга голяма възрожденска фигура – Неофит Рилски. „Бащата на българските педагози“ приспособява и съставя първите взаимоучителни таблици скоро след откриването на Габровското училище от Васил Априлов.

Тематичното разнообразие на книгите, подарени от Ц. Цетанова се допълва от – „Кратка Българска история по питане и отговор за първоначалните училища“, автор Т. Душанов. Трето преработено издание. Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес. 1874 г.⁶⁰; „Напредък“, наръчни книжки за онези, които желаят наука и успех. Кн. II. „Напредване чрез прочитане“ от А. С. Цанов. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес, 1873 г.⁶¹ Както се посочи вече, екземпляр от това учебно помагало фигурира и сред материалите, предадени на музея от Десислава Нейкова; „Ръководство за стихосложението“, съставил Н. Начов, учител при Държавната мъжка гимназия в София. Учебното помагало е съставено по руското издание на М. Бордовски. Пловдив, 1894 г., издание и печат Христо Г. Данов. На титулната страница са отбелязани дата „14.XI. 94 г.“ и неясни инициали с молив „УБ има БИ 44782, 480“⁶².

Единичните постъпления на печатни материали във връзка с Христо Дановото книжарство и съхранявани в отдел „Българските земи XV – нач. на XX в.“ също представляват интерес за изследователя. Такива са: Учебник „Ръководство по геометрично чертане за IV клас на мъжките гимназии, петокласни и четирикласни училища.“ Съставител Ф. В. Сплитек, преподавател в Държавна мъжка гимназия „Александър I“ в Пловдив. Учебникът съдържа „136 чертежа извътре и една прибавка графически построения“. 1895 г. Издание и печат на Хр. Г. Данов⁶³.

Учебникът постъпва в музея като дарение през септември 1983 г. в изключително лош вид и силно повреден от влагата. След обстойна реставрация, той е приведен в добро състояние. В момента ценното печатно издание е експонирано в постоянната експозиция на музея. Значението на учебника в известен смисъл се увеличава и от об-

⁵⁷ Учители-будители. Радетели за просвета и книжнина. Ред. Н. Жечев и Ив. Сестримски, С., 1986, с. 216.

⁵⁸ Пак там, с. 93.

⁵⁹ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1175.

⁶⁰ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1180 „б“.

⁶¹ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1188.

⁶² РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1228.

⁶³ РИМ – Бл-д., 2.7/л.ф. „Мощански“ № 131.

стоятелството, че е известен неговият пряк притежател и ползвател, а именно Станке С. Илиев, като ученик в IV клас на Солунската българска мъжка гимназия.

В този дух ще отбележим и едно учебно помагало, съставено от неуморния Йоаким Груев. Той активно работи в различни области на просветното поприще и изготвя много книги с богато и разнообразно съдържание. А именно „Землеописание“ (Уроци по естествено, гражданско и изчислително землеописание) от Й. Груев. III-то издание, преработено и допълнено. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес. 1871 г.⁶⁴

Към същото книжно тяло е прикрепено и друго – „Съкращение на Вехтия завет“, едно от първите издания на фирмата на „Хр. Г. Данов и С-ие“ в Пловдив, Русчук, Велес. При по-внимателен поглед се забелязва, че книгите са пришивани и подлепвани вероятно от техния пряк ползвател. Лицето, предоставило безвъзмездно на музея през 1983 г. въпросните две книги, е Любен Александров Бадински от София. След неотложно почистване и реставриране, те са заведени във фонда на отдел „Българските земи XV – нач. на XX в.“.

Сред единичните постъпления са и двете книги – „Геометрия и геометрично чертане за III клас на гимназиите и класните училища“, от Ст. Тотев учител в Габровската „Априловска“ гимназия. Рецензирана и одобрена от Министерството на народното просвещение със заповед №1695 от 10 септември 1905 г. Пловдив, 1905 г. Издание на Хр. Г. Данов⁶⁵. От запазената приписка на титулната страница става ясно, че учебникът е ползван от два лица – Тодорка Тодорова и Василка Атанасова, ученички от III прогимназиален клас в гр. Дупница, през 1911 г. Учебникът е предаден на музея през първата половина на 2003 г. от Божидар Александров Багашев, живущ в Благоевград. Принадлежал е на неговия дядо.

Втората книга е пореден екземпляр на „Основи на Вътрешната революционна организация (опит за подбиране и формулиране „Основите“) с приложение“, автор Христо Матов. Второ издание, задгранично. Пловдив. Печатница Хр. Г. Данов, 1905 г. Книгата е инвенторирана в личен фонд „Матови“ и е подарена на музея през 2008 г. от Христо Миланов Матов, племенник на революционния деец Христо Матов⁶⁶. Още един екземпляр от същата книга е заведен в КВП със съответен инвентарен номер⁶⁷.

В КВП, т. е. книги за временно постъпление към отдел „Българските земи XV– нач. на XX в.“, се опазват още няколко печатни материала, дело на Христо Дановото книгоиздателство. Това са: Изяснение върху „Първа книжка за учение подир азбуката“. Кратко ръководство за учителите и учителките от Народните училища, от Н. В. Саранов. Прегледано и одобрено от Дирекцията на Народното просвещение. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, София, Русчук, 1880 г. От приписката на титулната страница научаваме, че учебникът е „дар Ласкар Теофанов за Бълг. Мел. училище 1893 г.“⁶⁸ и „Село Златарица. Ползна и истинска приказка за добрите селски училища и разумните селяни“, от Ю. Ненов. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес, 1871 г.⁶⁹

Печатни материали, намиращи се в пряко отношение с настоящата тема, но отнесени в графа „неуточнен произход“, са: „Книжица за народа. Въздушни явления или що е Въздух, Ветър, Роса, Слана, Мъгла, Облаци, Дъжд, Снег, Град, Гръмотевица и Светкавица, Небесна

⁶⁴ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1211.

⁶⁵ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 1653.

⁶⁶ РИМ – Бл-д., 2.7/л.ф. „Матови“ № 82.

⁶⁷ РИМ – Бл-д., 2. 5/Инв. № 109.

⁶⁸ РИМ – Бл-д., КВП – 2/56.

⁶⁹ РИМ – Бл-д., КВП – 2/48.

дъга, и как може да ся прокобява за времето кога ще ся развали“. Превод от полски, 1870 г. Пловдив, Русчук, Велес. Книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие⁷⁰; „Аритметика за I клас. Отдел I: Нумерация, отдел II: действия с десетични числа“. Одобрена от Министерството на Народното Просвещение със заповед № 1933 от 20 август 1907 г. Автор Зл. Иванов. Пловдив, 1907 г. Издание на Хр. Г. Данов⁷¹; „Устав за управлението на Българската екзархия“. Извлечение от „Читалище“, бл. 8, 9 и 10. Отпечатана в печатницата на Хр. Г. Данов, Пловдив, 1885 г.⁷²; „Привременен правилник за вътрешното управление на българските екзархии“. Пловдив, 1885 г. печатница на Хр. Г. Данов⁷³; „Сборник аритметически задавки за употребление в въII част от числителницата на А. Малинин и К. Бурянин“. Наредил Хр. Д. Павлов. Ч. II. Четвърто поправено издание. Пловдив, 1884 г. Издание и печат Хр. Г. Данов.

Отбелязаните дотук книги, списания, учебници и помагала, се намират на съхранение във фонда на отдел „Българските земи XV–нач. на XX в.“. Както се отбеляза още в началото на тематичната разработка, в отдел „НИИ“ („Нова и най-нова история“) при музея също се съхраняват няколко печатни материали, които заслужават да бъдат споменати. А именно: „Българите в Серското поле. Издание и документи с приложение на 5 факсимилета и 1 карта“. Автори Й. П. Георгиев и Ст. Шишков. II издание. Пловдив, 1918 г., печатница „Хр. Г. Данов“⁷⁴. Книгата е заведена в инвентарните книги на отдела през м. май 1985 г., а лицето, предало материала е Тодор Иванов Пенев от гр. София.

През 1987 г. Петко Тодоров Петков от София предоставя като дарение следните книги – „Възраждането и Македония“ от Г. Константинов, 1913 г., печатница Хр. Г. Данов⁷⁵; „Гоце Делчев“, с автор неговият първи биограф П. К. Яворов. 1904 г. Печатница на Хр. Г. Данов в Пловдив⁷⁶ и Стихосбирката „Ликувай Вардар“ от Н. Тумпаров (1915–1916 г.), Пловдив, 1917 г. Печатница „Хр. Г. Данов“⁷⁷.

В отдел „НИИ“ се съхранява и екземпляр от споменатия вече сборник, който е и едно от най-разпространените учебни помагала през Възраждането, ползвано от учениците в българските пълни реални гимназии и търговски училища – „Сборник от Аритметически задавки за употребление във II част от числителницата на А. Малин и К. Бурянин“, наредил Хр. Д. Павлов, ч. II. Четвърто поправено издание, Пловдив 1884 г. Издание и печат Хр. Г. Данов⁷⁸. Сборникът е предаден на музея от Стамен Кр. Чобанов от Благоевград през 1988 г. Днес книгата е библиографска рядкост.

Същото лице предоставя безвъзмездно на музея още „Христоматия по изучаване на словесността за горните класове и педагогическите и духовни училища“. Съставители Ст. Костов и Д. Митев. Пловдив, 1898 г. Издание и печат на Хр. Г. Данов. Тя е в три тома⁷⁹ и „История на Българския народ“, автор д-р К. Иречек, от С. С. Бобчев. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов, Пловдив, София, Русчук, 1881 г.⁸⁰

⁷⁰ РИМ – Бл-А., 2.3/Инв. № 1559.

⁷¹ РИМ – Бл-А., 2.3/Инв. № 1582.

⁷² РИМ – Бл-А., 2.3/Инв. № 1321.

⁷³ РИМ – Бл-А., 2.3/Инв. № 1323.

⁷⁴ РИМ – Бл-А., 3.3/Инв. № 680.

⁷⁵ РИМ – Бл-А., 3.3/Инв. № 904.

⁷⁶ РИМ – Бл-А., 3.3/Инв. № 913.

⁷⁷ РИМ – Бл-А., 3.3/Инв. № 916.

⁷⁸ РИМ – Бл-А., 3.3/Инв. № 1017.

⁷⁹ РИМ – Бл-А., 3.3/Инв. № 1021.

⁸⁰ РИМ – Бл-А., 3.3/Инв. № 1036.

С най-голяма стойност от разглежданите материали се отличават двете карти – на Царство България, административна и на Обединена България. Издава и разпространява книгоиздателство „Хр. Г. Данов“, Пловдив. На гърба на едната карта има приписка, поясняваща лицето пряк ползвател: „За която чиновете от 42 пех. полк, заедно с целокупния български народ даде скъпи жертви през 1915-1918 г.“⁸¹ Това е младши подофицер от 42 пехотен полк П. Дочев. Картите са оригинални, цветни, в мащаб 1: 100 000 и 1: 1600 000, и размер 35/54 см, съответно 54/78 см. Предадени са на музея през 1988 г. от Илия А. Тричков, телеграфопощенски служител в Благоевград. Физическото състояние на въпросните карти е лошо, в момента те са подложени на обстойна реставрация и консервация.

Разгледаните дотук печатни материали, във връзка с настоящия историографски поглед, са ползвани в българските училища, намиращи се в различни географски точки на нашата етническа карта – София, Дупница, Солун, Битоля, Мелник, Трън, Шумен, Кюстендил. Тъй като са предоставени за съхранение в музея в Благоевград, не може да не се отбележи и мястото на града в книгоразпространението през онези години.

Разпространяването на българската печатна книга в Горна Джумая през епохата на Възраждането се свързва с имената на двамата сътрудници на Христо Г. Данов – Арсений Костенцев (роден в с. Ново село, Щипско) и Константин Босилков (родом от гр. Копривщица). Изявените културно-просветни и революционни деятели, оставили трайно присъствие във възрожденската история на града, пристигат тук през 1872 г. и само за няколко години превръщат Горна Джумая в един от центровете на новобългарската просвета в Източна Македония⁸².

До тяхното идване Горна Джумая се снабдява с книги посредством преминаващи калутери или пътуващи книжари със сандъци и дисаги, пълни с книги и църковна утвар. На пазара, който се устройва в петък и сряда, се осъществява продажбата на църковни и светски книги, буквари, поетични сбирки, песенни книжки, календари и някои географски карти⁸³.

Пристигайки в Горна Джумая, двамата просветители донасят солидният си опит в областта на книгоразпространението, а Арсений Костенцев и известно количество книги. В тази връзка в „Спомените“ си, които са ценен източник за историята на град Джумая, Арсений Костенцев отбелязва: „Подир един месец получих писмо от Джумайската община, с което ми поръчват лично аз да им занеса разни учебници; занесох им“, и още „сутринта не ме пуснаха да си закарам коня и празните сандъци в Щип, ами изпроводиха учител Димитър Марков да ги закара“⁸⁴.

Няма да се спираме върху обществената, революционна и учителска дейност на Костенцев и Босилков, тъй като не това е целта на настоящия анализ. Ще изтъкнем конкретно заслугите им в областта на книжарството и книгоразпространението, в пряка връзка с Горна Джумая.

До установяването си в Джумая Арсений Костенцев е учител и успоредно с това, като пътуващ книжар разпространява книги и учебници из различни селища на Македония. Съвместно с брат си Михаил открива в Щип през 1871 г. семейна книжарница. В

⁸¹ РИМ – Бл-д., 3.3/Инв. № 1041.

⁸² Шарков, В., Град Горна Джумая. С., 1930, с. 109; Ванчев, Й., Арсений Костенцев, – В: Учители-будители. Радатели за просвета и книжнина. Ред. Н. Жечев, Ив. Сестримски, С., 1986, с. 476.

⁸³ Азманов, И., „Книжен дюкян“ в Горна Джумая. – В: Възрожденски книжари. П. Парижков, С., 1980, с. 260.

⁸⁴ РИМ – Бл-д., 2.3/Инв. № 676 – Костенцев, А., Спомени. С., 1917, с. 73, 74.

качеството си на такъв той завързва познанства и разпространява книгите на солунския книжар Константин Държиловец, на Христо Г. Данов и Драган Манчов, на прилепчанина книжар Марко Цепенков и на още други.

К. Босилков също впечатлява със завидни познания в областта на книжарството и книгоразпространението. В продължение на години той е управител на клона от Пловдивската книжарница на Христо Г. Данов във Велес. Съществен е нейният принос за утвърждаването на града, като един от просветните центрове на Македония, и за националното опазване на местното българско население⁸⁵.

Притежаващи практически опит в този труден занаят, двамата предприемчиви даскали – Костенцев и Босилков основават първата книжарница или книжарски дюкян в Горна Джумая. Книжарницата се помещава в къща, и по-конкретно в малка стая на приземен етаж, полумазе с под, покрит с плочи. Къщичката се намира близо до реката, на 50-60 крачки от коритото ѝ⁸⁶. От вътрешната страна на прозорците е изписан на картон с едри главни букви „Книжен дюкян“. Това ограничение се налага с оглед на обстоятелството, че турските бирници вземат от всеки дюкян, който има фирма отвън, по-висока такса.

Книгите на Костенцев и доставяните от Босилков такива от Пловдив и Велес са първите попълнения по рафтовете на книжарския дюкян. В дейността си книжарницата не среща явни пречки от местната турска власт, гръцка намеса също няма, главно поради отсъствието на такова население в града.

Успоредно с българските книги книжарският дюкян продава и канцеларски пособия за нуждите на търговците и занаятчиите и за целите на конака – тефтери, бланки, мастило на килограм и на капка и пр.

Не е известно лицето, изпълняващо задълженията на продавач в книжния дюкян, но такъв е имало. Чирак в книжарницата вероятно е някой от по-будните ученици в градчето. В тази връзка дюкянът представлява част от Джумайския просветен комплекс – черквата, училището и читалището, който се намира в центъра на българската махала Вароша.

Съществуването на първата българска книжарница в Горна Джумая продължава сравнително кратко време. С влизането в сила на злощастния Берлински договор (от лятото на 1878 г.), голяма част от българското християнско население напуска родните си места, а книжарницата е изоставена. Малко по-късно опустошителен пожар унищожава къщата, в която се помещава „книжният дюкян“. За втори път книжарница в Джумая се отваря едва през есента на 1913 г.⁸⁷

Като обобщаващо заключение на тази благодатна за историци и изследователи тема ще изтъкнем безспорната истина, че цели поколения българи преди и след Освобождението се учат от книгите и учебниците, издавани и разпространявани от възрожденеца Христо Г. Данов. Печатните издания, дело на Дановото книгоиздателство, съхранявани в РИМ – Благоевград, са скромно доказателство в защита на това твърдение. Те представляват малка, но съществена частичка от огромното културно-просветно наследство на големия българин и свидетелстват за непреходността на Дановото дело във времето и пространството.

⁸⁵ Чалгънова, Е., Константин Босилков и дейността на Горноджумайския комитет „Единство“. – В: Македонски преглед, г. XXXI, № 4, 2008, с. 51-52.

⁸⁶ Азманов, И., Цит. съч., с. 261.

⁸⁷ Пак там, с. 262.

НАЙДЕН ГЕРОВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ИВАН ВАЗОВ

Цветанка Неделчева

Къща музей „Иван Вазов“ – Сопот

Житейска истина е, че пътищата на видните личности, живели в една и съща епоха, се кръстосват и пресичат. И тези допирни точки в битието им са понякога със забележително значение, както за техните биографии, така и за творчеството им.

Като ученик в епархийското училище „Св. Кирил и Методий“ в Пловдив Вазов за пръв път вижда Найден Геров. По-късно в своите спомени „Първите дни на свободата. Спомени“, поместени през 1901 г. в сп. „Българска сбирка“, той отразява живо този момент, впечатлен от величавата осанка на руския консул – Найден Геров:

„Бях го видял за пръв път в Пловдив на 1868 г., когато следвах в тамошната гимназия. Той беше руски консул. Какво обаяние имаше за нас тая дума: руски консул, и това име – Геров! В унижението на робството това име звучеше на юношеските ни души сладко и чудно, то изглеждаше тъй благородно, като че предопределено да го носи представителя на руския цар. С каква дълбока почит срещавме Герова из Узун-чаршия – и с почит и с гордост – че той е наш, че той е българин, пред чието слово се прекланят пашите, през чиито уста говореше руският цар и у когото смееше да ношува дякон Левски! И дълго ний го изпращахме с възхитени погледи, гледайки с трепетно чувство златните ширити на консулската му фуражка, като се мяркаше измежду червените фесове на уличний върволяк...“¹

Съдбата среща давамата видни наши възрожденци и творци Иван Вазов и Найден Геров в първите дни на свободата в Свищов. Нещо повече – те имат възможност да работят заедно и взаимно да се опознаят. Паметна остава за младия поет тази среща, на третия ден, след като руските войски победоносно са минали Дунава при Свищов (18 юни 1877 г.):

„Запознах се“ не е точен термин: „представих му се“. Той и тогава беше високопоставено лице и имаше титла: „Негово Превъзходителство губернатор на Свищовският сандажак“. В Свищов най-напред се уреди българското свободно управление. Княз Черкаска, императорски комисар по гражданското устройство на освобождаемата България, една неделя след минаването Дунава от русите, ме назначи при губернатора в Свищов.“²

Така Вазов става по неговите думи „един от първите българи, които образуват канцеларския персонал там – и първото зърно на българското чиновничество“. Губернаторът не одобрява подготовката на Вазов по руски език, но той остава на служба при него:

„Герв пристигна след няколко дена и ний му се представихме. Запознат вече с руската литература още от шестнайсетата си година, аз се мислех предопределен от самата съдба за службата преводач. Но Герв се хвана за косите, когато при опита, видя моя руски език, в който бяха изфърлени сичките осем падежа и ме направи писец... Така аз имах чест да образвам последното стъпало на канцеларската лестница – най-горното беше губернатора“³.

Макар и млад поет, Вазов има определени становища по отношение на езиковите въпроси. Така че при съвместната му работа с губернатора Найден Геров често възник-

¹ Вазов, Ив., Първите дни на свободата. Спомени. Българска сбирка, г. VIII, 1901, кн. I, с. 3.

² Пак там, с. 4.

³ Пак там, с. 5.

ват спорове. Един от тях избухва в самото начало на съвместната им работа. Вазов разказва за обстоятелствата, довели до него:

„Подир тържественото осветяване губернаторството, т.е. първото свободно българско управление (4 юлий 1877 г.) в присъствието на генерала Анучина, помощник на княза Черкасски, и други руси, Геров ме помоли да напиша за букурещкият вестник *Стара планина* (редактиран от С. С. Бобчев), дописка с описание на тържеството – видите ли, аз бях вече автор на *Пряторец и гусли* и на *Тъгите на България*, следователно предназначен за тази висока чест.“⁴

Всъщност намесата на Найден Геров и неговата редакция на текста водят до конфликт. Отстоявайки и защитавайки своето собствено становище, Вазов е принуден да отстъпи в този момент. Но той до края на живота си работи по отношение експресивността на думата и търсенето на най-точния синоним:

„Когато показах Герову за одобрение прозата си, ние внезапно се озовахме на демократическото поле на филологията и писецът се запретира с губернатора, който му критикуваше някои думи. Помня, че главно се наддумвахме за думата „мечти“ („сбъднати мечти“). Той настояваше да я изфърля, или да я заменя с „надежди“ понеже, според него, мечти са неосъществими неща, а ние видим осъществено нашето освобождение. Аз бях на моето си мнение. Намеси се в прението и Марко Балабанов, случайно находящ се там. Той пък предлагаше, за да направим езика си по-понятен и за русите, да пишем: вопрос, да буде, вместо въпрос, да бъде... Г. Балабановото учение упорито отфърлих, но отстъпих на висшето начальство и изоставих „мечти“, тъй като от друга страна съвестта ми не беше чиста за православието на последната дума... Уви, аз само подир няколко години можах да чуя из устата на баба Груевица, майка на Бенковски, жива и днес, хубата българска дума блян, която пръв употребих в стихотворението Раковски и сега победоносно заслани в литературата ни „мечти“⁵.

Пловдивската езикова школа, създадена от Найден Геров и Йоаким Груев през третата четвърт на XIX в. по отношение на правописа представлява съчетание на съвременната форма на езика със старобългарската писмена система. За нейния канон са характерни постоянните рефлексии **ръ, лъ** на старите сонанти **р, л** (**врѣба, Врѣбница**), както и член **-ти, -ты** за множествено число при имена от женски и мъжки род (**орачи-ти, книги-ты**)⁶.

Найден Геров, както подчертава Иван Вазов, „фанатически твърд и докрай на правописанието си“ непрекъснато го измъчва с него. Тази разпра между тях не помрачава взаимоотношенията им. Разказвайки за нея в спомените си, Вазов не пропуска да отбележи: „Инак Геров имаше извънредно благ и кротък характер, който се четеше и на добрата му физиономия.“

Вазов непримиримо отстоява своето собствено мнение и се противопоставя на изискванията на губернатора на Свищов. Конфликтът е неизбежен:

„Филологията обаче продължаваше да нарушава пълната хармония между писеца и губернатора. То се случваше, когато ме накарваха да попреведа някое предписание от руски, на който език ставаше преписката, готвейки ме за повишение... Геров поправяше неуморно правописанието ми и навред думата български заменяше с български, по коптивщанското наречие, и възстановяваше **ы**-то, което заменях с **и**. Но намерил беше човекът, който да се откаже от филологическите си догми: аз бях готов да ида на ешафода,

4 Пак там, с. 5.

5 Пак там, с. 5-6.

6 Андрейчин, Л., Из историята на нашето езиково строителство, С., 1977, с. 59.

но не да приема Ъ-то, анатемосано вече от Дринова! И аз пращах упорит Герову новите преписи, и той пак търпеливо ги покриваше със заличавания и поправки.⁷

През 1881 г., когато Найден Геров организира в своя дом в Пловдив редовни „Филологически събрания“, Вазов, като редактор на вестник „Народний глас“, осведомява за тях читателите в рубриката „Дневник“ със следния лаконичен текст:

„НАУЧАВАМЕ СЕ, ЧЕ Г. НАЙДЕН ГЕРОВ от няколко време насам дава в домът си, всеки петък, филологически вечери, дето любителите на езикът могат да присъстват и взимат участие в интимни разговори изключително върху езикът, които стават там.“⁸

Своето отношение към тезибирки и разискваните там езикови въпроси Вазов отразява с талантивото си перо по изключително оригинален начин в творбата си „на събранията, които ставаха в дома на Герова за оправдание на правописа. В тия събрания вземаха участие освен Герова – Лучо Малеев, Ив. Пеев-Плачков и др. Аз не отивах.“⁹

В бележка към заглавието на стихотворението Вазов отбелязва: „По повод на филологическите събрания, които ставаха в Пловдив (1882) в дома на Найден Геров за оправдане на азбуката.“

Много свеж хумор лъха от Вазовата творба. С изобличителният хумористичен патос на младия поет са пропити монолозите на няколко букви, изхвърлени от правописа, каквото е и „Ъ-то“:

*И мен и мен злочесто
утрепа тоз обесник!¹⁰
За мен веч няма место
ни в книга, ни във вестник.*

*Аз нявга превъзходство
над всички букви имах
и в знак на благородство
една звезда приимах.*

*Но след преврата ляюти
За мен светът не пита:
един отец Пафнутий
днес йоще ме почита!*

Вълнуващи са монолозите на „Ъ-т“, „Я-та“, „Е-то“, „Щ-то“, „Ф-то“, „ы-то“, „И-то“ и др. Изобличителният диалог на буквите завършва с призива на титата, „изкокнала от гроба“:

*Събранье от учени
за нас се, чух, сбирало,
хай ставайте със мене
и живо, и умряло!*

След него всички букви, участници в диалога, хорово изразяват желанието си:

*Да идем! То събранье
ще разпознай бисерът!
И вси онеправдани
там правда ще намерат
(Тръгват всичките.)*

⁷ Вазов, Ив., Цит. съч., с. 444-445.

⁸ „Народний глас“, бр. 246, 1. декември 1881.

⁹ Шишманов, Ив., Иван Вазов. Спомени и документи, С., 1930, с. 222.

¹⁰ Става дума за И-то, което го измества в правописа.

За популярността на творбата си свидетелства сам Вазов. Диалогичната ѝ форма създава предпоставка не само за по-голяма емоционалност при изпълнението ѝ, но и за известна въздействаща сценичност:

„Това стихотворение се декламираше. Лица носеха големи букви и спореха. Запазил съм характера на всяка буква.“¹¹

Като редактор на вестник „Народний глас“ Вазов следи събитията на литературния хоризонт и ги отразява своевременно:

„УЧИМ СЕ, ЧЕ Г. НАЙДЕН ГЕРОВ ИМАЛ НАМЕРЕНИЕ да начне наскоро изданието на своя Речник на българския език. Тоя речник е плод на дългогодишен труд. С издаването му г. Н. Геров ще принесе на народа ни една голяма услуга“ – пише Вазов¹².

На 12 септември 1882 г. в Българската митрополия се провежда събрание, на което се избира петчленен комитет, натоварен да организира участието на Източна Румелия при изграждането на черквата „Александър Невски“ в София в памет на Царя Освободител. Като членове на комитета са: Г. Груев, Найден Геров, д-р Янкулов, К. Величков и Иван Вазов¹³.

В книжовния подлистник на вестник „Народний глас“ – бр. 463 от 28 януари 1884 г. Вазов съобщава с необходимото уважение и интерес:

„Г. Н. ГЕРОВ, ИЗВЕСТНИЙ НАШ ФИЛОЛОГ, в събранията, които стават у дома му, е прочел някои свои изследвания по нашето правописание. Ний ще чакаме с нетърпение да видим напечатани филологическите трудове на г. Герова, над които той отдавна работи, като са надяваме, че тий ще хвърлят светлина въз някои още тънки въпроси и трудности в езикът ни.“

През 1897 г. по случай 50-годишнината от просветителската, обществената и книжовната дейност на Найден Геров, Иван Вазов, тогава министър на Народното просвещение, възторжено го поздравява:

„София, 14 септември 1897 г.

По случай Вашия юбилей на полувековна деятелност за народното възраждане изправам Ви поклона си и сърдечни поздравления от името на българската книжнина и школо.“¹⁴

Найден Геров – авторът на първата поема „Стоян и Рада“, е изявен просветител, учен, филолог, поет и преводач. Сред неговото многостранно дело „най-ярко се откроява мащабната му дейност като лексикограф, който в продължение на почти петдесет години събира словното богатство на българския език от всички краища на отечеството ни и подготвя съставянето на своя епохален труд – петтомния „Речник на българския език“¹⁵.

Той е съкровищница на българския език с диалектното му разнообразие от XIX в. Шестте тома на речника съдържат 2 700 страници, 78 600 думи, около 32 000 приведени примери за употребата на думите в речта, почти 6 000 цитати от народни песни, пословици, поговорки, благословии и др. – 15 000, фразеологизми – около 4 300, лични имена – над 2 200...¹⁶

¹¹ Шишманов, Ив., Цит. съч., с. 222.

¹² „Народний глас“, бр. 262.

¹³ Марица, V, бр. 421, 14 септември 1882.

¹⁴ Вазов, Ив., Събрани съчинения, т. 21, Писма 1872-1908, С., 1979, с. 217.

¹⁵ Кювлиева-Мишайкова, В., Пътят на Найден Геров в българската лексикография. Найден Геров в историята на българската наука и култура. (Материали от Националната научна конференция с международно участие, 13-15 ноември 2000, София), С., 2002, с. 13.

¹⁶ Пак там, с. 18.

За съжаление Геров има възможност да публикува само първите два тома от своя огромен труд и да подготви за печат част от том III. В края на 1898 г. той заболява тежко и е лишен от възможността да участва в последното редактиране и отпечатване на том IV и V на своя речник¹⁷. Неговото дело продължава и завършва лексикографа Тодор Панчев.

Към този колосален дългогодишен труд на Найден Геров, Вазов се отнася с дълбока почит. Общото между двамата колоси на Възраждането е в тяхната любов към родния език и в техния принос за неговото обогатяване.

Написал и издал в Белград първият български учебник по физика през 1849 г., Найден Геров поставя началото на физическите термини: движение, равновесие, налягане, съпротивление, скачени съдове, въздухообразни тела. Сам обогатил езика с много нови думи, Вазов цени приноса на Найден Геров в това отношение: „нему се дължат думите: ковчезник, митница и др. административни термини, введени от него първи, както и първият ценен български речник“¹⁸.

Той е настолна книга на Иван Вазов. Затова и народният поет подчертава пред Н. Геровия съратник Теодор Панчев през 1908 г., давайки най-високата оценка за епохалния труд на неговия автор. Вазов разкрива достойнствата на Речника на българския език, подбирайки емоционални и експресивни епитети и сравнения:

„Както виждате, вашият речник е винаги пред мене. Когато работя, когато съм свободен и почивам, той все ми е в ръцете, винаги се съветвам с него. Какъв неизчерпаем източник от богатство на езика ни! Каква чудесна сбирка от дивни, благозвучни, сладки думи, от силни характерни изрази, от величествени, самостоятелни извития на речта, които народът ни е вложил в езика си! Гордост е за нас, че имаме такъв богат език. Аз облажавам покойния Геров за тоя му колосален труд, а вас, г. Панчев, сърадвам, дето сте били честит да имате такъв наставник и ръководител, та така бляскаво завършихте гигантската работа, подета близо преди половин век!... Трудът е неоченим!“¹⁹

Изминали са повече от 110 години от излизането на „Речник на българския език“, ч. I, А-Д, Пловдив, 1895. Той е неоченим не само като настолна книга на Иван Вазов, Пенчо Славейков, но и на плеяда български класици, поети и писатели и на поколения българи.

В писмо до Теодор Панчев Теодоров Вазов пише:

„София, 5 март 1904

Любезний г. Теодоров,

Повръщам ти I-та част от Речника за Българския език, защото ми е лишна, и те моля да бъдеш тъй любезен да ми подариш и частите след буква С. Тоя речник е цяло съкровище от езикови богатства. Слава и вечна памет на покойния ти дядо²⁰, Н. Геров за колосалния труд, що е положил да ни създаде такава драгоценност. Тоя речник е негов нетлен и величествен паметник.

Твой предан
И. Вазов²¹“

Думите на народния поет потвърди най-безпощадният съдник – времето.

¹⁷ Панчев, Т., Найден Геров. Речник на българския език, част IV, Предисловие, Пловдив, 1901.

¹⁸ Вазов, Ив., Първите дни на свободата. Спомени, Българска сбирка, 1901, кн. 1, с. 6.

¹⁹ Андрейчин, А., Речникът на Найден Геров. Найден Геров, Речник на българския език, ч. I, С., 1975, с. XXXV.

²⁰ Теодор Теодоров бил зет на Найден Геров.

²¹ Вазов, Ив., Събрани съчинения, т. 21, Писма 1872-1908, С., 1979, с. 295.

ПЕРУЩЕНЦИ В ПЛОВДИВ

*Креса Стоянова
Исторически музей – Перушица*

Перушени често са сред населението на Пловдив и поддържат контактите между двете селища, а за тях е от значение общуването със средището на Пловдивската кааза. Перушица, като едно от изцяло българските селища близо до големия град, не остава настрана от житейските му проблеми. Природните дадености и утвърдените от десетилетия контакти между жителите им довеждат до ръст на духовния им живот с около 3500-те си жители. С радост посрещат гостите си пловдивчани и дори предоставят някои от своите домове, като удобно и сигурно място за отмора, почивка и най-вече при проблеми за опазване здравето и живота на изявени личности и семейства им. Показателно е честото гостуване на Найден Геров в Перушица. Стариият познайник, „просветения българин“ и руски вицеконсул, е търсен често за съвет, съдействие и помощ¹. В смутното и несигурно време, или при върлуващата холерна епидемия в Пловдив, той, заедно със семейството си, за да смени обстановката и избегне пагубното влияние на многото контакти и се откъсне от пловдивската среда, наема къща в близкото и китно село Перушица. Пристигнал, Найден Геров тук получава и кореспонденцията си. Факт, говорещ за сигурността на установени връзки².

Отношенията между двете селища са взаимни и показателни особено през периода на „Възраждане“ на народа ни.

Перушени се вписват и в акциите в Пловдив по повод самостоятелността на българската църква. Имената им се открояват в борбите за обсебване на църковни сгради и провеждането в тях на български служби, един от изразите на взаимоотношенията им в подкрепа на общата борба за възтържествуването на Българската патриаршия. В онези размирни години перушенски младежи, водени от Георги хаджи Тилев заедно с Недко Димитров (Петър Танаков)³, застават зад службите в църквите „Св. Богородица“ и „Св. Димитър“. След обявения акт за независимостта на църквата, вълненията им са споделени в дописка от вестник „Македония“ – „Преди решението и по решението“ от учителя им Петър Бонев⁴.

През 1875-1876 години ханищата в големия град са сигурно убежище и снабдителен пункт за набавяне на необходимото за предстоящото въстание. В тези години перушени казват, че в тях намират най-сигурното убежище. Съселяните им Калофер Спасов и Стоян Канев наемат и стопанисват Астарджийския хан в Пловдив. Често им идват техни съселяни и контактуват със съидейниците си пловдивчани⁵. Заради затвърдените с години връзки и взаимоотношения, в дните на Априлското въстание кондурджията и съзаклятник Кочо Честименски, разчитайки на другарите и познатите си перушени, след запалване на дюкяна си, се отправя за там. Нареща се сред защитниците и поема ръководството на първа позиция⁶.

¹ Архив Найден Геров, т. I, С., 1911, с. 511-513, 542-543.

² Пак там и К. Каймаканов, Приятели на Перушица, Пловдив, 200, с. 17-18.

³ Кепов, И., Въстанието в Перушица, Пловдив, 1931, с. 71-72.

⁴ Македония, Цариград, 614, 46, 2 май 1870, 166.

⁵ Кепов, И., цит. съч., с. 101.

⁶ Пак там, с. 88, 124.

Непосредствено след потушаване на Априлското въстание, оцелелите перушеници са отведени в близкия център Пловдив. Изпратени са по затвори и ханища, а жените, старците и децата са изоставени на произвола на съдбата. Пловдивските жители приютяват бездомните скиталци в домовете и дворищата си и им предоставят убежище и подкрепа. В тяхно лице придошлите виждат и някогашните си бивши съселяни от абаджийския еснаф с потомците им, които откликват сърдечно на сполетялото ги нещастие. Така преживяват Тилеви, заедно с малката Данка, Мияйлови, Белеви, Икимкини и др. Заради извършените добрини в онези дни, Община Перушица изпраща на 23 август 1879 г. до пловдивчанина Хачер Вартазармян благодарствен адрес⁷.

Контактите и връзките между двете селища отново укрепват. Сред зимите на 1876 и 1877, част от по-младите перушеници се заселват в големия Пловдив, най-близък до родното им място. Копривщенецът пловдивчанин Михаил Маджаров взема жена „от сой“ – перушеницата Кръстина Гичева, а други момичета стават снахи или жени в известни фамилии⁸.

Сред изявени преселили се перушеници е свещеникът мъченик Георги хаджи Тилев. След завръщането си в родината 1878 г., той се установява в столицата Пловдив, воден от необходимостта „да е полезен“ за изграждане на новата държава. Към Пловдивската мъжка гимназия отваря пансион, „в който учениците ще намерят най-удобен и спокоен живот“⁹. Един от водачите е на народното гимнастическо дружество „Орел“ в Пловдив. Активна дейност развива и като народен представител в Областното събрание на Източна Румелия и член на неговия Постоянен комитет в годините 1879-80, 1882-83, 1884-85. Член е на ръководствата на комитетите „Единство“. Представител на Пловдивски окръг в събора в Сливен през 1880 г., избран е в Централния му комитет. Гласуваното доверие оправдава с широката си дейност в полза на Съединението на Източна Румелия с Княжество България. Непосредствено след извършения акт е делегат в Общобългарското народно събрание. През 1896 г. представлява родното си селище на сбирката на пострадалите селища през април 1876 г. с общата идея почитане „памят на народните мъченици“. Заради особените му заслуги към Пловдив и окръга от 1895 г. е издигнат за протосингел на Софийската и по-късно на Ловчанска митрополия под името архимандрит Теофилакт и управител на Богословското училище в Самоков. Изграденият респект и роля в събитията през Април 1876 г., активната му дейност в продължение на години в цялата Пловдивска и Пазарджишка околии, допринасят образът му да е вграден в медния барелеф на постамент на паметника на Царя Освободител с коня на пл. „Народно събрание“ в центъра на София – признание за разностранната му дейност и съпричаност¹⁰.

Активни участници от Априлското въстание, които също дават дял в обществения живот и с приноса си оставят следа в Пловдив са Георги Натев, Никола Долев, Спас Гълъбов и Никола К. Гичев. Първите трима публикуват в Пловдивски издания свои спомени за отминалите дни. За известни периоди от време те престояват в големия град: заради семействата си, по учебните процеси там или заради заемащата длъжност в града. Георги Натев от 1880/81 г. е околийски училищен инспектор. През 1883 г. е „заседник“ – член на изпитната комисия за наемане на бъдещи учители в Пловдивския департамент. Избиран е за окръжен съветник и

⁷ Пак там, с. 200, 201, 215.

⁸ Маджаров, М., Спомени, С. 1968; М. Стоянов, Когато Пловдив беше столица, С., 1973, с. 44.

⁹ Южна България, 121, 15 юни 1884; Дневници на Първа редовна сесия на Областното събрание, С., 1889, с. 41, 89, 94, 150.

¹⁰ Паметен лист, Перушица, 2003; Български преглед, V, 1, 1898, с. 29; Народний глас, VI, 485, с. 2.

член на постоянната му комисия¹¹. Доктор Никола П. Долев е възпитаник на Пловдивската мъжка гимназия. Завършва ветеринарна медицина във Франция и медицина в Швейцария. Дълги години е пловдивски ветеринарен лекар, ползващ се като добър познавач в областта си¹². Заседно с другаря си Атанас Патев са активни участници при подготовката и провеждането на Съединението – той в Хасковския регион, а Атанас Патев в редовете на Марашката чета в Пловдив. Последният е секретар по-късно в общината и активен участник във всички благотворителни акции и организации сред пловдивската общественост, заседно с приятелите си съселяни¹³. А домът на Спас и сина му Константин Гълъбови е място, което привлича и често е посещавано от представителни пловдивчани, сред които са Хр. Г. Данов, М. Маджаров, братовчедите Гешови и др.¹⁴ Името на живеещия в Пловдив перушонец Никола К. Гичев, от 1881 г. е вписано в общинските книжа, като писар в градския съвет и член на създаваните комисии за провеждане на избор за съвет. Кариерата му преминава през „младши“ и през 1883 г. е вписан за „най-стария гласосъбирач“ в III-ти избирателен отдел. Първоначално той работи с Ячо Трувчев, а в следващите избори е с Власаки Икономов и Спас Турчев, които са му „младши“. Показал знания и умения, съчетани със строгост и сериозно приемане на поверените му задължения, е издигнат за „ковчезник“ във Военното министерство в столицата¹⁵.

Представител на Перушица, установил се в Пловдив е и оцелелият син на инициатора на самоубийството в църквата „Св. Архангел Михаил“ на 30 април 1876 г. – Архангел Спасов Гинов. След въстанието учи в Пловдивската областна гимназия. Записан е сред участниците в избора за пловдивски църковни настоятелства през 1885 г. като „грамотен“ и временно заемащ длъжността „чиновник“. Вероятно влечението му към науките го е водило да се запише от 1886 г. в Садовското земеделско училище. Сред първите завършва и курса по бубарство¹⁶. Постъпва в Новорусийския университет в Одеса. Завръща се у нас като един от първите дипломирани агрономи. Като такъв представя буби и бубено семе на изложението в Брюксел 1902 г. и получава отличие и медал. В тази година е избран и за заседател и касиер на Земеделската каса в Пловдивска област¹⁷. За 1908 г. споделят, че заема длъжността градоначалник на Пловдив. Името му отново се появява сред пловдивските граждани чак през 1917 г. като член на Земеделската катедра по бубено семе и пашкули в Пловдив. Има три живи деца Кръстина, Магдалина и Спас, с които се премества в София. Синът му е представител на „Сименс“ в България¹⁸.

Друг перушонец, оставил ярка следа в обществения живот на Пловдив непосредствено след въстанието от 1876 г., е Тодор Кръстев, възпитаник също на Пловдивската областна гимназия. От 1886/87 година е студент по право в университета в Брюксел, който завършва с докторска титла през 1892 г. Завръщайки се в България, от 1892 до 1895 година е съдия

¹¹ Кепов, И., цит. съч., с. 90-91; Южна България, 63, 11 февруари 1884; ИМ П-ца инв. № № 1824, 185, 1841; Южна България, 63, 11 февруари 1884; Алманах България, V, 1896, С., с. 331.

¹² Български алманах, С., 1895, с. 152; Отчет на Пловдивската областна гимназия, Пловдив, 1882, с. 16; сб. Съединение, С., 1985, с. 422; Марица, 710, 30 април 1885.

¹³ Годишен отчет на Пловдивското благотворително дружество „Помощ“, Пловдив, 1907, с. 4; Годишен отчет на славянското благотворително дружество в България, С., 1901, № 136; ПОВ, IV, 99, 15 януари 1894.

¹⁴ Гълъбов, К., Въстанието на героична Перушица, С., 1956, с. 56.

¹⁵ ДА Пловдив ф. 29к, оп. 1, а. е. 19, л. 1-15.

¹⁶ ДА Пловдив, ф. 164к, оп. 1, а. е. 3, л. 64; Марица, 2 май 1885.

¹⁷ Балканска зора, 1895, 1095; необработени спомени на внучката му.

¹⁸ Алманах Царство България, С., 1917, с. 144, 149; Необработени спомени на внучката Евдокия Бобчева.

първоначално в Софийския, а след тази година в Пловдивския Апелативен съд. В състава е на адвокатската колегия на Княжество България. От 1898 г. в регистрите е записан с постоянно пловдивско местожителство¹⁹. Живеейки в Пловдив, членува в местната организация на демократите и е „достоеен техен представител за Южна България“²⁰. От 1893 г. е активен сътрудник и дописник на вестниците „Знаме“ и „Пряпорец“, основател и главен редактор на в. „Народна дума“ през 1907 г. По повод проведените избори в Пловдив на 23 април 1907 г. във вестника споделя радостта и болката си от постигнатите резултати. „В перущенския пункт нашата (на демократите бел. Кр. Ст.) листа получи 1110 гласа, правителствената 800, народната само 13. А в Пловдив циганите не допуснаха гражданите да гласуват“²¹. Характерен факт за онова време. Д-р Кръстев е избран за член на Централното бюро на Демократическата партия и на Временното централно бюро след внезапната смърт на П. Каравелов от 12 април 1903 г. От същата година е избран за делегат на Пловдивска околия при провежданите IV, V и VI събори на партията. На редовния си събор на 13 април 1906 г. демократите отново преизбират д-р Тодор Кръстев за член на ръководното тяло на партията²². Активният демократ, дописник и сътрудник на вестник „Пряпорец“, в броя му от 29 декември 1907 г. споделя обнадежеността си от изборните резултати и увереността си в предстоящото бъдеще. Заявява открито: „Ние ще бъдем управляващи, но не политически престъпници. Ние ще останем верни на себе си и на българската демокрация“²³. Поверено му е от 27 март 1909 г. и почетното председателско място в Пловдивския околийски съвет на демократите.

Доктор Тодор Кръстев е народен представител в XIV и в XV Обикновени народни събрания, спечелил мястото си от листата на Пловдивска градска околия, което се повтаря и в тази от Харманлийска околия²⁴. Въз основа на изградения си авторитет и признание, на д-р Кръстев е гласувано доверие – влиза в новосформирания кабинет на Александър Малинов. От 16 януари 1908 г. до 5 септември 1910 г. поема министерството на правосъдието, става „пазител на държавния печат“. За този акт редакционната колегия на вестник „Народна дума“ коментира: „приятно ни е да съобщим, че член на вестника ни, главният редактор, д-р Тодор Кръстев, е назначен за министър на правосъдието. Скромен и справедлив човек, който на никому не иска да се наложи, да се изпъкне начело“²⁵. Още преди встъпването си в длъжност, пред пловдивските избиратели, на 17 февруари 1908 г., смело и открито споделя: „Мога да Ви заявя, че ще останем верни на принципите си, които сме проповядвали.“²⁶ Във втория кабинет на Ал. Малинов д-р Тодор Кръстев е министър на земеделието и търговията от 5 септември 1910 до 16 март 1911 г. За него и колегите му министри Ив. Салабашев споделя: „притежават нужната способност и добра воля, за да бъдат полезни на Отечеството“. А тогавашните демократични издания пишат за него „като убеден демократ, когото поли-

¹⁹ Отчет на Пловдивската областна гимназия, Пловдив, 1884, 1885, с. 5; Пряпорец, I, 13, 19 януари 1908, с. 2-3; Сб. Министерство на правосъдието, 125 години, С., 2004, с. 431; ДВ, 132, 20 юни 1895, с. 6-7; 43, 3 март 1898, с. 23; Алманах България, I, С., 1900, с. 254; Народна дума, I, 13, 19 януари 1908.

²⁰ Народна дума, 4 януари 1908, с. 2.

²¹ Пряпорец, 23 април 1893, с. 2.

²² Народна дума, 24 април 1906, с. 2; 16, 27 март 1909, с. 3.

²³ Пряпорец, 12, 29 декември 1907, с. 1.

²⁴ Пряпорец, 11, 27 декември 1907; 12, 29 декември 1907.

²⁵ Народна дума, 13, 19 януари 1908, с. 1.

²⁶ Прогрес, 18, 22 януари 1908, с. 3.

тическите неприятности и партизански пристрастия никога не са поколебали вярата му.²⁷ След тази дата е отново в Пловдив, но болен. Поради краткия си житейски път, за 50 години успява да остави трайна дияра в живота на града до 1914 г.

Сред преселените се перушеници в Пловдив ярко се откроява Димитър Любомиров Гичев. От 1911 г. е член на БЗНС и активно участва в живота на Пловдивската колегия. Отявеният земеделски функционер е представител на Пловдивското окръжно настоятелство на т.н. „Малък земеделски конгрес“ през февруари 1920 г. и е преизбран за подпредседател, въпреки заемания вече пост на окръжен управител на Пловдив. Като такъв Гичев се стреми да бъде добър и коректен посредник при решаване на проблемите на града и цялата област. Присъства на сбирките на Постоянната комисия и окръжния съвет, чиито решения и вливането им в сила следи стриктно. Като управител, одобрява набелязаните мерки за ликвидиране на бедственото положение при набавяне на хранителни продукти, или пренасочване на пътя на житото и хляба. Присъства на сбирките в управлението редом с кмета и представителите на хлебарите. Съвместно стигат до фиксираната им цена, като резултат от скачане на цените на брашното. Често го виждаме в дописките на вестниците на обиколки из окръга за „регулация на цената на хляба“ и „снабдяването с хранителни продукти“²⁸. Спазвайки законовата база, разпоредбите на МС и изискванията на заеманата длъжност, Димитър Гичев координира и контролира работата на окръжните комисии, следи за състоянието на земеделието и неговите отрасли. Едно от исканията му е разглежданите въпроси да се свеждат до знанието му, за да „не се проявява мудност“ и се стига до „не придвижване на преписки“, изтъргвани от чиновническо нехайство по за „срок от една година“. Като управител контролира и следи за опазването на природните дадености, кариери и минерални извори и предотвратяване на самоволни намеси при експлоатацията им. Утвърждава размера на възнагражденията на функциониращите комисии към окръжното управление и Постоянната комисия. Съвместно контролира работата с ценните книжа в касите на окръжното и околийските управления. Заради злоупотреби, констатирани в Пловдивската селска административна околия, сред които е и Перушинската община, Д. Гичев съгласува датата за провеждане на изпити за длъжността секретар-бирник. Независимо от сърдечните отношения в работата си, се оказва принципен. В споровете се ръководи от получените разпореджения и защитава авторитета на заеманата длъжност окръжен управител²⁹. В периода на престой в града, къщата на Д. Гичев е до стопанското училище „Майчина грижа“, на сегашната ул. „Лейди Странгфорд“. Стопанисваната и поддържана от него Валцова мелница също има определена роля сред пловдивчани. През следващите години семейството се преселва в София, където е сред изявените функционери на БЗНС в национален мащаб. Създател на БЗНС „Врабча I“, депутат в няколко Обикновени народни събрания, министър в правителството на Народния блок и министър без портфейл в правителството на К. Муравиев.

С посочените личности перушеници са сред активните жители на Пловдив, дали своя дял в развитието на града, вложили частици в облика на неговите жители.

²⁷ Салабашев, И., Спомени, С., 1943, с. 157.

²⁸ ДА Пловдив, ф. 725к, оп. 1, а. е. 3, л. 1, 3, 9; ф. 115к, оп. 1, а. е. 5, л. 23, 29, 41; ф. 29к, оп. 4, а. е. 2, л. 15а-18; ф. 14к, оп. 1, а. е. 91, л. 1-11; Пловдивска камбана, 52, 21 септември 1920; Юг, 695, 6 март 1921; 784, 13 май 1921; 794, 28 юни 1921; 893, 12 ноември 1921; 918, 1 декември 1921; ИМ Перушица инв. № 1635, 2384, 2385, 2968.

²⁹ Земеделско знаме, 17, 1, 27 февруари 1921; 35, 27 февруари 1919; 1, 24 март 1921; 53, 9 август 1921; Земеделска правда, 20, 14 септември 1919; Народен вестник 44, 12 април 1923; Народ 79, 15 септември 1922; Борба 132, 11 август 1921; Месечни статистически известия X, 1-2, 1921; ДА Пловдив ф. 903к, оп. 1, а. е. 2 (1922-1943), л. 19.

НАСТАВКАТА -ОВ/-ЕВ И ХРОНОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА РОДОВОИМЕННА СИСТЕМА

д-р Видин Сукарев

Регионален исторически музей – Пловдив

Проблемите за развитието, ролята и мястото на семейството и рода в обществените структури през вековете в научната литература винаги са се радвали на внимание¹. У нас с въпросите на българската антропонимия се занимават предимно специалисти езиковеди, но техният принос опира преди всичко до етимология и етнически произход на имената; до различните езикови влияния, съставяне на речници и справочници², докато проследяването на развитието на българската лична и фамилноименна система назад във времето крие още много бели полета³. Историческите науки и в частност историята успешно могат да се намесят в запълването на някои от тях⁴.

В настоящия кратък текст ще бъде обърнато внимание на един любопитен епизод от българското минало, останал настрана от вниманието на изследователите и предлагащ някои интересни равносметки и поуки. Става въпрос за появата на най-разпространената българска мъжка фамилна наставка -ов/-ев⁵.

Специалистите, които се занимават с историческото развитие на българския език, отдавна са обърнали внимание, че тази наставка става масова за българите в един доста

¹ Давам за пример христоматийното съчинение на Фр. Енгелс. Произход на семейството частната собственост и държавата (нпр. С., 1971), вдъхновено от изследванията на друг голям учен от XIX век – етнолог Л. Х. Морган. Генеалогическите проучвания, към които се проявява голям интерес зад граница, а напоследък и у нас, излизат извън предмета на работата.

² Вж. нпр Н. Геров. Речник на българския език. Т. 5. С., 1905. Фототипно изд. С., 1978 с. 622-631; Г. Вайганд. Български собствени имена – произход и значение. С., 1926; Й. Заимов. Български именник. С., 1988; Ст. Илчев. Речник на личните и фамилни имена у българите. С., 1969.

³ Преди почти половин век световноизвестният български езиковед Вл. Георгиев. Българска етимология и ономастика. С., 1960, обръща внимание на несистемността в проучванията по антропонимия у нас. Оттогава положението, свързано с разглеждания тук въпрос, не се е променило особено – срв. Н. Ковачев. Българска ономастика (Наука за собствените имена). С., 1987, с. 122, 154-155; В. Въртов. Лексикология на българския език. ВТ., 1998, с. 246, 257-258.

⁴ Най-стойностните родни исторически изследвания, които могат да бъдат посочени са: Н. Милев. Български лични и семейни имена от XVII в. – В: 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII в. С., 1988, с. 84-101. (първото издание на тази работа е публикувано в Известия на Народен етнографски музей София I, 1921, 3-4, с. 140-171; Хр. Гандев. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1972, с. 190-275; М. Тодорова. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. С. 2002.

⁵ Наставката е съществувала в езика на българските славяни от дълбока древност, но се е използвала като белег за притежание. Ето два характерни примера за тази употреба: 1) Прочутият Калоянов пръстен. По ново изследване с обзор на литературата – Ив. Сотиров. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. – Годишник на Националния археологически музей. Т. VIII. С., 1992, с. 341-365; 2) В препис на разумник от XVI в., който повтаря по-стари български паметници от XIII и XIV в. се съдържат изрази като Ситу сину Адамову или Мелхиседекъ синь Нъевъ. Й. Иванов Богомилски книги и легенди. С. 1925. Фототипно изд. С., 1970. с. 261-262.

късен период, който не отива по-далеч от XIX в.⁶ От друга страна обаче, е очевидно, че в писмени паметници от преди Българското възраждане въпросната наставка се среща достатъчно често, за да може това да се приеме като прецедент⁷. В случая се касае за недоразумение, което ще бъде разяснено на следващите редове. В документите, в които е запазен най-много материал за българската антропонимия – османските регистри от XV век нататък, наставката -ов/-ев, изразяваща фамилна принадлежност, отсъства⁸. В свидетелства от по-ранните столетия тя се среща, но по такъв начин, че въпросът с нейната хронология е доста спорен.

Най-ранният случай, в който може да се заподозре употребата на наставката -ов/-ев като фамилен белег е още от зората на старобългарската литература. Става дума за приписката в края на Слово против арианите от Св. Атанасий Велики, дело на Тудор черноризец Доксов (в текста Дохов), която съдържа изключително ценни сведения за средновековната българска история⁹. Интересното е, че в друг писмен източник до нас е достигнало името на Докс, един от братята на княз Борис I¹⁰, от което В. Златарски заключава, че въпросният Тудор не е прост монах, а син на Борисовия брат и следователно се явява племенник на княз Борис и първи братовчед на Симеон Велики¹¹.

Авторитетното мнение на патриарха на българската медиевистика, макар и подкрепено с косвени аргументи, е популярно и до днес. Наставката обаче е употребена по-скоро като притежателен, отколкото като родов белег. От други източници имаме сведения, че Докс полагал големи грижи за книжовната и религиозна дейност в Преслав¹². Напълно възможно е този влиятелен и богат човек да е образувал около себе си творчески кръг, принадлежността към който да е изразена с наставката -ов. Не случайно и аворът на приписката се е записал като черноризец, а не като син Доксов, въпреки че в същата приписка той обръща внимание на връзката баща-син между Борис и Симеон¹³.

⁶ Ст. Илчев. Речник на личните и фамилни имена..., с. 29; Р. Русинов. Отношението между прозвищни и фамилни имена у българите през Възраждането. – Ономастика, 1975, 20, с. 231-238; срв. и по-долу.

⁷ Срв. Е. Грозданова, Ст. Андреев. Фалшификат ли е летописният разказ на поп Методи Драгинов. – ИПР, 1993, 2, с. 149.

⁸ Вж. например ИБИ XVI = ТИБИ III, ч. 1. Откъс от подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI в. Прев. Б. Цветкова, с. 428-466. Стотиците християнски имена са записани или по формулата X, син на Y, или направо XY, примерно Стан, син на Радослав или Димитри Русо; Срв. посочената в предната бележка работа на Е. Грозданова, Ст. Андреев.

⁹ Поради недостъпността на изданията, в които е поместен целият старобългарски текст, близък до оригиналния, тук съм ползвал сравнително доброто фотокопие на страницата, поместено в История на България в четиринадесет тома. Т. II Първа българска държава. С., 1981, с. 275; срв. Вж. В. Златарски. Кой е бил Тудор черноризец Доксов? – В: Проф. Васил Златарски. Избрани произведения. Т. 2. Съст. и ред П. Петров, с. 52-53 (първото издание на това изследване е в Български преглед, IV (1897), 3, с. 42-63; Подробно за историята коментарите, изданията и числото на приписите от приписката вж. К. Попконстантинов, В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – Старобългарска литература, 1984, 15, с. 106-118.

¹⁰ Mihael, et frater eius Dox. Вж. В. Златарски. Кой е бил..., с. 55; Й. Иванов. Българските имена в Чивидалското евангелие. – В: Сборник в чест на проф. А. Милетич. С., 1933, с.630.

¹¹ В. Златарски. Кой е бил..., с. 59-60.

¹² В. Златарски. Кое е бил..., с. 52-54, 58-59.

¹³ Вж. бележка 9. Срв. и новобългарския превод на заключителната част от приписката в История на България Т. II, с. 238.

Разбира се, възможно е да се предположи, че черноризецът се е записал по този начин поради присъщата за онези времена скромност и смиреност на авторите, но и при това положение по-скоро изглежда, че въпросната наставка изразява уважение, почит към учител или авторитетна личност; възможността за родство не се набива в очи. Съвсем не между другото, малко по-горе в същата приписка наставката отново е употребена, при това точно по горепосочения начин – като израз на принадлежност – упоменат е преводачът на книгата от гръцки на славянски – епископ Константин, наречен „оученикът си Меѳодеѳ“¹⁴.

Родството между черноризец Тудор и Борисовия брат Докс отдавна се оспорва в научната литература. Още И. Гошев обръща внимание, че Тудор е домашен духовник или монах на разположение на Докс, каквито са се срещали и във Византия, същото мнение бе подкрепено от К. Попконстантинов и В. Константинова¹⁵. Допълнителният аргумент на авторите на по-новото изследване беше именно ранната употреба на наставката, характерна за българските фамилни имена от средата и третата четвърт на XIX век¹⁶.

След публикацията на К. Попконстантинов и В. Константинова в следващия брой на сп. „Старобългарска литература“ излиза дискуссионна статия на Ил. Тодоров, който оспорва автентичността на разказа на поп Методи Драгинов, описал като очевидец или съвременник насилственото помохамеданчване на българите в Чепинско през XVII век. Един от основните аргументи на Ил. Тодоров също е ранното използване на наставката -ов, като според него тя е нехарактерна за българските фамилии от седемнадесетото столетие¹⁷. Срещу така изразеното от този автор становище напълно основателно възрази-ха Е. Грозданова и Ст. Андреев, излагайки многобройни и убедителни доказателства за това, че наставката -ов/-ев присъства и в домашни, и в чуждоезикови паметници не само през XVII, но дори и още през XVI век¹⁸.

Основната цел на Е. Грозданова и Ст. Андреев обаче е да оборят цялостната теза на Ил. Тодоров, за което разполагат и с много други доводи; те просто посочват примери за това, че фамилната наставка съществува към времето на написване на хрониката на Методи Драгинов и още преди него, без да целят фиксиране на най-ранната ѝ употреба.

Съмнителността, че наставката -ов/-ев е използвана като фамилна в случая с Тудор черноризец Доксов и категоричността на Е. Грозданова и Ст. Андреев, с която показват, че през XVI-XVII век тя вече е била обичайно явление в българската именна традиция, поставят въпросите кога всъщност е засвидетелствана нейната поява и какво е нейното

¹⁴ История на България Т. II с. 275; на същото обстоятелство обръща внимание и В. Златарски. Кой е бил..., бел. 15, който го тълкува съвсем превратно, като слива двете значения. Безспорно обаче има разлика в изразената принадлежност, когато си син и когато си ученик на някого.

¹⁵ И. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. С., 1961, с. 26, 30; К. Попконстантинов, В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор, с. 108.

¹⁶ Пак там, с. 114.

¹⁷ Ил. Тодоров. Летописният разказ на поп Методи Драгинов. – Старобългарска литература, 1984, 16, с. 63.

¹⁸ Е. Грозданова, Ст. Андреев. Фалшификат ли е летописният разказ на поп Методи Драгинов, с. 149-150; За и против хрониката на поп Методи Драгинов – без пристрастия и предубеденост. – Rhodopica, 2002, № 1-2, с. 465-480. За ориентация в дискусията относно автентичността на разказа на М. Драгинов вж. посочената там литература в бел. 7-10, както и Е. Грозданова и Ст. Андреев. Из Родоците без раница. Исторически маршрути от 1650 до 1750 г. с пътеводител „Книгите на жалбите“. – Пак там, с. 275-276, бел. 18 и 42.

развитие и разпространение. За тази цел е наложително да се използват изследванията по антропонимия, но за съжаление изтъкнатата по-горе тяхна несистемност определено засяга точно тези въпроси. Все пак познаването на тези изследвания дава много добра отправна точка за внасяне на ред в създадените противоречия, защото общият извод, резултат от прегледа на работите на езиковеди и историци, сочи, че те са породени най-вече заради ограничените контакти между представители на двете науки, работещи по посочената проблематика.

Всъщност причината толкова видни специалисти – В. Златарски, К. Попконстантинов, И. Тодоров, Е. Грозданова, Ст. Андреев, а към тях трябва да добавим и В. Мутафчиева¹⁹, да заемат толкова категорични противоречиви становища е много лесно обяснима – тези автори не са обърнали внимание върху това, че между бащино и фамилно име има разлика. Бащиното име (или първо презиме) се среща още от средновековието и на практика служи като фамилно име, но от двукомпонентна именна система. Появата на второ презиме, с което се обозначава родовата принадлежност вече е белег на трикомпонентна именна система, която е ново явление в развоя на българската антропонимия и се утвърждава именно през късното Българско възрождане. След Освобождението тази практика е утвърдена със закон²⁰.

И понеже основанията да се приеме, че притежателната форма Доксов е използвана като бащино, респективно фамилно име, от двусъставна именна система не са големи, нека проследим как наставката се появява в писмени паметници през следващите столетия до началото на Възраждането.

През X и XI век тя определено липсва, но през втората половина на XII вече е засвидетелствана практиката презимето да се изразява с притежателно прилагателно от името на бащата и пояснението „син“. Най-рано такива примери се срещат в Битолския триод, съхраняван под № 38 в сбирката със славянски ръкописи на БАН – [Н]иколѡ Пиросова сина, Станько Бѣлева синь²¹. Интересно е да се отбележи, че първият издател на триода Й. Иванов разчита едно от имената в приписките на лист 106 като Ѡодору Иванов, в по-късните издания обаче наставката не е отбелязана, а се предават две лични имена Ѡодор Иван²². Очевидно е необходима внимателна проверка на самия оригинал.

През XIII в. няма засвидетелствана самостоятелна патронимна наставка, но се разширява посочената вече употреба на бащино име+наставка -ов+син. Същото явление се проследява и през XIV век²³, но от края на това столетие – в Рилската грамота на цар Иван Шишман, вече се среща и първото самостоятелно презиме с на-

¹⁹ Срв. История на България през погледа на историците Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров, С., 1993, с. 199; става въпрос за прословутата фраза „езиковедите доказаха...“, с която покойната акад. Мутафчиева, отхвърля автентичността на известието на Методи Драгинов.

²⁰ Срв. Ст. Илчев. Речник на личните и фамилни имена..., с. 29-30; Н. Ковачев. Българска ономастика, с. 154-158; В. Вѣтов. Лексикология на българския език. ВТ., 1998, с. 246, 257-260.

²¹ Вж. Й. Иванов. Български старини из Македония. Второ допълнено издание. С., 1931. Фототипно издание. С., 1969, с. 453; Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на българската академия на науките. С., 1969, с. 73-74; Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X – XVIII в. Т. 1. С., 2003, № 8.

²² Срв. заглавията в предната бележка. Вж. и новобългарския превод у Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки..., „...на Тодор и Иван“.

²³ Вж. посочените заглавия и страници на работите на Н. Ковачев и В. Вѣтов в бел. 3, както и бел. 5.

ставка -ов – това е Петър Ѳедѡсовъ, който заедно с братята и имотите си е предаден на Рилския манастир²⁴.

От следващото столетие са известни четири презимена с наставка -ов/-ев, като всички без изключение са от Югозападните български земи. Най-старото по време е от 1444 г. в ктиторски надпис в църквата „Успение Богородично“ в село Велестово. Един от ктиторите, които се споменават там се нарича Райко Добрилов²⁵. Седем години по-късно, през 1451 г. пак с помощта на ктитори бил зографисан и западният вход на същата църква; този път сред ктиторите бил записан и Михо Ънков²⁶. След още една година, пак в Охридско, в село Лешани бил построен манастирът „Вси Светии“ „с трудом и попечением раба божи Ни...* Божикева из града Охрид“, както гласи част от надписа, публикуван от Й. Иванов в началото на XX в., а преди това още от В. Григорович в средата на XIX в.²⁷

Неизвестно в коя точно година, но според палеографски и филиграноложки анализ в самия край на XV век в пролог № 47 на лист 307б, съхраняван в Зографския манастир, написал името си поп Йоан Милошов от село Пископи Дебърско²⁸.

През XVI и XVII век наставката увеличава значително своята употреба и разпространение, както установяват Е. Грозданова и Ст. Андреев²⁹.

След всичко гореизложено убедително може да се твърди, че притежателната наставка -ов/ев, която се среща в славянските езици от най-древни времена³⁰, постепенно в годините на Второто българско царство си пробива път като презименна. Нейната епизодична поява сочи, че това става твърде бавно, но увеличаването на засвидетелстваните случаи от XV век нататък говори за категоричност и необратимост на процесите; фактът, че тя се среща в различни български краища пък е аргумент за тяхното териториално и езиково единство. Друг много интересен момент е наличието на наставката предимно в приписки и епиграфски паметници, които изразяват най-ясно разбиранията и предпочитанията на обикновените хора.

Формирането и развитието на българската личноименна система е въпрос на още много изследвания върху семантиката, фонетиката, морфологията и хронологията на личните и родови имена заедно с отражението и пречупването върху тях на особеностите на живота, разбиранията, вярванията, контактите и настроенията на обществото. Това е една „незаета ниша“, която обещава плодотворен изследователски процес, а сред важните резултати със сигурност ще е ограничаването на практиката по този въпрос да се заемат категорични становища без да е извършена необходимата проучвателска работа.

²⁴ Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 598.

²⁵ К. Балабанов, А. Николовски, Д. Ъорнаков. Споменици на културата на Македонија. Скопје, 1980, с. 282-283; срв. Г. Суботик. Охридската сликарска школа од XV век. Охрид, 1980, с. 61.

²⁶ Г. Суботик. Охридската сликарска школа од XV век, с. 63-64.

* Вероятно Никола.

²⁷ Пак там, с. 71-75; Срв. Й. Иванов. Български старини из Македония. Второ допълнено издание. С., 1931. Фототипно изд. С., 1970, с. 53.

²⁸ Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X – XVIII в. Т. 1., № 151. Вж. и посочената там л-ра под същия номер на с. 193.

²⁹ Вж. Е. Грозданова, Ст. Андреев. Фалшификат ли е летописният разказ на поп Методи Драгинов, с. 149-150 и посочената там литература.

³⁰ Ст. Илчев. Речник на личните и фамилни имена..., с. 29.

**ИЗСЛЕДВАНИЯ
ЗА ИСТОРИЯТА
НА ПЛОВДИВ**

РАЗОРЕНИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ОТ ОСМАНСКАТА АРМИЯ И ОСМАНСКИ ВОЕННИ СЪЮЗНИЦИ, КАТО ФАКТОР ЗА НЕГАТИВНА ПРОМЯНА В БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТНА ПСИХИКА ПРЕЗ XV-XVII в.

д-р Видин Сукарев

Регионален исторически музей – Пловдив

Войната е едно от най-големите нещастия, които могат да сполетят както отделния човек, така и цяло едно общество. Завладяването на българските земи от османските турци продължава няколко десетилетия и дори около век, ако започнем от първите набези на османски и неосмански турски нашественици в Тракия през 20-те – 40-те години на XIV век и приемем за край на Видинското царство не 1396, а 1422 г., както доказват изследователите Пл. Павлов и И. Тютюнджиев¹. За този дълъг период редица български поколения изпитали безбройните ужаси на заплахата над живота, честта, имуществото и личната свобода, пред която ги поставяла всяка една грабителска или завоевателна акция. И макар отдавна да е обърнато внимание на обстоятелството, че действителните размери и обхват на насилията, които съпътстват падането на българите под османска власт, далеч не са такива, че да поставят под съмнение оцеляването на българската народност², както се твърди в някои по-стари изследвания³, едва ли може да има съмнение в техния масов характер, още повече, че това не е поредният средновековен конфликт, а истински междуцивилизационен сблъсък. Съществуващата изворова база за времето между последната четвърт на XIV и първата половина на XV век е такава, че не дава основание да се търси промяна в традиционния ритъм на живот, поселищната културна и демографска структура на обществото. Промени, разбира се, настъпват, но обек-

¹ П. Павлов, И. Тютюнджиев, Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). ВТ., 1995; вж и П. Павлов, Цар Константин II Асен (1397-1422) – последният владетел на средновековна България. Литернет, 2006: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/konstantin_II_asen.htm.

² Срв. дискусията, породена след излизането на книгата на Хр. Гандев. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1972; В. Муцафчиева, За точните методи в областта на историческата демография. Някои бележки върху методиката на две нови монографии. – ИПр, 1973, 3, с. 134-141; Стр. Димитров, Мезрите и демографския колапс на българската народност през XV в. – Векове, 1973, 6, 50-65; А. Григоров, Всички мезри ли са били земища на запустели селища? – ИПр, 1980, 6, с. 85-95; Хр. Гандев, Върху методологическите въпроси, свързани с книгата Българската народност през XV в. Демографско изследване. – ИПр 1973, 6, с. 91-102; Теорията и изследователската практика в историческата демография. – Векове, 1975, 1, 56-67; Вж. и водещи монографични издания в които многоаспектно се изследва отражението на османското завоевание и владичество върху българското общество като Н. Тодоров. Балканският град XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972; Ц. Георгиева, Пространство и пространства на българите XV-XVII век., С., 1999.

³ Й. Митев, Има ли временно подобрение на положението на българския народ след падането му под турско иго? – В: Йоно Митев, Исторически студии. С., 1955, с. 156-226; И. Снегаров, Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и останалите балкански народи. С., 1958; Хр. Гандев, Българската народност през XV век. (Вж. и второто допълнено и преработено изд. С., 1989); П. Петров, Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV век – 1912 година. С., 1975.

тивното и задълбочено изследване навсякъде регистрира следата на приемствеността⁴. Специално по въпроса, предмет на настоящото изложение, трябва да се каже, че след края на междуособната война, водена от синовете на султан Баязид през 1402-1413 г., в българските земи военни действия се водят само по границите на воюващите с османската държава свободни християнски страни и през 1443-1444 г. при двата кръстоносни похода на полско-унгарския крал Владислав Ягело⁵.

След средата на XV столетие военните действия стават още по-голяма рядкост и в повечето случаи османската армия воюва на стотици и дори хиляди километри от българските земи. Българите били използвани само в помощни и погранични съединения и рядко гинели по бойните полета⁶. Многохилядните пълчища обаче при походите на запад и север нямали друг път освен през България. Обичайно било надъханите в религиозна ненавист към християнството османски бойци да си позволяват своеволия към населението⁷. Дори това да не ставало, достатъчни били данъците за снабдяване на войската⁸ и изпотъпкването на реколтата⁹. Все пак трябва да се има предвид, че тези нещастия обикновено засягали само населените места край големите пътища, а не всички български земи. При приближаване на османски

⁴ Ц. Георгиева, Пространство и пространства на българите XV-XVII век, с. 137-139, 179, 188-189; Р. Ковачев, Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в., С., 1997, с. 100; Е. Радушев, Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV-XVIII в. (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели). – Историческо бъдеще, 1998, 1, с. 69-70; М. Харбова, Градоустройство и архитектура в българските земи през XV-XVIII в., С., 1991, с. 222-229; М. Кил, Изкуство и общество; D. Hupchik, The Bulgarians in the Seventeenth Century. Slavic Orthodox Society and Culture under Ottoman Rule. McFarland, Jefferson, Nord Carolina and London, 1993; Хр. Вакарелски, Етнография на България, С., 1974.

⁵ Срв. История на България в 14 тома. Том IV., с. 24-27, 30-31; Д. Ангелов, Б. Чолпанов, Българска военна история. Ч. 2. От втората четвърт на 10 век до втората половина на 15 век, С., 1989; С. Imber, The Ottoman Empire 1300-1481, Istanbul, 1990, р. 96-105; За походите на Владислав III вж. Б. Цветкова, Паметната битка на народите. Варна, 1969. Второ изд. 1979; Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан. Превод от османски език, студия и коментар М. Калицин, С., 1992, с. 146-155.

⁶ Има сериозни основания да се мисли, че в началото на османското владичество войниците са вземали активно участие в бойните действия и помощният им статут е въведен някъде през първите десетилетия на XV век. Срв. Цв. Георгиева, Пространство и пространства на българите XV-XVII век, С., 1999, с. 159-160; И. Венедиков, Свободният български земеделец, с. 251 и цитираната в тези работи литература. Това обаче не променя особено въпросното положение, както и наличието на множество българи в категориите на марталосите, пограничната стража, власите и др. формирования. За тях по-подробно Е. Грозданова, Проблемът за т. нар. „привилигирана“ рая в историческата книжнина. – В: Историографски изследвания. България през XV-XIX в., т. 1. България през XV-XVIII век, С., 1987, с. 136-154; Българската османистика на границата между две столетия – приемственост и обновление. – ИПр, 2005, 1-2, с. 131-133 и посочената там литература.

⁷ Срв. Б. Цветкова, Промени в положението на населението в балканските земи (края на XVI – до средата на XVIII в.) – ИПр, 1972, 4, с. 39; История на България в 14 тома, т. 4., с. 149-150; По следите на насилено. Документи и материали за налагане на исляма. 2-ро основно преработено и допълнено издание. Съст. П. Петров, Ч. 1, С., 1987, с. 73-77; П. Рико, Сегашното състояние на османската империя и на гръцката църква (XVII в.). Пр. М. Киселинчева, С., 1988, с. 144; Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, Бележки на българските книжовници X-XVIII в, т. 2, С., 2004, №. 285, 289.

⁸ Вж. подробно по този въпрос Б. Цветкова, Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.

⁹ Вж. Цв. Георгиева, Пространство и пространства, с. 216.

войски и изобщо на всякакви групи въоръжени мюсюлмани, българите предпочитали да се разбягат и да се укрият¹⁰. Подобно положение със сигурност се отразявало притеснително върху българското население, но има достатъчно свидетелства, че все пак то продължавало да обитава районите край и около големите пътища. Според данни от изследването на О. Зироевич за пътя между Белград и София през 1459-1683 г., приведени от Н. Тодоров, в участъка между двата града във времето на османското владичество съществуват 108 селски и 7 градски селища. Селата, за които има данни преди завоеването са 70, като е известна съдбата на 64; 47 от тях продължават да съществуват след завоеването, 17 села изчезват, но около половината са възобновени в близост до старите. За съществуването на останалите села, попълващи бройката до 108, липсват данни. Изводът е очевиден: повечето населени места се съхраняват и продължават своето съществуване, като вероятно са основани и нови¹¹. Освен това, през първите два века от османското владичество, османската армия била добре дисциплинирана, имала висок боен дух¹², войните били успешни, плячката голяма и населението вероятно страдало сравнително малко от преминаващите войски.

От края на XVI век нещата започнали да се променят. Неуспехите във военните кампании водели до допълнително надъхване на войските с верска ненавист чрез обявяване на войните за свещени¹³. Общият упадък довел до слабия контрол над войската, която освен това търпяла често поражения и изливала гнева си над едновременното с нейните европейски противници население. Коренно се променил и начинът на подготовка и рекрутиране на войската¹⁴. Елитните спахийски и еничарски подразделения били заменени със слабо организирани тълпи авантюристи, все по-безсилни пред добре обучените и въоръжени европейски армии. Особено силни, според документите, са изстъпленията срещу християнското население на съюзни на османската армия татарски войски¹⁵. Всъщност през цялото османско

¹⁰ Срв. М. Йонов, Европа отново преоткрива българите. Българите и българските земи през погледа на чужди пътешественици XV-XVIII в. С., 1980, с. 108-110; Е. Грозданова, Ст. Андреев, Бежанци на родна земя. – В: Е. Грозданова, О. Тодорова, С. Първева, Й. Списаревска, С. Андреев, К. Венедикова, Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV-XVIII век. С., 2003: с. 398-399; Интересно е обаче, че в немалко от описаните случаи бягали само мъжете, а жените оставали по домовете или се връщали по-рано. Пак там; както и П. Рико, Сегашното състояние на османската империя, с. 174, което влиза в крещящо противоречие с представите за османското владичество като време на непрекъснато посегателство срещу женския пол; Вж. О. Тодорова, „Мъжки времена“? (Жената в публичното пространство през първите столетия на османското владичество). – В. Контрасти и конфликти, с. 81-83, 87.

¹¹ Срв. Н. Тодоров, Балканският град, с. 36.

¹² Б. Цветкова, Характерни черти на османската обществено-икономическа структура в Европейския Югоизток през XV-XVI в. – ИПр, 1980, 4, с. 49.

¹³ П. Петров, Съдбоносни векове..., с. 189-190 и цитираната там литература.

¹⁴ И. Снегаров, Турското владичество..., с. 101; История на България през погледа на историците Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров, С., 1993, с. 155-158 (В. Мутафчиева); Ц. Георгиева, Еничарите в българските земи. С., 1988, с. 53-60.

¹⁵ Писахме да се знае. Приписки и летопис. Съст. комент. и бел. В. Начев, Н. Ферманджиев, С., 1984, с. 67-68. По следите на насиането II, изд. 1, с. 204; По следите на насиането. Документи за помохамеданчвания и потурчвания (XIV-XIX в.). Съст. П. Петров, С., 1972. с. 204-205; С. Богданов, Скалните надписи при с. Царевец, Врачанско, с. 48-59; Й. Андреев, С. Радоев, Надписите от скалната църква „Св. Безсребреници“ при гара Карлуково. – Векове, 1975, 6, с. 46-56; История на България в 14 тома, т. 4, с.

владичество българският народ изпатил твърде много именно от такива полудиви войнствени и фанатични племена като татари, албанци и по-късно черкези¹⁶. Трудно е обаче да се намери редовност и последователност на такива насилия за времето XV-XVII век. Историческите извори са оскъдни и говорят за няколко случая, като в самите текстове могат да се открият доста недостоверни известия, както и шаблонни изрази, които не дават яснота дали действителния размер на опустошенията е толкова повсеместен, колкото на пръв поглед изглежда¹⁷. Такива източници могат да се считат за безспорни носители на информация за това, че татарските племена са причинявали злини на българското население, но е спекулативно тяхното преэкспониране във времето и пространството. Хората, пострадали от такива злодеяния, ако оцелели, запазвали винаги спомена за тях и го предавали на следващите поколения. Така наистина се наслоявал страх от „безбожните татари“, но данните, въз основа на които да се заключи, че този страх е водел до промяна на душевността на целия народ са малко. Татарските разорения не били нещо ново за българите, които се сблъскали с тях още от средата на XIII век, а има данни, че населението се организирано и противодействало¹⁸. Татарите нанесли много поражения и на други европейски народи¹⁹. Очевидно татарите и набезите на всякакъв тип разбойници трябва да се разглеждат като една от многото опасности в живота на средновековния човек, а не като коректив на поведението и душевността. Трябва да се има предвид и че данните този тип репресии да са ставали по нареждане на османските султани и везири са съвсем малко и обикновено са дискуссионни. Особено внимание в това отношение представлява т. нар. Второ разорение на българските земи²⁰. Събитията в него са объркани и заплетени до степен, че някои автори изцяло отхвърлят неговата достоверност²¹. Други естествено търсят потвърждение за известията²², но аргументите не са особено убедителни. Нито цялостното отхвърляне, нито безрезервното приемане на такива документи може да бъде резултатен подход към тях. Освен конкретноисторическите свидетелства и намирането или ненамирането на потвърждение, много важно е да се разгледа типът на документа, неговите стил и

153; Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, Бележки на българските книжовници, т. 2, № 333; срв и И. Снегаров, Турското владичество..., с. 65-66, бел. 133 (повечето примери там се отнасят за сръбски земи).

¹⁶ И. Снегаров, Турското владичество..., с. 110-111; И. Хаджийски. Бит и душевност на нашия народ. С., 1974, с. 314-316, анкетира все още живи участници в Априското въстание, които според него са категорични, че една от основните причини за тяхното надигане са черкезките безчинства.

¹⁷ Общо взето свидетелствата се свеждат до посочените в бел. 15. За татарските безчинства са запазени много известия в народното творчество, но те се разпростират в огромния ареал от XIII до XIX век. Срв. Хр. Вакарелски, Българската историческа народна песен. – В: Българско народно творчество. т. 3, с. 13-14; Срещат се и отделни писмени сведения за криминални прояви на татарски разбойници – вж. Б. Цонев. Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. т. 1, С., 1910, с. 13; Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в. Съст. и ред. Б. Цветкова, С., 1975, с. 234 (Р. дьо Дрьо); но като цяло изворовата база е твърде бедна, за да се възприеме виждането, че татарите всяват непрекъснат ужас у населението.

¹⁸ С. Богданов, Скалните надписи..., с. 49-50.

¹⁹ Срв. П. Рико, Сегашното състояние на османската империя, с. 67-68.

²⁰ Вж. По следите на насилията I изд. с. 204-206.

²¹ Е. Радушев, Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV-XVIII век. Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели. – Историческо бъдеще, 1998, 1, с. 54.

²² П. Петров, Съдбоносни векове..., с. 151, 162, 178 и др.

време на написване и така да се вникне в мисленето и намеренията на автора. Разказът със сигурност е писан през XVIII век, но неговата цел е да разясни събития, отстоящи на далеч по-голяма дистанция, отколкото дотук разгледаните източници. В този документ се обобщава народния спомен за най-големите насилия през отминалите столетия на османското владичество, като отново предлага обяснение за ислямизацията и оправдание за българското население, което ѝ се е поддало. Липсата на точни извори и представи за историческите процеси, които протичат през няколкото дълги столетия, е довела до явление, твърде характерно в легендарните летописи – персонафикация. Всички опустошения над българските земи от времето на завоеването до края на XVII век са приписани на няколко личности, явно запечатали се в народното съзнание като олицетворение на неприятели на българите – цариградския патриарх, султан Селим II²³ и Мурза Татарски. Описват се не само невероятни по мащаби ислямизации и разорения, като например отвеждане на 325 хил. еничари от българските земи, но и унищожаването на Търновската патриаршия и на българската държава²⁴. Изобщо злодействата се извършват за кратко време и на огромна територия, като въпреки че има и стремеж към историчност, народомитологичното мислене прозира във всеки ред на документа. Без да се отрича възможността в някои части на този извор да има и достоверност, като цяло той звучи легендарно и преувеличено и трябва да се използва от науката така внимателно, както например Апокрифното видение на пророк Исая или първата част на т. нар. Именик на българските ханове, на които като звучене той доста и наподобява.

Следва да се добави също и че подобни разорения по принцип не са в интерес на държавния фискален апарат, защото те пречат на населението да изпълнява своите данъчни задължения. Тук е мястото да припомним и извода на проф. Ц. Георгиева за бързата рекреация на разорените области през османско време²⁵, при положение, че най-страховито звучащите известия за татарски опустошения са верни в посочените размери. По-голяма е възможността обаче, те да са значително преувеличени, защото въпросната информация рядко се засича с такава в османските документи, които неминуемо биха отбелязали обезлюдяване и западане на производства, както става да речем след Чипровското въстание²⁶.

Трябва да споменем, че освен от насилия на турци и татари, българският народ понякога страда и от набези на християнски войски. Голям дял в разоряване и отвличане на население от Дунавската равнина през XV-XVI век имат влашките князе, а основните сили, които потушават Чипровското въстание и разоряват този цветущ край на българския Северозапад, са съюзни на османците войски на унгарски протестанти. Черноморието пък било изложено на пиратски казашки нападения²⁷.

²³ Очевидно става въпрос за Селим I, който действително заема престола с помощта на татарски войски, потегляйки от Крим, но през посочената 1522 г. този владетел вече не бил жив, а неговият внук Селим II е роден през 1524.

²⁴ По следите на насилието, I изд. с. 205-206.

²⁵ Ц. Георгиева, Пространство и пространства, с. 95-96.

²⁶ В. Шанов, Й. Захариев. Един турски ферман във връзка с Чипровското въстание. – АПП, 1, 1938, 2, с. 56-61.

²⁷ Срв. Български средновековни градове и крепости. т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съст. В. Гюзелев, А. Кузев, С., 1982, с. 96, 113, 123-124, 134, 152, 159-160, 176, 192, 306, 405 и др.; К. Велики, Походите на Михайл Витязул на юг от Дунава. – ИПр, 1973, 1; Неслучайно в при-

ЗАБРАВЕНИ ДЕЙЦИ НА ТРАКИЙСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В ПЛОВДИВ

Александър Пижев
Регионален исторически музей – Пловдив

Изявени дейци на Тракийската организация в Пловдив са братята Андон, Петър, Васил и Михаил Пижеви. Известни сведения за дейността им могат да се намерят в Териториален държавен архив – Пловдив и по-точно в архивен фонд № 1902, в който се съхраняват материали предимно за родното им село Кръстополе (Еникьой), Ксантийско в Беломорска Тракия. В посочения фонд главен източник особено по отношение на дейността на Андон Пижев, представляват автобиографичните му материали, озаглавени „Кратки животописни бележки“, написани в два варианта. Първият е кратък (1 маш. стр.), писан през 1949 г., а вторият е по-пространен (6 маш. стр.) и датира от 1957 г.¹ На базата на тези два документа е видно, че авторът на бележките е роден в посоченото беломорско и същевременно южнородопско селище на 17 януари 1882 г. и израства в занаятчийско и земеделско семейство. Баща му Атанас Пижев се препитава с грънчарство и тютюнопроизводство. Вън от това, той е дългогодишен църковен певец при българските православни храмове „Св. Благовещение“ в селото и „Св. Георги“ в Ксанти. Майката на братя Пижеви – Мария, произхожда от известния род Карлиеви, свързан с църковно-националните борби в този край. Атанас Пижев, зет в този голям род, е също сред първите, включили се в борбата против гърцизма и за самостоятелна българска църква². В тази борба взема участие и най-големият му син – Иван Пижев, починал твърде млад, едва на 32 г. по време на Първата световна война³.

Израстнал в семейство с борчески традиции в опазване на българщината, Андон Пижев се включва в редовете на ВМОРО през м. април 1902 г., след полагане на клетва за вяност на революционното дело за освобождението на Македония и Одринска Тракия. Оттогава и до освобождението на тези исконни български земи от османска власт през 1912 г., той е верен ратник на организацията и изпълнява често важни мисии. Първоначално в периода 1902-1903 г. е революционен куриер, а по-късно, при подготовката на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. е натоварен с организационна и агитационна комитетска дейност в Ксантийско⁴. В помощ е на организирането на атентати по ж.п. линията Солун-Цариград през същата година, като свързка на терористичната група на Неделчо Килев от същото село с местните комитети в Ксантийско и Гюмюрджинско. Същевременно в двора на бащиния си дом складира значително количество оръжие, заровено под нивото на терена в специални тайници. Търсенията на това оръжие от турската полиция остават безплодни, най-вече поради хладнокръвното държане на майката на Андон – Мария Пижева (Карлиева).

¹ Териториален държавен архив – Пловдив. Личен фонд № 1902.

² Вулев, Георги, Село Кръстополе (Еникьой), Ксантийско). С., 1972, с. 82.

³ Иван Пижев умира от малария на 20.04.1916 г. по време на военната си служба. Погребан е в българското гробище на град Ксанти.

⁴ Караманджуков, Христо, Западнотракийските българи, кн. 1. С., 1934, с. 165-173; Вулев, Г., Пос. съч., с. 87.

През 1905 г. Андон Пижев е задържан за пет месеца в предварителния арест на полицията в Ксанти. Разследван и изтезаван, заради твърдостта и мълчанието му, в крайна сметка е освободен, поради липса на достатъчно доказателства за революционната му дейност. Две години по-късно, в 1907, след убийството на гръкоманския андартски куриер Григор Чингов в Еникьой, Пижев отново е задържан, обвинен в отнемането живота на гръкоманина⁵. Станал жертва на клевети и лъжесвидетелстване, е осъден на строг тъмничен затвор, окован във вериги в град Гюмюрджина. За щастие, само година по-късно, е амнистиран и освободен на основание решенията на Хуриета, след извършването на Младотурската революция в Османската империя. Това не попречва през 1909 г. младотурците да го арестуват и го хвърлят отново в Гюмюрджинския затвор. Дело по задържането му е насрочено едва три месеца по-късно, съгласно което е оправдан и освободен. Независимо от честите арести, приема и нов ангажимент на плещите си. Натоварен е да подкрепя дейността на Младежката тайна организация „Светлина“ в Ксантийско, която работи в помощ на основните местни комитети на ВМОРО. Скоро е избран и за неин секретар. В 1910 г. следва нов арест за А. Пижев, задържан в Ксантийския затвор с още осем души свои съселаяни, но този път съвсем за кратко – само за няколко дни. През следващата година за изпитания революционер идва ред и за легална дейност. В Ксанти е избран за секретар на Българския конституционен клуб, един от многото подобни в Тракия и Македония, възникнали на фона на твърде крехката демокрация в Турция, установена след Младотурската революция и, които с легалната си дейност, макар и твърде ограничена от властите, работят в защита на интересите на българското население.

При Освобождението на Тракия от българската армия през 1912 г., Андон Пижев се записва в редовете ѝ като доброволец. След превземането на Одрин през март 1913 г., той служи в новосформирания Първи Одрински полк и по-точно в 7 рота на 2 дружина в град Одрин⁶. По време на Първата световна война А. Пижев, заедно с братята си Иван и Петър, са мобилизирани и вземат участие в освободителните действия на армията в Македония⁷.

След подписването на злополучния за България Ньойски мирен договор през 1919 г., братя Андон, Петър, Васил и Михаил Пижеви се установяват в Пловдив. Като дългогодишен деен член на старата революционна организация от преди войните, А. Пижев се залавя с усилена работа в Бежанската настанителна комисия, която успява да реализира изцяло настаняването на бежанците от Ксантийско през същата 1919 г. Комисията им осигурява квартири, намира им работа, а чрез настояването ѝ пред Пловдивската община, им е осигурена безплатна храна за временното им изхранване. През 1920 г. в Пловдив е образувано Културно–просветно благотворително дружество „Тракия“ с председател Христо Симидов и секретар Димитър Дяков. Между членовете на ръководството на дружеството, сред които са личности като Вълчо Сариев, Анастас Разбойников, Стою Шишков, е и твърде известната на тракийци личност на Андон Пижев. Дружеството прави постъпки пред Общината за осигуряване парцели – дворни места на тракийските бежанци, което начинание завършва с успех. Започва раздаване

⁵ Вулев, Г., Пак там, с. 98.

⁶ ТДА – Пловдив, л. ф. № 1902.

⁷ Вулев, Г., Пос. съч., с. 115.

на парцели от общинската земя в днешните пловдивски квартали „Борислав“ и „Ботев“, които са образувани именно от заселените тук тракийци. Малко по-късно започва земераздаване и в кв. „Сарай кър“ (днес „Смирненски – изток“). Тази жизнено важна за бежанците дейност на дружеството завършва със задоволяването на всички нуждаещи се с парцели⁸.

Поради голямата скромност на автора на „Животописни бележки“, за по-нататъшната му работа в Тракийската организация липсват повече подробности. В заключителните му думи в бележките откриваме, че през периода на 20-те и 30-те години на миналия век, той непрекъснато е в ръководството на дружеството в Пловдив и често пъти е избран за негов касиер, секретар и подпредседател. Непоколебима вяра в бъдещото освобождение на отново поробена и разпокъсана Одринска Тракия струи от сетните слова на животописеца, когато вече е на пределната 75-годишна възраст: „Всичко, което ми беше по силите, аз вършех от все сърце като човек – и оттогава до днес съм в редовете на организацията, служа като войник за добруването на тракийската емиграция и не се изморих отначало и до днес да служа като неин член. Бях, съм и ще бъда верен ратник до свободата на Тракия!“⁹

В посочения по-горе архивен фонд е запазен голям групов портрет на участниците в Извънредния конгрес на Тракийската организация в България, състоял се в София на 16.05.1926 г., в протест на предателската спрямо източнотракийци Ангорска спогодба между правителствата на България и Турция в предишната година¹⁰. Сред многото лица на участниците в конгреса откриваме и тези на братята Андон, Петър и Васил Пижеви, делегирани от дружеството в Пловдив. На гърба на снимката има паметен текст, отражение на всеобщото недоволство, писан от ръката на Андон Пижев, който е озаглавен „Предатели!“ За останалите братя относно дейността им в Пловдив намираме твърде оскъдни сведения. Запазено е скръбното известие за смъртта на Васил Пижев, публикувано във в. „Тракия“ три дни след погребението му в същия град на 24 октомври 1927 г.¹¹ В него е отбелязано, че е починал младият тракийски деец Васил Атанасов Пижев, брат на известните със своята активна дейност тракийци Андон, Петър и Михаил Пижеви, първият в Пловдив, а последните двама повече в местното дружество в Кошукавак (днес Крумовград). Покойният В. Пижев е определен като един от най-дейните ратници на Пловдивското тракийско дружество, фанатично верен в близкото тържество на тракийската кауза. Посочва се постоянната му всяческа готовност, както в подкрепа на инициативите на настоятелството, така и в работата по реализирането им. Авторът на епитафията публикува последните предсмъртни думи на тракийския деец, които звучат като завет. Съобщава се за внушително число тракийци земляци, съпроводили достойния си събрат в последния му път. В надгробното слово на председателя на Пловдивското тракийско дружество Поптодоров, се обръща специално внимание на младите тракийци, с последните думи на покойния заслужил тракийски деец Васил Пижев,

⁸ Шивачев, Стефан, Тракийската организация в Пловдив. Пловдив 1997, с. 77, с. 90, с. 105 – бел. 49. Вж и „Животописни бележки“ от Андон Пижев. ТДА – Пловдив, л. ф. № 1902 г.

⁹ Андон Пижев умира на 8.09.1967 г. на 85-годишна възраст. Гробът му се намира в североизточната част на Централните пловдивски гробища „Св. Архангел Михаил“.

¹⁰ Шивачев, Ст., Пос. съч., с. 77 и 90.

¹¹ Вж. в. „Тракия“, бр. 264 от 27.10.1927 г.

чийто живот трябва да служи за пример¹². Както бе посочено вече, братя Петър и Михаил Пижеви в края на 20-те години на миналия век напускат Пловдив и се установяват в Крумовград. Оттук нататък тракийската им дейност е свързана предимно с живота на тамошното местно дружество.

Към дейността на най-големия от братята Андон Пижев в Пловдив ще прибавим и неговите благотворителни прояви в полза на Пловдивското дружество. В края на 30-те години на 20 век, той подарява закупената преди това от него сграда с магазини на ул. „Пещерско шосе“ № 89 на Тракийската организация. Волята на дарителя е тя да бъде ползвана за вечни времена като доходно здание, чрез отдаването ѝ под наем от фактическия ѝ наемодател – Пловдивското дружество за неговите належащи нужди. Освен това той дарява и парцел от няколко декара незастроена площ на читалището в кв. Сарай кър (днес ч-ще „Хр. Смирненски“¹³), което дарение има същото предназначение – да се ползва за издръжката на тази културна институция, обслужваща градска покрайнина, заселена предимно с тракийски бежанци. Първото дарение като имот на Тракийската организация в Пловдив е ликвидирано в началото на 50-те години на миналия век от тогавашния Градски народен съвет¹³. Пак по-това време от същата институция е ликвидирано и другото дарение и по късно на това място от северната страна на днешния бул. „Пещерско шосе“ е построена сградата на ХЕИ – Пловдив.

Оскъдността на източниците, отнасящи се до дейността и живота на изявените тракийци, чиито имена за няколко десетилетия са били всеизвестни на тракийската бежанска емиграция в Пловдив, ни налага ограничаването на настоящото изследване дотук. Оставаме с надеждата, че бъдещите проучвания биха били по-плодоносни относно делото на едни заслужили, но днес забравени дейци на Тракийската организация в България.

¹² Шивачев, Ст., Пос. съч., с. 79.

¹³ По сведения от секретаря на читалище „Хр. Смирненски“ (кв. Сарай кър) Весела Костадинова, споделени пред автора през 2005 г. Според същата дарението е извършено около 1938-1940 г.

КОЛЕКЦИЯ СНИМКИ НА БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ ОТ МАКЕДОНИЯ ОТ СЕМЕЙНИЯ АЛБУМ НА ПЛОВДИВЧАНИНА ГЕОРГИ ИВ. КОВАЧЕВ

и.с. Стефан Шивачев
Регионален исторически музей – Пловдив

През 2009 г. във фонда на Регионален исторически музей – Пловдив постъпиха няколко фотографии на дейци на македонското движение от началото на XX век, съхранявани в семейния архив на Маргарита Ковачева. Снимките са на нейния дядо Джоро (Георги) Ив. Ковачев. Той е роден в Пловдив, изповядва католическо вероизповедание и като юноша е учил и работил в края на XIX век в Италия. Можем да предположим, че от този период започват неговите контакти с дейци на ВМОРО, които впоследствие от 1903 г. до 1908 г. засвидетелстват своето приятелство, изпращайки снимки и пощенски картички със своя лик, автограф и посвещения или кратки съобщения. В Италия Джоро Ковачев усвоява търговския занаят и след завръщането си в Пловдив работи като търговец. Свидетелство за това е първата снимка на магазина на Ковачев в Пловдив, която за жалост не е датирана. Неговата къща се е намирала в Католическата махала на Пловдив, на улица „Хаджи Джоро“ срещу Католическата катедрала „Св. Людовик“ и можем да предположим, че в нея или наблизо е бил и магазинът. По-късно участва във войните за национално обединение, което се доказва от поредица негови снимки във военна униформа.

Джоро Ковачев в своя магазин в Пловдив, без дата.

Най-интересните снимки от колекцията са на Борис Сарафов. Той е роден на 12 юни 1872 г. в село Либяхово (дн. Илинден) в близост до град Неврокоп (Гоце Делчев). Завършва Солунската българска мъжка гимназия и Военно училище в София. През 1895 г. води първата си чета в Македония, а от 1899 до 1901 г. е Председател на Върховния македоно-одрински комитет. Освободен е от офицерска служба и провежда акции за събиране на пари и оръжие за ВМОРО в Европа. По време на Илинденско-Преображенското въстание е член на Главния щаб на въстанието в Битолски революционен окръг, участва в много сражения и, след разпускане на четите, се изтегля в България. В края на 1903 г. и началото на 1904 г. предприема обиколка в Западна Европа за популяризиране идеите на ВМОРО.

Първата от снимките на Борис Сарафов в колекцията е от времето след неговото завръщане, носи личния му подпис и датата 21.V.1904 г. Това е студийн портрет, дело на ателието „Ив. А. Карастоянов“ в София, правен във времето след въстанието. Това се доказва от още една снимка в колекцията, на която същият студийн портрет е оформен с надпис „Борис Сарафов – Главен началник на македонските въстаници в Битолския вилает“.

*Борис Сарафов,
21 май 1904 г.*

*Борис Сарафов,
18 февруари 1907 г.*

Тази снимка, подарена половин година преди убийството на Сарафов, показва установените роднински връзки на семейството с един от най-важните дейци на ВМОРО.

Първата по хронология от останалите снимки е на Васил Чекаларов. Това е студийн портрет с автограф на войводата на лицевата страна. Надписът на гръба е „За спомен давам ликат си на приятеля ми Г. Ив. Ковачев – Пловдив, 24.XI.1903 г. (подпис)“.

Васил Чекаларов е български революционер, роден през 1874 г. в село Смърдеш, Костурско (днес Кристалопиги, Гърция). Завършва българско училище, работи с баща си по строежи, по-късно се установява в България и завършва вечерна гимназия в Шумен. От 1901 г. взема участие в дейността на Върховния македонски

Васил Чекаларов и гръб на снимката му

комитет (ВМК) и Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) в София. Близък приятел е на Борис Сарафов. От лятото на 1902 г. е войвода на съединените български чети на ВМОРО в Костурско. Наричан е „главният враг на Елинизма“.

По време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. е главен войвода на костурските чети при превземането на Клисурса, в сраженията на 29 юли при Дъмбени, на 12 август при Невеска, на 29 август в близост до град Костур. През месец септември Чекаларов разпуска четите в разореното от турската армия Костурско и заедно със сестра си Зоя, Пандо Кляшев, Лазар Киселинчев и около 20 четници, тайно преминават границата с Гърция и през Трикала, Арта, Левкос, Корфу, Триест, Фиуме, Белград се завръщат на 10 октомври в България. Именно от този период е подарената снимка, която свидетелства, че на 24 ноември 1903 г. Чекаларов е пребивавал в Пловдив, най-вероятно намерил подслон при своя приятел Джоро Ковачев. По-късно Чекаларов се установява в София, участва в дейността на ВМОРО. Ръководи български чети в Костурско през Балканската и Междусъюзническата война. Загива в сражение с гръцки анданти на 9 юли 1913 г. край Бел камен.

Следващата снимка е на другия голям български революционер – костурски войвода, Пандо Кляшев. Той е роден на 29 септември 1882 г. също в село Смърдеш. От 1896 до 1899 г. учи в Солунската българска гимназия, а от 1898 до 1900 г. в Битолската българска класическа мъжка гимназия. Тогава се присъединява към ВМОРО, а от 1901 г. е участник в четата на Марко Лерински. По време на Илинденско-Преображенското въстание е член на Костурското горско началство и участва в сраженията при село Вешени и превземането на градчетата Клисурса и Невеска. След разгрома се прибира в България на 10 октомври 1903 г. заедно с Васил Чекаларов.

Снимката е направена в ателието на Иван Карастоянов в София (много близък по стилистика до портрета на В. Чекаларов) и е подарена на 26 юни 1904 г. със следното посвещение: „Подарявам лика си за спомен на добрия си приятел Джоро Ковачев – 26.6.1904 г., столицата София – (подпис) П. Кляшев“. Това показва, че контактите на Джоро Ковачев с македонските революционери са непрекъснати и се осъществяват както в Пловдив, така и в София. В научната литература се приема, че Пандо Кляшев, през пролетта на 1904 г., се завръща с чета в Македония, но написаната от него в София дата показва, че или пребиваването му там е кратко, или заминава по-късно за Македония. През 1906 г. Кляшев е избран за член на Битолския революционен комитет. Загива с цялата си чета на 31 юли 1907 г. в сражение с турска войска край село Дреновени (днес Кранионас), Костурско.

Следващата снимка е на Никола Дживджанов. Това е студийен портрет в цял ръст на мъж, на възраст около двадесет и пет години, препасан с патрондаши, държащ карабина „Манлихер“ в дясната си ръка. На гърба има текст „Подарявам ликат си на Джоро Ковачев за спомен на искреност и другарство – 1.9.1906 год., София, (подпис) Н. Джив-

Пандо Кляшев и гръб на снимката му

Н. Дживджанов и гръб на снимката му

в превземането на Крушево. През следващите години обикаля като войвода Велешко, Прилепско, Кичевско и Поречието. Преследва новопоявилата се сръбска въоръжена пропаганда.

Снимката е направена в ателието на Т. К. Апостолов в София. На гръба има текст „Столицата София“. 1.VI.1907 год. (подпис) Ив. Наумов“. Няколко седмици по-късно Иван Наумов влиза в Македония като войвода на организационна чета от 60 души, която през юли участва в сражението на Ножот и Попадийските чукари, заедно с четите на Тане Николов, Михаил Чаков, Христо Цветков и др. През август с.г. Алябака става свидетел на отвличането от арнаутите на една девойка от село Белица, притичва се на помощ, но пада убит в сражение с набързо дошлия турски аскер.

Иван Наумов-Алябака и гръб на снимката му

Следващата снимка е на неизвестен, около двадесетгодишен младеж в четническа униформа – с каскет, наметка, тобра с патрондаш и кожни паласки на кръста, войнишки нож, пистолет, затъкнат в патрондаша и карабина „Манлихер“ в дясната ръка (подпряна на крака). Правена е в студио без надпис за идентификация по място или време.

В колекцията има още няколко снимки на български революционери и войводи без датировка и посвещения – Тане Николов, Пейо Гарвалов (погрешно изписано име на лицевата страна на снимката Д. Гарвалов). Те свидетелстват за интереса на Джоро Ковачев към темата за българските революционни дейци в Македония и поставят въпроси, на които засега не можем да дадем отговор. Ролята на Джоро (Георги) Ковачев в подпомагането на организацията в Пловдив е загатната в приятелските посвещения на гръба на снимките. От тях съдим и за връзките на организацията с българите католици. Тези снимки са и ориентир за изясняване на някои факти от живота на тези бележити българи.

Неизвестен четник

Пею Гарвалов

Тане Николов

Костурски революционни ръководители

Особено интересна е една пощенска картичка със снимки на Пандо Кляшев, В. Чекаларов и Л. Трайков с печатен надпис „Костурски революционни ръководители“. На нея собственоръчно Кляшев е написал „Джуро, поздрав! Чаках те. Писах на Доктора за това, което бяхме говорили. Вижте и отговорете ми. Поздрав от Даскала. Твой Пандо“. Поставена е и датировка София, 16.XI.904 г. Тя подсказва, че получателят Джуро Ковачев има роля и в дейността на организацията, но тя трябва да бъде уточнена в бъдещи проучвания.

ДОКУМЕНТИ НА ДЕЙЦИ НА НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО ВЪВ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

Свобода Запрянова

Регионален исторически музей – Пловдив

Документите постъпват във фонда на музея през 1983 г., предадени от наследник на Константин Антонов (псевдоними „Сечинката“ и „Вълчо“ Антонов) и Тота Дончова-Антонова. Това са преди всичко писма от тяхната кореспонденция, някои от които частично, а други изцяло шифровани. Документите са придружени с изследване за тайнописа, с който са си служили някои от дейците на революционната организация в Ахъчелебийско (Смолянско) в периода 1899-1903 г. В това изследване внукът на Константин Антонов – Иван е приложил разшифрованите от него документи чрез честотен анализ на буквите.

Константин Антонов е роден в Стара Загора на 18 юни 1879 г. Учи в родния си град и след това в Пловдивската мъжка гимназия. Още по времето на своето ученичество той се включва активно в борбите за освобождение на Македония и Одринско. Голяма роля за оформяне на идейните му убеждения и пътищата за постигане освобождението на поробените краища на родината изиграва приятелството му с Димо Николов (с псевдоним „Вихров“) – социалдемократ и представител в България на т.нар. Женевска група. През 1899 г. К. Антонов отива учител в с. Ахъркьой, Одринско, където организира комитети в редица селища на района. През м. март 1900 г. става провал в организацията в с. Кемал и Антонов е принуден да мине в нелегалност, след което се прехвърля в България. В края на м. февруари 1901 г. той е изпратен от Борис Сарафов да поеме ръководството на Чепеларския пограничен пункт след убийството на Вълчо Сарафов. В Чепеларе той среща Тота Дончова, учителка и секретар на Чепеларския пограничен пункт на организацията, с която свързва живота си през 1904 г. Тота Дончова е родена в Карлово през 1880 г. Веднага след завършването на Пловдивската девическа гимназия започва работа като учителка в Чепеларе. Едва 16 годишна, според нейните думи, е поверена от баща си на грижите на директора на училището там – Стою Шишков. Смела и пламенна, решителна и действена, тя става неocenим помощник на Вълчо Сарафов, а след неговото убийство и на К. Антонов. Изпълнява куриерски функции като многократно преминава през границата, шифрова и разпраща писма и сведения, събира членски внос и др. През 1905 г. двамата с Константин Антонов по поръчка на организацията заминават за Скопие с цел да създадат там социалистическа група, но следени и преследвани от турската полиция скоро се завръщат в България.

В книгата си „Западнотракийските българи“ Хр. Караманджуков пише за тях и съратникът им Марин Чолаков: „Ако Константин Антонов бе интелектът, Тота Дончова – чувството, то Марин Чолаков бе практическата воля, стълбът на движението в продължение на близо три години“¹. Освен общата работа, с войводата Марин Чолаков явно ги свързва добро приятелство, както личи от писмото на Чолаков от края на 1903 г.² В него той изразява поддръжката си за Антонов след края на въстанието и изразява

¹ Караманджуков Хр., Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, с особен поглед към тяхното политико-революционно движение, 1934, С., с. 61.

² Регионален исторически музей – П-в, инв. № II 7278.

желанието си да работят и занаят заедно: „Вълчо, ако се вземе решение за работа и ако ти си избираш район за работа, да не забравиш да ме причислиш при себе си, или пък ми определи и на мен някой район за работа от този, дето сме ходили досега. Па можем да си вземем по един по смисъл съседен район, дейността ни ще е заедно.“ Две от шифрованите писма до К. Антонов са от Марин Чолаков. Едното е шифрована пощенска картичка с дата 5 септември 1903 г. от границата при Хебибчево (Любимец). В него Чолаков съобщава, че минаването му в Турско засега е невъзможно, поради засиления контрол на границата. Дватама продължават да поддържат близки контакти, което личи и в писмото от 14 септември 1904 г. От него научаваме, че Марин Чолаков служи като санитар във Варна, а също така и за пътуване на К. Антонов до Одеса³.

Интерес представляват няколко пощенски картички – писма от м. януари 1903 г., свързани с подготовката на Преображенското въстание. Писмото от 17 януари 1903 г., подписано „Давид“ е от Константин Нунков, който съобщава, че Антонов трябва да дойде в Чирпан, за да види „материалите“ т.е. оръжието, закупено за четите. Другото писмо, с дата 22 януари 1903 г. е от Тачо Танев – Артиста до Константин Нунков. В него той съобщава, че е намерил Тюфекчиев и щом пристигне „стоката“, ще я вземе и тръгне веднага с нея. В писмо от 27 януари 1903 г. Петко Напетов съобщава на Антонов от Варна, че ще му прати десет „неша“, за които казва: „че ще им липсва салтанат или естетически вид, но важно е да вършат работата, за която са предназначени“. Тази оживена кореспонденция през месец януари 1903 г. и събирането на оръжие и боеприпаси е свързана, вероятно, с последвалото през февруари преминаване на К. Антонов в Дедеагачко⁴.

Интересни сведения за организацията в Ахъчелебийско в края на 1902 г. намираме в писмо, подписано с псевдонима Крум т.е. Таню Стоев. Той е родом от с. Чокманово, известно време работи в Арсенала в София, където се свързва с дейци на Върховния комитет и след като се завръща в Чокманово, е назначен за околийски ръководител на революционната организация в турските предели на Ахъчелебийско. След злополучния опит за убийството на Сиври паша, се установява в Чепеларе до пролетта на 1902 г., когато заедно с брат си Христо Лакудата и Петър Кузманов се отцепват от върховистите на Цончев. През есента на 1902 г. той е изпратен от Гоце Делчев във Хасково, а след това прекарва зимата в с. Алгънчеир (Златна ливада, Старозагорско), откъдето пише и писмото до Антонов. „Отговарям на въпроса ти – пише той – за днескашното разстроено положение в организацията из Ахъчелеби. Аз имах случай да се срещна с доста ахъчелебийци, хора работници по делото и сега дошли в България за прехрана, сиреч привременна, съобщават ми, че сичките работници почти са се отчаяли и причините са следующите: първо шпионити предадоха и предават, тържествуват, а организацията не удовлетворена отчайва се, второ: които са дали за пушки пари не са получили пушките съмняват се в комитетът за неистински, трето: противниците от (шифрована дума) разпратили писма по всички села, че ние сме били ги лъгали само да ги ограбваме и да им причиняваме нещастия, един вид сме разбойници.“⁵ Тези раздори вредят на делото, заключава Таню Стоев и „най-накрая ще получим нула, в моите очи е ясно като бял ден“. В друго писмо от декември 1902 г., подписано с псевдонима „Ураган“, пък се обвинява

³ Пак там, инв. № II 7272.

⁴ Пак там, инв. № II 7277.

⁵ Пак там, инв. № II 7273.

Таню Стоев, че направил някои разкрития при неговото арестуване в Пловдив и навредил на хората на делото. Обвинява го също в присвояване на комитетски пари. За съжаление не можахме да открием кой се крие зад този псевдоним. От своя страна пък, авторът на писмото, се оправдава по повод отправени към него обвинения, за залавянето на Ал. Филипов в Гюмюрджинско.

Действайки по подготовката на Преображенското въстание, Константин Антонов стига до заключението, че народът на поверената му област Западна Тракия не е готов за масово въстание и твърдо поддържа тезата за водене на борбата чрез терористични акции. Той не отстъпва от това свое схващане, събира средства и боеприпаси, но се ограничава само с провеждане на терористични и саботажни акции и по време на самото въстание. Попаднал във водовъртежа на междусобствените борби между Вътрешния комитет в София и Вътрешната революционна организация, още през 1903 г. в едно писмо до Хр. Карамаджуков, Антонов заключава: „Няма да се поддам нито на едно от другите две течения, които аз осъждам. Тъй или иначе, аз съм социалист, и ако някога вляза вътре в Турция, ще вляза като такъв. Защото от ден на ден все повече се убеждавам в слабостта и несъстоятелността на двете течения, когато работническото се подкрепя от зараждащите се условия.“⁶

В документ за участие в Балканската война, издаден на 15 декември 1912 г., войводата Никола Жеков удостоверява, че „доброволецът от 12 пехотен полк Костадин Антонов е вземал живо участие във войната от 19 септември до днес, като е действал във войната по разузнавателната и разрушителната служба с четата ми из следующите околии, а именно: Джумалийско, Малишевско, Пиянечко, Радовишко и Струмишко, а след превземането на гр. Струмица от Българските войски, той, по заповед на околийския началник подпоручик Вълчев, е бил задържан за обезоръжаването на турското население в Струмишката околия.“ Сред документите е и откритият лист на войводата Никола Жеков за съдействие при влизането му в Турция, издаден на 22 септември 1912 г., с печат на Изпълнителния комитет на Македоно-Одринското благотворително братство⁷.

В писмо-чернова до В. Диамандиев по повод отпечатването на статия в сп. „Тракия“ за дейността на К. Антонов, Тота Дончова обяснява неговото оттегляне от борбите: „...след общо Европейската война се оттегли от македонското движение, защото дойде до убеждението, че освобождението на македонският роб ще се постигне, когато се освободи цялата работническа класа от игото на капитала. В това направление той работи до смъртта си – нещо повече, нему стана жертва, защото на няколко пъти на 1 август – Международният ден на мира – той беше зверски бит до безсъзнание, вследствие на боя получи повреда в черния дроб, от което и умря на 25 октомври 1932 г. на 54 годишна възраст.“⁸

Съхраняваните във фонда на Регионален исторически музей документи и кореспонденция, свързани с личностите на Константин Антонов и Тота Дончова, внасят допълнителна светлина върху дейността както на Чепеларският граничен комитетски пункт, така и върху многостранната и трескава дейност при подготовката на въстанието през 1903 г. Макар и малко на брой, те заслужават да влезат в научно обръщение с настоящата публикация.

⁶ Пак там, инв. № II 7271.

⁷ Пак там, инв. № II 7399.

⁸ Пак там, инв. № II 7271.

МУЗЕОЛОГИЯ

КОЛЕКЦИЯТА ОТ УЧЕБНИ СТЕННИ КАРТИНИ НА КЪЩА МУЗЕЙ „ХРИСТО Г. ДАНОВ“ – РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

Вера Кисьова

Регионален исторически музей – Пловдив

Развитието на новобългарската просвета се олицетворява в голяма степен от личността и делото на Христо Г. Данов, който в българската историография се счита за основател на модерното българско книгоиздаване.

Получил сравнително добро за българските условия образование, натрупал няколкогодишен опит като учител, Данов избира град Пловдив, за да започне своята книгоиздателска дейност през 1855 г. Тук има активна българска търговска колония и интелектуален елит, които активно подпомагат училищната и просветната дейност.

Нуждата на българските училища от учебници (до този момент има издадени едва около 30), определя решението на Данов да насочи своята издателска дейност именно в тази сфера. През 1857 г. той създава Книжарско сдружение, чиято цел е издаването и разпространението на учебни книги и помагала. Открива три книжарници – в Пловдив, Русе на р. Дунав и Велес в Македония, като по този начин всички български територии са били снабдявани с учебници от неговото издателство. Първоначално Данов печата в Белград, а след това във Виена, в печатницата на Сомер. През 1874 г., като използва възможностите на българската търговска колония, създава тук своя печатница като клон на „Л. Кайс и Ф. Лиоб“. След Освобождението на България през 1878 г. открива печатница в Пловдив.

През целия период на своето съществуване, а и след национализацията през 1947 г., продукцията на издателството е насочена изключително (почти 80%) към училищната литература и учебни помагала. Нейното разнообразие се определя главно от педагогическите възгледи на Данов и предлаганата от него учебна програма за българските училища – общообразователна и национална по характер, израз на неговия демократизъм и привързаност към идеите на Просвещението. Тя е насочена към свързване на младото българско поколение с научните постижения, културата и идеите на модерния буржоазен свят.

Данов издава учебници, съставени от български учители, както и преводи на най-добрите образци на чужди учебници. На първо място това са учебниците по свещена история и по български език, на някои от които той е автор, защото, както сам казва: да се знае матерния език, да се говори правилно, да се пише ясно – това прави човека образован. Наред с това, казва той, трябва да се познава земята, на която живеем т.е. да се учи землеописание; да се познават естествените закони и явления т.е. физиката; да познаваме себе си т.е. анатомията и физиологията; да се знаят съставните части на веществата т.е. химията; да се знае що е хубаво и добро, и що е грозно и лошо т.е. да се знае живопис; да се знае науката за домакинството, науката за земята, растенията и животните т.е. геологията и естествена история; да се знае всеобщата и българската история; да се знае най-накрая логиката и математиката.

Практическият опит на Данов като учител го насочва към издаване и на различни методически ръководства за учители и родители и на разнообразни дидактически пособия за онагледяване на учебния процес, защото, както той сам обяснява в една своя статия през 1869 г., „всички предмети трябва да се учат с разум, а не както е било досега – наизуст“. В учебниците по методика, издавани от Данов, в разделите за учебните помагала се посочват изискванията, на които те трябва да отговарят – да са верни, точни, ясни и красиви, за да се улесни въображението на ученика и за образуването на точни представи и усвояване на основните понятия от изучавания материал.

До смъртта на Христо Данов (1911 г.), издадените от издателството книги достигат до 900, а до национализацията излизат близо 2 400 заглавия и около 900 учебни помагала.

Къщата музей е създадена по инициатива на държавното издателство „Христо Г. Данов“ с цел да съхрани неговата по-стара издателска продукция и да популяризира дейността на Данов и неговата роля за развитието на българското образование и култура. Експозицията е открита през 1975 г. в дома, в който той е живял. Тук е открита и фирмена книжарница на издателството.

Колекцията на къщата музей (отдел Книгоиздаване на Регионален исторически музей – Пловдив) се състои от над 4800 учебници, книги и периодични издания – на Дановото и други пловдивски издателства и над 1000 учебни картини и други дидактически пособия.

Дълго време изследователската и експозиционната дейност на музея е съсредоточена главно върху историята на българското книгоиздаване. Фактът, че основният контингент от посетители са ученици и студенти, наложи частичното обновяване на експозицията и насочване на дейността към разнообразяване на работата с учениците, като за целта бяха направени две възстановки – на книжарницата на Данов, където са експонирани част от неговите учебници и учебни помагала и на класна стая от епохата на Възраждането, където се провеждат занимания с ученици, основно от началния и средния курс. Едва последните години започна и по-интензивна работа по реставрацията на дидактическите помагала.

Колекцията от стенни картини е сформирана едновременно с дейността по събирането на запазените учебници, книги и учебни помагала от Книгоиздателството на Хр. Данов. Събирателската работа е извършена през 1971-1972 г. от уредниците на Музея на Възраждането в Пловдив и служителите на издателството, които обхождат всички училища в града и Пловдивска област (действащи и такива, които са били вече затворени) и приемат за музея учебници, учебни помагала, карти и всякакви други пособия, които са били вече излезли от употреба. По тази причина част от тях са били доста изхабени. В музея постъпват 683 броя стенни картини. Последните години в музея постъпиха и няколко стенни картини по анатомия, които са били част от колекцията на Педагогическия музей на Френския колеж в Пловдив. Част от стенните картини от колекцията са закупени и от отделни граждани и антикварни магазини.

По тематика те се делят на: картини по естествена история – 324 бр. (включващи ботаника, зоология, минералогия и геология), по география – 165 бр., по обща и българска история – 64 бр., по анатомия и хигиена – 36 бр., по предметно обучение – 30 бр., по технология, физика и математика – 26 бр.

Каталог на учебните помагала

е правено и въз основа на текстовете, отпечатани върху самите картини. Част от картините са изцяло с текст на немски език – те са били закупувани от Данов от различни европейски издателства и разпространявани чрез неговите книжарници в България. Друга част са били приспособени за българските училища, като в единия ъгъл е бил поставян етикет с текст на български език и указание, че се продават в книжарниците на Данов. И трета част са били подготвени и отпечатвани в неговата печатница в Пловдив, главно сериите, издадени след 1900 г., които са били специално одобрени от Министерството на народната просвета.

Използваната техника е литография и ксилография, което в някои случаи е специално указано. Налепени са на платно или дебел картон.

При прегледа на колекцията по тематика и в хронологичен план, на първо място трябва да се споменат картините за изучаване на **родния език** и по **предметно** обучение, които са били използвани и за изучаване на френски и други чужди езици. Това са подвижни букви, ръкописни и печатни, налепени на картон, за изучаване на азбуката в основните училища, както и 30 броя картини с образи от различни приказки и пейзажи, изобразяващи четирите годишни времена. Данов е издал една поредица такива от Ед. Хелцел през 1893, 1907 и 1937 г., от които няма запазени, и една поредица от Майнхолд през 1937 г. по оригинали на немски художници. През 1901 г. издава и една поредица от българския художник Христо Берберов за четирите годишни времена, одобрена от Министерството на народното просвещение.

По-голямата част от тях са издания на Данов и при идентификацията им са използвани Описите „на всички учебници, спомагателни учебни и други книги и помагала“, издадени от книгоиздателството му, най-старият от които датира от 1883 г. Такива описи са издавани всяка следваща година (като не всички от тях са запазени), а най-пълният опис е съставен и издаден през 1980 г. от един от директорите на държавното издателство. Описанието

31 картини за нагледно изучаване свещената история на Стария завет

През 1883 г. той започва издаването на картини по **вероучение и закон божи**, с образи на по-важните събития от Стария и Новия завет за изучаване на свещената история. От цветните стенни картини запазени няма. Музеят притежава издания във форма на книжно тяло със същите изображения, озаглавени „31 картини за нагледно изучаване свещената история на Стария завет“ и „40 картини и 1 карта за изучаване свещената история на Новия завет“, издадени 1892 и 1893 г.

По **математика** Данов издава Таблици с образи за изучаване цифрите до десет от д-р Г. А. Линднер (1893 г.), Таблица за метрическите мерки, узаконени в Южна България през 1881 г. (за дължина, повърхнина, обем и тежест) и Таблица за метрическите мерки в България (след Съединението на Княжество България с Източна Румелия).

Едни от най-интересните стенни картини са тези по **география**. Още през 1863 г., едва няколко години след началото на издателската си дейност, Данов издава във Виена в един от най-реномираните картографски институти – „Г. Фрайтаг“, 6 географски карти, подготвени от чешкия учител Йозеф Майснер. Това са: Карта на Европа, на Австралия, на Земните полукълба, на Америка, на Азия и Африка. Музеят притежава по-късни издания на първите три и още 35 географски карти. През 1883 г. издава Карта за нагледно изучаване на главните форми на земната повърхнина от Хирт с 52 наименования. Хронологически следват картините по **математическа география** от д-р Р. Шмидт, директор на гимназията в Лайпциг, за движението на земята около слънцето, на луната около земята и слънчево и лунно затъмнение и картини за типове на народите от Леман – Лайтеман. Например: Човешките главни племена – кавказец (бяло племе), монголец (жълто племе), негър (черно племе), американец (меднокожо племе) и малаец (мургаво племе), както и Австралийци,

Предисторическо селище в България през новокаменната епоха

Китайци (с колиба, домашни съдове и оръжие), Индуси и Домочадие на араби. Те са 54 от общия брой.

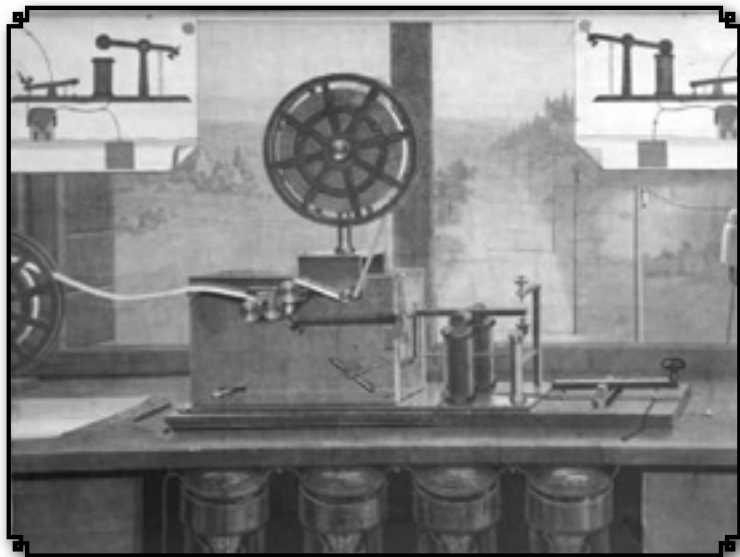
Втората група (73 бр.) картини по география са **Географическите характеристики картини** на Леман като например: Пристанището на Кил и Триеското пристанище (издадени от издателство за учебни помагала „Вахсмут“ в Лайпциг), Полярна местност и Нефтени полета (на издателство „Пихлер и Синове“ във Виена), Ледник, Аделбергската пещера, Гейзер, Дюни при Бринц на о-в Рюген, Акрополът в Атина, Йерусалим, Улица в Кайро, Цариград, Хамбургското пристанище – последните са издадени от Книгоиздателството на Данов.

Картините по **история** са общо 64, от тях по българска история – 13. Изобразени са забележителни събития и места от старата и средновековна история, съставени от професорите Хофман, Хаузер, Леман и др. и отлитографирани по акварели на известни немски художници. Като например: Таблица на предисторически предмети, намерени в Средна Германия по Бендорф, издадена в Лайпциг и същата преведена на български език, Мястото на олимпийските празненства в Древна Гърция, издадена от Данов, Първото стъпване на Колумб в Америка – немско издание, Рицарско състезание, немско издание с етикет на български език и др.

Картините по **българска история** са издадени 20-те и 30-те години на 20 век от издателството на Д. Панчев в София и са изработени по историческите картини на българските автори Д. Гудженов, Ив. Пастухов, Н. Кожухаров и др. Част от тях са: Предисторическо селище в България през новокаменната епоха, Български хан със своята орда прави жертвоприношение преди поход, Бляскавата победа на хан Крум над византийците, Цар Симеон пред стените на Цариград, Асен и Петър провъзгласяват независимостта на България в 1186 г. и др.

26 са **технологичните картини** в колекцията на музея. Те запознават с различните занаяти, технологии и технически апарати. Изработени са според рисунките на Б. Херу и издадени от Макс Ешнер (учител в Лайпциг) и издателството на Данов. Примери: Добив на дървен материал, Работилница на ковач, Тенкеджия, Корабостроителница, Електроцентраля, Висока пещ за топене на руда, Телеграф и др.

Най-голям брой и най-разнообразни са стенните картини по **естествена история** – по зоология – 198, по ботаника – 126 и 10 по минералогия и геология. Картините по зоология и ботаника са от Леман

Телеграф

– Лайтеман, Мейнхолд, Енгледер и професорите Гьоринг и Емил Шмидт като например по зоология: Селди и ловидба на селди, Шаран и щука, Горила, Скален орел, преведени и адаптирани на български език, другите – одобрени от Министерството на народната просвета през 1900 г. и издадени от Хр. Данов: Обикновен прилеп, Майски бръмбар и пеперуда, Едногърба камила, Гренландски кит, Морж, Язовец, Лъв и лъвица, Кълвач и кукувица, Индийски слон и някои на немски език: Лебед, Змия, Бобър – с подпис на худ. В. Хюберт, Щъркели на худ. Х. Шмидт, Лястовица от Шрьодер и Кул, издание на Паул Парей в Берлин и Изображения на полезни и вредни селскостопански насекоми. По ботаника: Тютюн, Кафе, Чай, Обработка на какао, Лимони и портокали, Дафина, Синчец и маточина, Папрат, Обикновен лен, Бял имел, Памук, Обикновена борица и др. Картините по минералогия и геология са: Формациите Креда и Юра от проф. Фраас, издадени от К. Г. Лутц в гр. Шутгарт, Химическо действие на водата, Българското издание на Шрайберовите големи цветни стенни таблици по минералогия и др.

Стенните картини по **анатомия** от Ешнер и по **хигиена** от Бауер и Фишер са общо 36. Например: Таблица 1-2 – Човешки скелет и мускули, Таблица 3 – Вътрешни органи и кръвообращение и Таблица 4 – Ухо, око, мозък, разрез на кожа и др., както и картини за даване на първа помощ в нещастни случаи – Свестяване на човек, припаднал от слънчев удар, Помагане и спасяване на удавник, Възбуждане на изкуствено дишане при удавени и задушени от газове. Колекцията съдържа и няколко анатомични картини от Педагогическия музей на Френския колеж в Пловдив.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Опис на всички учебници, спомагателни учебни и разни други книги и помагала, които се намират за сега готови за продан в книжарниците на Христо Г. Данов в Пловдив, София, Лом и Русчук.* Пловдив, изд. Хр. Г. Данов, 1883 г.
2. *Опис на всички учебници, спомагателни, учебни и разни други книги и учебни пособия, които се намират за продан през 1893-94 учебна година в книжарниците на Христо Г. Данов в Пловдив и Русе, както и у всички други частни книжарници.* Пловдив, изд. Хр. Г. Данов, 1894 г.
3. *Илюстриран списък на учебни помагала за употреба в долните класове на средните учебни заведения и в основните училища.* Пловдив, Книжарница на Хр. Г. Данов, 1901 г.
4. *Опис на книгите и другите учебни помагала, издадени от книжарницата на Хр. Г. Данов (1885-1905).* В: Барутчийски, С. Ив. Христо Г. Данов. Биографичен очерк. Пловдив, 1905 г., с. 179 – 260
5. **Бенев, Т., Велев, С.** *Ръководство по педагогика.* Част II. Специална методика. Пловдив, изд. Христо Г. Данов, 1907 г. (със Списък на учебните помагала, които се намират за продан в книжарниците на Христо Г. Данов)
6. *Книгопис 1933/1934.* Книгоиздателство и учебни помагала. София, Книгоиздателство Христо Г. Данов, 1933 г.
7. *Каталог учебни помагала 1937/1938.* Пловдив – София, Книгоиздателство Христо Г. Данов ООД-во.
8. *Летопис на издателство „Христо Г. Данов“ 1855-1980.* Пловдив, изд. „Христо Г. Данов“, 1980 г.

ЗА МУЗЕЯ, СТУДЕНТИТЕ И ПЪТИЩАТА НА ВЗАИМНИ ВЛИЯНИЯ

Мария Карадечева
Регионален исторически музей – Пловдив

Съвместната работа с университетите е важна част от дейността на музея в утвърждаването му като истински културен и научен институт и е неразделна част от образователната стратегия на музея. Музеят е инструмент в това образование, а **образованието е диалог**. Провеждането на студентската практика в музея е най-често срещаната форма на сътрудничество между двете институции. Тя се нуждае от конкретизиране на отговорностите и дейностите и от подготвени музейни специалисти за работа със студенти. За да се проведе качествено музейната практика, тя трябва да включва следните етапи:

А) **Организационен** – сключване на договор между ВУЗ и музея, разпределение на студентите по отделите на музея, определяне на музейни специалисти, които да отговарят за студентите, запознаване със съдържанието на музейната практика, съставяне на график за изпълнение на работата по темите, организиране на междинни конферанси, организиране на конференция за отчет на проведената практика.

Б) **Същински** – Внимателно изследване на потребностите на студентската аудитория, тяхната мотивация и отношение към работата. Изготвяне от музейния специалист на цикъл лекции с план-конспект за всяка една от тях. При практическото изпълнение на поставените задачи задължително се прави оценка на работата: качествена – ефективност на дейността, поставени цели и постигнати резултати, количествена – брой участници, брой организирани програми.

Музеят предлага на студентите свободно своите **ресурси**. Налице е подходящо помещение за работа, библиотека, картотека. От две години РИМ – Пловдив е оборудван в една от експозиционните си зали с витрини, които играят ролята на **открит музеен фонд** за пряк досег и работа с оригинални експонати в присъствието на музеен специалист. Предоставя се възможността за свободен достъп до компютър, в който се съхранява голям обем информация – оригинални фотографии, сканирани оригинални текстове, теоретични разработки, библиография, мултимедийни презентации и др.

В музея студентите се запознават с основите на музейното знание и се **научават: да разбират** спецификата на музея в цялото многообразие на неговите функции, **да се ориентират** в експозициите му, да добият практически умения как се създава експозиция с исторически профил, каква е същността на фондовата работа, как се попълва научната документация, как се подготвят беседи, музейни уроци и др.

Музейните специалисти: т.нар. тьютори, поставят задачи пред студентите и контролират тяхното изпълнение. Създават цялостна картина за музея като институция, структура, функции. Запознават студентите с минали и настоящи проекти на музея, връзки с други музеи от страната и чужбина. Приобщават студентите към историята

и културата на града. Организирант междинни конферанси и конференции за отчет на проведената практика.

Добра идея е студентите от различните **вузове да** получават различни задачи.

Пример:

Историци (снoвната група студенти, с които се работи) – работа с фондове и в експозиция. Филолози – писане на анотации и текстове за изложби на български и чужд език. Художници – участие в подготовка на изложби, презентации, други. Чуждестранни студенти – вечери, посветени на културата на страната им.

Музейната практика представлява уникален шанс за студентите да опознаят музея **отвътре**, да се запознаят с основните музейни дейности и да вземат непосредствено участие в тях.

Примерни теми за работа със студенти в музея:

НАУЧНО-ФОНДОВА РАБОТА В МУЗЕЯ

(включва теоретична и практическа част)

ТЕОРЕТИЧНА

Цикъл лекции, допълнителни материали, въпроси за обсъждане, литература. Изясняване на понятията – музейен предмет, музейен фонд, музейна колекция. Комплектоване, опазване и описване на фонда. Реставрация и консервация на музейните предмети. Работата с компютърната база данни на музея дава **възможност** за детайлно изучаване на експонатите от фондовете, както и начините за описание и класификация.

ПРАКТИЧЕСКА

Упражнения. Посещение на фондохранилище и работа с различни колекции.

Пример:

- а) Писмени източници – специфика на описването и опазване им.
- б) Колекция фотографии – предложение за създаване на каталог.
- в) Колекция оръжия – предложения за създаване на каталог. Тук студентите прилагат на практика наученото и видяното в музея. Попълване на научен паспорт и историческа справка.

ЕКСПОЗИЦИОННО-ИЗЛОЖБЕНА ДЕЙНОСТ

Изясняване на понятията – Експозиция, експонат, експозиционен комплекс. Методи и принципи на създаване на експозиция. Етапи на работа в експозиционната работа: научна концепция, тематична структура, тематико-експозиционен план, художествено проектиране. Експозиционно оборудване. Експозиционни материали: текстове, анотации в експозицията. Видове изложби в музея.

КУЛТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ

Представяне на образователните програми в музея и начините за работа с музейната публика. Студентите могат активно да се включат не само в етапа на осъществяване на заниманието, но и при планирането, разработването и организацията му.

Един ефективен начин за работа със студентите е организирането на специални събития – *фестове, празници, викторини, Нощ на музеите и др.*

МЕНИДЖМЪНТ И МАРКЕТИНГ В МУЗЕЯ

Запознаване с рекламно-издателска дейност, спонсорство и проекти.

УПРАЖНЕНИЕ

„Музей за 24 часа“

Основни стъпки:

© Теоретична част

Студентите сами избират **тема и заглавие на изложбата** и подбират експонатите и научно-спомагателните материали. Пишат тематико-експозиционен план и изготвят художествен проект.

© Практическа част

Студентите се разделят на групи, въвеждат се в работната среда като целта е всички от групата да преминават през основните музейни дейности. Разпределяне на роли: директор на музея, научен сътрудник, уредник, екскурзовод, фондохранител, художник (*всеки си избира роля и поема съответните отговорности*).

В хода на работата се подготвя презентация, която да покаже добри и лоши страни при експонирането, опазването и съхранението на културните ценности в Историческия музей.

© Откриване на изложбата „Музей за 24 часа“ и анализ на работата.

Като се предостави възможността на студентите да се запознаят с повече и различни страни от музейната работа, те могат да бъдат подтикнати към дейности, които да **събуждат тяхната инициатива и идеи**.

В музея студентите не само могат да наблюдават, класифицират и генерират информация при свободен обмен на мнения, но и да си тръгнат с полезни умения. Чрез музейната практика те могат да придобият по-ясна представа за реалната работна среда в българските музеи. Да осъзнаят важната роля и място на музея в научния и културен живот на обществото, да работят за неговия имидж и да се превърнат в негови добри приятели и партньори.

ПРОЕКТ „СПОДЕЛЕНА ИСТОРИЯ“ ИЛИ НЯКОИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ВИРТУАЛНО СЪТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ИСТОРИЧЕСКИТЕ МУЗЕИ НА БАЛКАНИТЕ

Радка Банялиева
Регионален исторически музей – Пловдив

Балканският полуостров е място, където през вековете са се установявали, развивали и изчезвали емблематични етноси и цивилизации, сблъсквали са се национални идеали и са се преплитали човешки съдби.

Тези сблъсъци са генерирали регионални и световни войни, приключвани с неуредени сметки, временни примирия и скрити или явни претенции към съседите. Балканите се оказват малки, за да поберат едновременно Османската империя, „България на три морета“, „Велики“ Румъния, Гърция, Сърбия и Албания. Всяка от тези страни е имала своите моменти на възход, през които е владеела чужди територии. Животът в общи граници, миграцията в резултат на войни, насилие, икономическа принуда или от желание за получаване на по-добро образование и кариера, привнася самотнитната култура на едно население в места, които днес са на териториите на различни балкански държави.

Това ни дава шанса да продължаваме да намираме нови източници на исторически факти за националните ни истории в архивите, музеите, частните колекции и антикварните магазини на съседните ни страни.

Достигането до тях обаче означава време за установяване на контакти, за събиране и анализ на предварителна информация, както и усилия за преодоляване на бюрократичните изисквания на съответната институция.

Ще ви призная, че аз самата често съм се сблъсквала с такъв тип трудности при работата си върху даден проект или съм била свидетел на безплодно проучване от страна на колеги. Резултатът е загуба на време, финансови ресурси и най-вече – на творчески потенциал.

Факт е, че съобразявайки се с приоритетите на музеите, в които работим, ние насочваме нашите изследователски усилия върху теми, свързани с общественополитическото и икономическото развитие на собствените си градове и региони. Ние събираме, опазваме, обработваме и документираме артефакти, обогатяващи основните ни фондове, и често пренебрегваме такива, свързани с историята на съседните ни народи. Понякога това произтича и от бюджетните ограничения, с които трябва да се съобразяваме.

И в историческите превратности, част от важните и интересните за историята на съседните балканските държави артефакти, изчезват или се унищожават.

За щастие, понякога се случва и обратното. През 2005 година имах шанса да работя по създаването на музей в сградата на Българската екзархия в квартал Шишли и да се докосна до ценности, които разкриваха живота на българската колония в Истанбул. Голяма беше моята радост, когато чрез приятел открих и закупах от малък антикварен магазин на Таксим, част от архива на бившата българска болница в Истанбул.

Сега този архив е в България и аз работя по неговото документиране. Той даде ценни сведения за годините от живота на българската колония в Истанбул, които липсваха в нашите. Неговото запазване и придобиване обаче се дължи на едно стечение на обстоятелствата, което можеше и да не се случи.

Това ми даде идеята за създаването в Интернет на виртуален балкански музееен фонд, в който да членуват първоначално исторически музеи от Балканите, като постепенно в него се включват музеи от страни, оказали влияние върху нашата история – Русия, Великобритания, Франция, Германия, Австрия и др. Имам предвид музеи, които пазят документи, снимки, стари издания, предмети на градския бит и лични вещи, свързани с историята на нашите държави. Така ще можем да създадем база данни, полезна за изследователи и учени, работещи на балкански теми. Както и предпоставка за разработване на съвместни проекти от колеги, открили в този виртуален музей, че научните им интереси съвпадат.

Защото част от дейността на виртуалния музееен фонд ще бъде и публикуването на изследвания по определени теми, засягащи общата ни история, създаването на виртуална библиотека и на дискуссионен форум, където ще се обсъждат конкретни въпроси по съответната разработка и допълва темата с нови факти и аргументи.

Създаването на балканския музееен фонд ще стартира и целенасоченото издирване и съхраняване на експонати от общото ни минало. Той ще изпълнява ролята на постоянно действащ „орган“, координиращ, информиращ и подпомагащ дейността по опазването на културно историческото наследство чрез създаването на раздел, където ще се публикуват „обяви“ за появата на артефакти, представляващи интерес за някой от участниците във виртуалния музееен фонд. Например аз бих стартирала този своеобразен „антикварен виртуален магазин“ с обява за наличието на ценни книги (237) на гръцки език на известния историк Апостолидис, продавани в реален антикварен магазин в Пловдив.

Реализирането на идеята за виртуалния музей ще позволи например и създаването на галерии от виртуални колекции по дадена тема, независимо че физически експонатите ще са притежание на различни музеи.

Какво е необходимо, за да се превърне така описаната идея в реалност?

Най-важното, според мен, е готовността първоначално на балкански музеи да споделят помежду си и с хора, изкушени в областта на историята, своите понякога ревниво пазени фондове. Смя да се надявам, че създаването на тази виртуална „институция“ ще накара много колекционери или частни държатели на различни културни ценности да споделят притежавани от тях интересни артефакти – документи, снимки, книги.

Практическата работа по създаването на този балкански виртуален музееен фонд зависи и от това, доколко тук ще успее да намеря съмишленици сред колегите от региона.

Разбира се, ще е необходимо неголямо финансиране за изработката и поддържането на сайта, определена организационна работа с институциите и музеите в балканските страни и съмишленици, които да участват в началния тласък на проекта. След което той ще може да се самофинансира и да стане притегателен център за хората, изкушени

или професионално ангажирани в историята на балканските народи. При осигуряването на това финансиране разчитам, както на европейски фондове за културни проекти с участници от няколко държави, така и на подкрепата на министерствата на културата на нашите страни.

За мен е важно да се дискутира полезността на това предложение и подкрепата ви за доразвиване и реализиране на идеята. За целта, в следващите слайдове ще ви представя моята визия за това, какво трябва да съдържа сайта Балкански виртуален музеен фонд.

МИСИЯ И ЦЕЛ

Нашата мисия е създаването и поддържането на виртуален балкански музеен фонд, чрез който да се откриват нови източници на исторически факти за националните ни истории в архивите, музеите, частните колекции и антикварни магазини на съседни балкански или други страни.

Целта ни е установяване на контакти между изследователите, чрез споделяне на артефакти от регионални и национални фондове, касаещи историята на съседни нации.

ЧЛЕНСТВО

Членове на този виртуален музеен фонд са исторически музеи от Балканите и от страни, оказали влияние върху историята на полуострова. Членове могат да бъдат и отделни физически лица – изследователи, колекционери или притежатели на артефакти.

Изискванията към членовете са да споделят с останалите информация за съхраняваните от тях документи, снимки, стари издания, предмети на градския бит и лични вещи, свързани с историята на нашите държави.

Членовете-учредители определят размера на членската такса, както и на таксата за достъп на информация от външни лица.

ПАРТНЬОРИ

Всяка държавна или международна институция, нестопанска организация или търговска компания, която подпомага работата на този виртуален музеен фонд или на неговите членове в изследователските им усилия, получава статут на партньор и правото за реклама както на сайта ни, така и на форумите, където ще се докладват резултатите от работата на членовете му.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Първоначалната хронологична рамка на виртуалния музеен фонд ще бъде началото на 19 век – векът на националноосвободителните борби и формирането на националните държави на Балканите до края на Втората световна война. Това е периодът с най-много миграции на родове и цели селища и съпътстващия ги културен обмен. С появата на артефакти извън него, той естествено ще бъде разширен.

МУЗЕЙНИ РЕСУРСИ

ИСТОРИЧЕСКИ КАРТИ – *военни, учебни*

ДОКУМЕНТИ – *официални, лични*

ФОТОГРАФИИ – *портретни, групови, архитектурни*

ЕКСПОНАТИ – *от бита, оръжие, облекло, наградни знаци и др.*

КНИГИ

КОЛЕКЦИИ

ВИРТУАЛЕН АНТИКВАРЕН МАГАЗИН

В този раздел ще се обявяват артефакти, свързани с историята на определени балкански държави, които могат да се придобият на свободния пазар на някоя друга държава. В него ще се съдържа и нормативната уредба на различните държави, описваща условията, при които могат да се придобиват и изнасят артефакти от техните територии.

БИБЛИОТЕКА И ПРОЕКТИ

В този раздел ще се намират публикации, свързани с общото ни минало, справочници, книги, завършени или планирани проекти. Тук колегите изследователи ще търсят свои партньори в научните си изследвания или за общи проекти.

ФОРУМ

Като всеки интернет форум и този ще е място за обмен на идеи, дискусии и запознанства.

ЗА НАС

Информация за създателите и администраторите на форума.

ОФИЦИАЛЕН ОТДЕЛ

ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ ПРЕЗ 2009 ГОДИНА

Основните насоки в развитието на музея през годината бяха неговото утвърждаване като регионален културен институт; приваждане на дейността в съответствие с приетия нов „Закон за културното наследство“; подготовката и реализацията на научен форум „ПЛОВДИВСКИ ПРИНОСИ – 2009“ на тема „Род, семейство, отечество“ и изложбата „Род, семейство, отечество“; утвърждаването на образователните програми като основна форма за работа с посетителите; работата по проекти, защитени пред Правителството на Япония и международната дейност на музея.

I. РАБОТА ПО ПРОЕКТИ, РЕСТАВРАЦИЯ НА СГРАДИТЕ НА МУЗЕЯ И ОБОГАТЯВАНЕ НА МУЗЕЙНИТЕ ЕКСПОЗИЦИИ

През 2009 г. бяха разработени и защитени пред Правителството на Япония два проекта за обогатяване експозиционната дейност на музея. През месец януари в Посолството на Япония в София беше подписан договор за спечелен проект за изработване на нови витрини за експозиция „Българско Възраждане“ на стойност 26 300 евро. Цялостното изпълнение на проекта приключи с официална церемония на 18 декември 2009 г. с участието на Н. Пр. Цунехару Такеда – Посланик на Япония и заместник кмета на Община Пловдив г-жа Петя Гогова. Бяха изработени 32 нови витрини (10 високи витрини за облекло и оръжие и 22 ниски витрини за експонати с по-малки размери). Те осигуряват опазване на експонатите и тяхната защита от прах, светлина и пр. Така показваме вече много повече експонати при по-добро естетическо въздействие.

В началото на годината беше разработен и втори проект за създаване на постоянна музейна изложба „Японската кукла“, предназначен да осигури показването на дарението от 2005 г. на комплекта японски кукли. Този проект беше защитен успешно пред Правителството на Япония и на 20 септември 2009 г. с Н. Пр. Цунехару Такеда беше подписан в зала „Съединение“ договор за изпълнение на стойност 18 600 евро. Започна ремонт на залата в сградата на отдел „Нова история“ и изпълнението на пространствено-художествения проект, разработен от Константин Камбарев.

През 2009 г. бяха извършени допълнения към реставрацията на южната външна фасада на същата сграда на ул. „Ангел Букорещлиев“ № 14, направа на нов санитарен възел на първия етаж и преустройство на помещенията на втория етаж, с обособяване на нова зала за временни изложби, която, в единство с постоянната музейна изложба „Японската кукла“, ще представлява нов изложбен център на музея. На залата е извършен цялостен ремонт с нови стени и таван с плоскости „Кнауф“.

През 2009 г. беше извършена цялостна реставрация на западната и южната фасада на сградата на отдел „Съединение на България“ на площад „Съединение“ № 1 (Областно събрание на Източна Румелия), с изкъртване на старите компрометиранни мазилки, измазване, възстановяване на декоративните фасадни елементи и боядисване. Възстановен беше надписът „Областно събрание“ и поставени нови надписи на български и английски език за съвременното музейно предназначение на сградата. Това промени коренно облика на тази представителна за Пловдив сграда

и стана важен етап в подготовката на честването на 125-годишнината от Съединението на България.

КОМПЛЕКТОВАНЕ НА МУЗЕЙНИЯ ФОНД:

През отчетния период във фонда на музея са постъпили 189 експоната, които се разпределят по фондове:

Основен фонд – 145 експоната, от които 62 откупки.

Обменен фонд – 6 експоната, от които 4 откупки.

Научно-спомогателен фонд – 38 експоната.

Във фонд „Цифрови снимки“ са заведени 168 постъпления.

Трябва да се отчете приносът в събирателската работа, постоянната дейност на оценителната комисия, увеличените възможности за откупки и добрите резултати за обезпечаване обогатяването на експозициите и изложбената дейност. В библиотеката на музея са заведени 47 нови издания.

През месец март 2009 г. беше приет Закон за културното наследство, който поставя дейността ни на нова основа. За жалост, се забавя приемането на предвидените от закона повече от 20 наредби и това пречи за пълноценната ни работа. По разпореждане на Министерството на културата започна пълна инвентаризация на фонда на музея. Завършени са инвентаризациите на фонд I „Печатни издания“ и фонд V – „Снимки – Възраждане“. Съвместно с Ателието за консервация и реставрация, се решават въпросите за правилния режим на опазване на експонатите във фондохранилищата и реставрацията на експонати за обезпечаване обогатяването на експозициите и временните изложби. Благодарение на дарението през 2008 г. от Японска агенция за доброволци в чужбина на шкафове и офис мебели, бяха оборудвани новосъздадени фондохранилища и някои работни кабинети.

През 2009 г. започна преходът към наша самостоятелна работа, с базата данни за експонатите във фонда на музея, поради окончателното прекратяване дейността на японските доброволци в България. За жалост, работата по подготовка и внедряване на софтуера за национална компютърна база данни за музейните ценности беше забавена от Министерството на културата.

III. НАУЧНО-ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ДЕЙНОСТ:

Основните усилия през периода бяха съсредоточени в подготовката и провеждането, съвместно с Институт за история при БАН и Община Пловдив, на музейния форум „ПЛОВДИВСКИ ПРИНОСИ – 2009“, на тема „РОД, СЕМЕЙСТВО, ОТЕЧЕСТВО“ (Пловдивските фамилии и техният принос в националната история на България). Форумът се проведе на 7 и 8 октомври 2006 г. в зала „Съединение“ под научното ръководство на академик Георги Марков и с участието на 26 изследователи от БАН, университети, архиви и музеи – член. кор. д.и.н. Румяна Радкова, проф. Никола Запрянов, ст.н.с. Даниел Вачков, ст.н.с. Васка Танкова, ст.н.с. Йорданка Гешева, ст.н.с. д.и.н. Светлозар Елдъров, ст.н.с. Веска Николова, ст.н.с. Румяна Първанова, ст.н.с. Сашка Миланова, доц. Матей Матеев и др. Докладите предизвикаха несъмнен интерес и се публикуват в Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив за 2009 г. От музея със свои

доклади участваха Атанас Примов – „Инж. Стефан Гешов – страници от живота и дейността му (1864-1927 г.)“; Александър Пижев – „Моравеновият род. Константин Моравенов и раждането на неговия „Паметник“; Свобода Запрянова – „Родът Пееви“; Елена Иванова – „Фабрикантът Павел Калпакчиев и приносът на неговата фамилия“; Видин Сукарев – „Наставката -ов/-ев и хронологията на българската родоовименна система“.

За Годишник на РИМ – Пловдив за 2009 г. са предадени за публикуване статиите: Вера Кисьова – „Учебните стенни картини от колекцията на РИМ – Пловдив“, Стефан Шивачев – „Колекция снимки на български революционери от Македония от семейния албум на пловдивчанина Георги Ив. Ковачев“, Александър Пижев – „Забравени дейци на Тракийската организация в Пловдив“, Свобода Запрянова – „Документи на дейци на освободителното движение в Македония и Одринско“, Видин Сукарев – „Разоренията на българските земи от османската армия като фактор за негативната промяна в българската народна психика през XV-XVII век“, Мария Карадечева – „За музея, студентите и пътищата на взаимните влияния“, Радка Банялиева – „Балкански виртуален музееен фонд“.

През месец март 2009 г. излезе от печат и беше представен в зала „Съединение“ албумът „България, нейната армия и войните за национално обединение през фотообектива на генерал Йеротей Сирманов“, съвместно издание на Министерство на културата, РИМ – Пловдив и Териториална дирекция „Държавен архив“ – Пловдив. В авторския екип участваха Атанас Примов, Наташа Мухтарова, Радка Банялиева, Стефан Шивачев и фотографа Соня Станкова. Беше направено дарение на албума за всички регионални библиотеки, музеи и архиви в страната.

През месец април 2009 г. излезе от печат ГОДИШНИК НА РИМ – ПЛОВДИВ ЗА 2008 г., в който са включени докладите от научния форум „Архитектурата на Пловдив като посредник между миналото и съвременността“ и статии на Александър Пижев, Атанас Примов, Радка Банялиева и Стефан Шивачев.

През месец май излезе от печат и беше представена в Пловдив енциклопедия „Пловдив и Пловдивска област“. Автор на раздела „История“ е Стефан Шивачев.

През 2009 г. сътрудниците на музея имат участия в 8 научни форума в страната и чужбина с доклади, предоставени за публикация.

– Вера Кисьова – доклад „Дановата къща – част от културното наследство на Пловдив“ на конференция за опазване и социализация на паметниците на културата в Солун, Гърция през май 2009 г. и с доклад „Учебните стенни картини от колекцията на РИМ – Пловдив“ на симпозиум в гр. Руан, Франция през месец юли 2009 г.

– Видин Сукарев с доклад „Едно предположение за рождената дата на Борис I“ в конференция „Държавата, обществото, историята“ на ПУ „Паисий Хилендарски“.

– Мария Карадечева – с доклад на национален семинар „Работата на музеите с университетите“ през април в Благоевград и през месец октомври с доклад „Виртуален музей на етносите“ в международна конференция в Тирана, Албания.

– Радка Банялиева – с доклад „Споделена история. Балкански виртуален музееен фонд“ в Международна конференция на КАМОК през септември 2009 г. в Истанбул и с доклад „Система за обмен на музейни колекции“ в международна конференция в Русе през декември 2009 г.

– Свобода Запрянова с доклад „Благотворителността – част от битието на възрожденските пловдивчани“ и Стефан Шивачев с доклад „Благодетелят Димитър Кудогу“ в национална научна конференция „Благотворителността в България“ в Кюстендил през октомври 2009 г.

През същата година сътрудниците на музея имат публикувани следните изследвания: Видин Сукарев е публикувал статията „Душевността като научно понятие и обект на историческо изследване“, в бр. 5-6 на Исторически преглед за 2008 г. Иванка Митева е публикувала статиите „Освободителната война и отношението към турското население“ в Сб. „130 години от освобождението на Асеновград“, „Образование и грамотност на пловдивските арменци – трудната раздяла с традицията“ в Сб. „Българското образование – национални ориентири и европейски измерения“. Свобода Запрянова – „Пловдивското поборническо-опълченско дсружество“ в Сб. „130 години от освобождението на Асеновград“.

На 26 ноември 2009 г. Видин Сукарев защити успешно пред СНС по Нова и най-нова история при ВАК дисертационния труд „Духовна култура и душевност на българина XV-XVII век“ за присъждане на научна степен „доктор по история“.

IV. ВРЪЗКИ С ОБЩЕСТВЕННОСТТА:

Основните усилия през отчетния период бяха насочени към популяризиране миналото на Пловдив и Пловдивския край и повишаване интереса към историята и музейните експозиции. Продължи работата по превръщането на образователните програми в основа за работата с посетителите, с подготовка на пакет музейни уроци по темата „Съединението на България“. Проведен беше конкурс сред учниците в областта за презентации по темата „140 години комитетска организация на Васил Левски в Тракия“.

РИМ – Пловдив, съвместно с Община Пловдив, реализира програмата „Паметта на Пловдив“, с цел, активизиране събирателската дейност на ученици и студенти за свидетелства за миналото на града, която завърши с откриване на 16 януари 2009 г. на изложба на събраните материали в зала „Съединение“.

Музеят беше домакин на връчването на Националните литературни награди „Христо Г. Данов“. Създаденото към музея Общество на любителите на историята „Стъпки към Парнас“, проведе в нашите зали шест свои сбирки при посещение между 60 и 90 души на теми от живота на Димитър Кудогу, Лейди Странгфорд, архитект Пиетро Монтани, Милчо Петров, Димитър Димов и други видни личности, свързани с Пловдив.

Международната дейност на музея продължи с изпълнение на Меморандума за сътрудничество с „Музей за история на Москва“ и споразумеунието с НУ „Завод и музей“ град Битоля, Република Македония. През месец май-юни в Пловдив гостува изложбата „ХЕРАКЛЕЯ – ПЕРЛАТА НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА БИТОЛЯ“. През месец октомври-ноември осъществихме, при голям интерес на обществеността, за първи път гостуване на изложба с оригинални експонати от Музейно обединение „Музей за история на Москва“ под надслов „МОСКОВСКАТА МОДА В КРАЯ НА 19 И НАЧАЛОТО НА 20 ВЕК“. Откриването на изложбата с концерт на клавирно дуо „Славчеви“ стана събитие за града.

Музеят стана един от основните съорганизатори на Нощта на музеите и галериите, провеждана ежегодно в последния петък на месец септември, като отчитаме следното посещение в трите ни експозиции:

– експозиция „Българско Възраждане“ – с изложба „Аранските острови“ на фотографа Иво Хаджимишев с около 3000 посетители.

– експозиция „Съединение на България“ с Проект „Еуфония 2009“, изложба за лютиерство и Вечер на корейското изкуство с общо около 3500 посетители.

– къща-музей „Христо Г. Данов“ – представяне на фотоизложба „Италия – любов моя“ на фотографката на музея Соня Станкова с посещение от 1500 души.

Реализирани изложби и чествания:

Февруари – март 2009 г. – гостуване на Национален литературен музей с изложба „100 години от рождението на Никола Вапцаров“ – откриване на Годината на Вапцаров в България.

Септември-октомври 2009 г. – наша изложба „РОД, СЕМЕЙСТВО, ОТЕЧЕСТВО“ – в 32 табла е представено делото на пловдивските фамилии в националната ни история. Откриване на изложбата на 6 септември 2009 г.

8 октомври 2009 г. – ВЕЧЕР НА ИРЛАНДИЯ с участието на посланика Н. Пр. Джефри Кийтинг.

28 октомври – 14 ноември 2009 г. – показване на изложбата „РОД, СЕМЕЙСТВО, ОТЕЧЕСТВО“ в Народното събрание в София.

Октомври – ноември 2009 г. гостуване на наша изложба „Христо Г. Данов – живот и дело“ в Асеновград.

27 ноември 2009 г. – гостуваща изложба „Септември 1939 г. – Подялбата на Полша“.

18 декември 2009 г. – изложба с оригинални материали за Христо Г. Данов, Найден Геров, Йоаким Груев, Любен Каравелов по повод представяне на книгата „Пловдив в техните спомени“.

21 декември 2009 г. – Благотворителна фотоизложба „Дивата природа в помощ на нашите деца“, организирана съвместно с групата депутати на ГЕРБ в Народното събрание, със средствата от която е закупен кувъз за МБАЛ „Пловдив“.

ПОСЕТИТЕЛИ НА МУЗЕЙНИТЕ ЕКСПОЗИЦИИ И ЗАЛИ:

– общо 17 890 души, от които 1 759 чужденци, 6 650 възрастни българи, 7 600 ученици. Изнесени 139 беседи, от които 41 на чужд език.

През периода зала „Съединение“ се утвърди като един от културните центрове на Пловдив. Бяха проведени 31 концерта, представени над 20 книги, сред които новите издания на авторите Димитър Луджев, Тодор Немски, Петър Константинов, доц. Юлия Николова, на програмата „Сите българи заедно“. Станахме домакини на Вечер на го-

дишнината от Ньойския договор, Фестивал на Азиатското кино и международния Фестивал на франкофонската песен на 26 и 27 юни. Станахме традиционни домакини на ежегодния „Толкин фест“.

Музеят подготви и предостави на специализираните институции и обществеността ИСТОРИЧЕСКИ КАЛЕНДАР – ПЛОВДИВ за 2010 г. Подготвеният тринадесетлистов стенен календар за 2010 г. на тема „125 години от Съединението на Княжество България и Източна Румелия“ беше издаден като официален календар на Община Пловдив. През периода служителите на музея са изготвили повече от 250 консултации и исторически справки, 32 броя телевизионни филми и предавания, 64 радиопредавания и над 30 материала във вестниците. През месец декември се състоя премиерата на документалния филм „Градът в българските земи през вековете“ с автор на сценария Стефан Шивачев, с който България ще се представи на Световното изложение в Шанхай през 2010 г. През годината са регистрирани 25 625 посещения на сайта на музея, от които 18 209 се определят като „уникални посетители“.

Тази напрегната програма музеят реализира в щатен състав от 24 души и с подкрепата на Община Пловдив, Международен панаир Пловдив, Министерство на културата, „КЦМ 2000“ АД, „ИНДЕКС 6“ и др.

и.с. Стефан Шивачев
Директор на РИМ – Пловдив